

THORSTEIN VEBLEN VE KARL POLANYI PERSPEKTİFİNDE

İKTİSADİ DÖNÜŞÜM

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet Barış SERMEN

Eskişehir, 2018

**THORSTEIN VEBLEN VE KARL POLANYI PERSPEKTİFİNDE
İKTİSADİ DÖNÜŞÜM**

Ahmet Barış SERMEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Yard. Doç. Dr. Hasan İslatince

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Nisan, 2018

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Ahmet Barış SERMEN'in "THORSTEIN VEBLEN ve KARL POLANYI Perspektifinde İktisadi Dönüşüm" başlıklı tezi 31 Mayıs 2018 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca toplanan İktisat Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Dr.Öğr.Üyesi Hasan İSLATİNCE

Üye : Prof.Dr.Sezgin AÇIKALIN

Üye : Doç.Dr.Ceyhun HAYDAROĞLU

Prof.Dr.Emel SIKLA
Anadolu Üniversitesi -
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Yüksek Lisans Tez Özü

**THORSTEIN VEBLEN VE KARL POLANYI PERSPEKTİFİNDE
İKTİSADİ DÖNÜŞÜM**

Ahmet Barış SERMEN

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

İktisat Yüksek Lisans Programı, Nisan 2018

Danışman: Yard. Doç. Dr. Hasan İslatince

Üretim olanakları ve tüketim ihtiyaçları arasında değişen sınırlar, piyasaların araçsal rasyonalitesi altında belirlenmektedir. Post-modernist göstergelerin okunaksızlığına karşın, 21. yüzyıl toplumu ile iktisadi gerçekliğin bağları somutlaşmaktadır. Üretim ilişkileri, sermaye lehine denetimli birer model görünümü kazanmaktadır. Metalaşmanın nihai sonucu olarak ortaya çıkan esnek üretim, işgücü için seçeneksiz bir varoluş biçimine dönüşmektedir. Bireylerin bu dönüşüme yönelik refleksleri, gösterişçi-gösterge tüketim vasıtasıyla manipüle edilebilmektedir. Piyasaların ihtiyaçlarına göre sınırları genişleyen neoliberalizm, kurumsal-kültürel yapıları piyasa mekanizmasına birer girdi olarak dahil etmektedir. Bireyler, iktisadi birimler olarak geliştirdikleri yaşam anlatısı ile *homoeconomicus* tipolojisine yakınsamaktadır. Süreç, gelişmiş kültür endüstrisi araçları ile meşruluğunu yeniden üretirken, yerleşik iktisadın argümanları düşününsel bir yapı biçimini almaktadır. Bu çalışmanın temel motivasyonu açısından metalaşma eğilimi ve bu eğilimin arkasındaki dinamikler, Karl Polanyi'yi işaret etmektedir. Kapitalizmin, evrimsel-antropolojik kritiği ise, Thorstein Veblen'in zengin teorik mirası ile somutlaşmaktadır. Çalışmada, iki büyük sosyal bilimcinin yerleşik paradigmaya karşı geliştirdikleri analizlerin, üretim ve tüketim ilişkilerindeki dönüşümü kavramaya yardımcı olacağı fikri savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Üretim, Tüketim, Rasyonalite, Piyasa

Abstract

**ECONOMIC TRANSFORMATION IN PERSPECTIVE OF
THORSTEIN VEBLEN AND KARL POLANYI**

Ahmet Barış SERMEN

Department of Economics

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, April 2018

The limits between production opportunities and consumption needs are determined by the instrumental rationality of the markets. Despite the illegibility of post-modernist indicators, the links between the 21th century society and the economic reality are becoming concrete. Production relations are being formed in a controlled pattern in favor of capital. Flexible production as the ultimate result of commodification has tuned out to be a compulsory form of existence for the labor. The reflexes of individuals towards this transformation can be manipulated by conspicuous-symbolic consumption. Neoliberalism, that expands its limits according to the needs of the markets, appropriates institutional-cultural structures as inputs in the market mechanism. Self narratives of individuals as economic units take after the *homoeconomicus* typology. While the process reproduces its legitimacy with the tools of the advanced cultural industry, the arguments of mainstream economics take the form of a reflexive structure. In terms of the main motivation of this study, the commodification tendency and the dynamics behind this tendency refers to Karl Polanyi's ideas. On the other hand, evolutionary-anthropological critique of capitalism is materialized in the rich theoretical heritage of Thorstein Veblen. The present study claims that the analyses developed by these great social scientists against the mainstream paradigm will help us understand the transformation of production and consumption relations.

Keywords: Production, Consumption, Rationality, Market

TEŐEKKÜR

Bu çalışmanın gerek içeriğinde gerekse hazırlanma ve yürütölme süreçlerinde emeği bulunan Dr. Öğretim Üyesi Hasan İslatince, Prof. Dr. Funda Rana Adaçay, Doç. Dr. Meltem Erdoğan ve Prof. Dr. Sevgi Gerek'e teőekkür ederim.

Ahmet Barış SERMEN

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Ahmet Barış SERMEN

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar DİZİNİ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.VEBLEN VE POLANYI'DE KURUMSAL İKTİSAT.....	3
1.1. Thorstein Veblen'in Düşünsel Birikimi	3
1.1.1 Alman Tarihçi Okulu.....	3
1.1.2. Amerikan Pragmatik Felsefesi.....	4
1.1.3.Evrimci Yaklaşım.....	5
1.2. Thorstein Veblen'in İktisadi Düşünceleri.....	13
1.2.1. Meta Penceresinden Üretim ve Tüketim.....	13
1.2.2. Kurum, İçgüdü ve Kültürel Yapı.....	15
1.2.3. Yapıcı-Yıkıcı İçgüdülerden Dinamik-Statik Kurumlara.....	17
1.2.4. Modern Barbarlığın Özneleri: Aylak Sınıf ve Endüstri	

Kaptanları.....	19
1.2.5. Modern Barbarlığın Sonuçları: Gösteriş Amaçlı Tüketim ve Sabotaj.....	24
1.3. Karl Polanyi'nin Düşünsel Birikimi.....	28
1.3.1. Budapeşte Yılları 1886-1919.....	29
1.3.2. Viyana Yılları 1919-1934	32
1.3.3. Londra-Amerika Yılları 1934-1964.....	34
1.4. Karl Polanyi'nin İktisadi Düşünceleri.....	37
1.4.1. Kurumsal Yapı ve Bütünleştirici İlkeler	39
1.4.2. Hayali Metalar – Emek, Toprak ve Para.....	42
1.4.3. <i>Embeddedness</i> Kavramı ve Çift Yönlü Hareket.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

2.KURUMSAL YAKLAŞIM VE RASYONALİTE.....	50
2. 1. Rasyonalite Tercihi	50
2.2. Klasik Okul'da Rasyonalite Algısı.....	55
2.3. Marjinalist Dönüşümde Rasyonalite.....	58
2.4. Rasyonel Seçim'den Kısıtlı Rasyonalite'ye.....	60
2.5. Kurumsal İşleyiş Mekanizması.....	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.POLANYI VE VEBLEEN EKSENİNDE İKTİSADİ EYLEM	69
3.1. Üretim'de Dönüşüm.....	70
3.1.1 Çalışma-Boş Zaman Dualitesi.....	70
3.1.2. Üretim İlişkilerinin Kurumsal Yapısı.....	74

3.1.3 Yeniden Metalaşan Emek ve Çalışma Etiğinin Düşüşü.....	76
3.2. Tüketim’de Dönüşüm.....	82
3.2.1. Aylak Sınıf Egemenliğinde Tüketim Estetiğinin Yükselişi.....	82
3.2.2. Gösterişçi Tüketimden Gösterge Tüketime.....	87
3.2.3. Yeni İktisadi Öznede Duyguların Belirleyiciliği.....	92
4.SONUÇ.....	96
KAYNAKÇA.....	100
ÖZGEÇMİŞ	

TABLolar DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1.1. Veblen'e Göre İçgüdü-Kurum (Düşünce Alışkanlıkları) İlişkisi	19
Tablo 1.2. Gösterişçi Tüketim Çeşitleri	27
Tablo 1.3. Toprak, Emek gücü, Para ve Bilginin Metalaşma Biçimleri	45
Tablo 1.4. Hibrit bir yaklaşım olarak Kurumsalcılık.....	49
Tablo 2.1. Kant'a Göre Bilgi ve Önermeler Matrisi.....	50
Tablo 2.2. Rasyonalite Biçimleri	52
Tablo 2.3. Kurumsalcı Eylem-Bilgi Döngüsü.....	67
Tablo 3.1. Antik Yunan, Roma, Erken Hıristiyanlık ve Kalvinizm'de Çalışma ve Boş Zaman Anlayışları	71
Tablo 3.2. Gelenek Yöntem ve Holakrası	78
Tablo 3.3. Fordizm ve Post-Fordizm'de Daha Fazla Malın Tükettirilmesine İlişkin İlkeler	86

GİRİŞ

İktisat disiplininin varoluş koşullarını güdümlen 'yerleşik iktisat' metodolojisinin girift yapısı, mevcut koşulların yeniden üretimini mekanikleştirmektedir. Bilimsel ilerlemenin tarihsiz ve öznesiz sürdürülemezliği dikkate alındığında, iktisat disiplinine özgü ya da sıklıkla bu alanda tezahür eden fenomenlere ait belirsizliklerin, dinamik özneler ile statik metodolojinin karşıtlığından beslendiğini söyleyebiliriz. Yerleşik iktisat, tarihsel konjunktür gereği, Klasik Okul mensubu iktisatçılarda sıkça gözlemlenen animist bağlamdan görece yoksundur. Newtonian fiziğin enerji-koruma postulatları çerçevesine uyumlu olarak tümdengelimci metodoloji, bu yoksunluğu kurgusal bir töz¹ ile telafi etmektedir. Öznelerin formel örgütlenme zemininde ve üretici-tüketici temelinde salt 'iktisadi eyleyen' olarak sürece dahil edildiği 'yerleşik iktisat'ın kurgusal tözü, öznelerin içkin doğasının nicel parametrelere indirildiği basit modellerden doğuyor olsa da belirli bir totolojik süreç aracılığı ile gerek semantik gerekse ontolojik açıdan etki alanını genişletmektedir. Nitekim özü *a priori* konumdaki fenomenin edimselliği, varoluşuna dahil bir görünümdür (Heidegger, 2011, s.44).

Özveren (2007, s.21), yerleşik iktisadın yirminci yüzyılda 'neoklasik' iktisat olarak ifade edildiğini belirtir ve bu kavramı Veblen'e borçlu olduğumuza dikkat çeker. Veblen'in (2017, s.149-176) "The Preconceptions of Economic Science" adlı çalışmasında yer alan, neoklasik okulun Avusturya kanadına ve Alfred Marshall'ın '*kendi kendini dengeleyen mekanizma*'sına yönelik eleştiriler göz önüne alındığında Klasik Okul ile neoklasikler arasındaki bağlamı kuran 'neo' ekinin, basit bir yöntemsel analogiden ziyade disiplininin kendi tarihsel ilerleme yolunda dahil olduğu bir izlek bağımlılığına (*path dependence*) vurgu yaptığı söylenebilir.² Neoklasik iktisadın hipotetik tasarımlarından bağımsız olarak özneleri, öznelerin karşılıklı ilişkilerinin birer sonucu olarak kurumları ve özne-kurum etkileşiminin etkenlik-edilgenlik koşullarını tarihsel-dinamik bir düzlemde irdeleme çabası, uygun hareket alanını, Veblen'in iktisat disiplinine katkıları dikkate alındığı zaman kazanmaktadır.

¹Spinoza (2014, s. 31), töz kavramını "kendi başına var olan ve kendisi ile tasarlanan, yani kendisini teşkil edecek başka hiçbir fikrin yardımı olmaksızın hakkında fikir edindiğimiz şeye cevher diyorum" şeklinde tanımlamıştır.

²Veblen 'Kendi kendini dengeleyen mekanizma' kavramını, Marshall'ın postulatları dayalı metodolojiden önemli bir kopuş sağlayamadığını vurgulamak için kullanmıştır. Hodgson (1994, s.19- 20), Marshall'ın iktisadi analiz için biyolojiyi fizikten daha ideal bir disiplin olarak görme noktasında Veblen ile benzeştiğini ifade eder ve 1924'de gerçekleşen ölümünden sonra takipçileri tarafından biyolojik olguların terk edilmesini 'ironik' olarak tanımlar.

Evrimsel bakış açısını iktisadi analize dahil etmek suretiyle önemli bir heteredoks figür olarak iktisadi düşünceler tarihinde yerini alan Veblen, ‘Kurumsal İktisat Okulu’nun *de facto* kurucusu olarak tanımlanmaktadır. Başlangıç noktası olarak çalışmaya dahil edilen Veblen’in düşünce dünyasını salt ‘kurumsal iktisat’ perspektifinde ele almak, çalışmanın bilimsel anlam sınırlılıkları adına olumlu bir adım olacak olsa dahi, birer kodlama aracı olarak dilin, düşünsel ilerlemenin aracı olduğu kadar birer kısıtı olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Özveren, iktisadi fenomenlerin tanımlanma biçimine yönelik hassasiyetin önemini ‘yerleşik iktisat’ kavramı üzerinden ortaya çıkarmaktadır:

“İktisatta gündemi belirleye gelmiş akım özellikle İngiltere’de ondokuzuncu yüzyılda klasik politik iktisadın içinden gelişip giderek tüm dünyaya yayılan neoklasik iktisattır. Bu iktisat uzun süredir ders kitaplarına, önde gelen bilimsel dergilere ve yaygın söylemlere damgasını vurmuştur. Bu nedenle, zaman zaman anaakım iktisadı (mainstream economics) diye adlandırılır. Aslında İngilizcede bu adlandırma sıradanlığın getirdiği olumsuz bir çağrışımı da bünyesinde barındırmaktadır. Ancak Türkçede ‘anaakım’ deyimini bu yaklaşımı ‘ana’, diğerlerinin de ‘yan’ dallar olduğu izlenimini uyandırarak sanki daha değerli olduğu yanlış izlenimini uyandırabilmektedir. Bu nedenle biz, bunun yerine ‘yerleşik’ deyişini kullanmayı daha uygun buluyoruz. Öte yandan ‘egemen’ iktisat demek istemedik, çünkü bu deyiş görelî konumlanışı açıklamada güç ilişkilerini büsbütün öne çıkarıyor.” (Özveren, 2007, s. 16)

‘Yeni Kurumsal İktisat’ ve ‘Asıl Kurumsal İktisat’ ekolleri arasında süregelen metodolojik farklılıkları vurgulamak ve bu bağlamda ortaya çıkan yanlış kavrayışların önüne geçmek adına Veblen’in düşünce dünyasını ‘Asıl Kurumsal İktisat’ ekolü ile bağdaştırmak yanlış olmayacaktır. Benzer bir motivasyondan hareket ile, yalnızca Kurumsal Okul değil, bir bütün olarak iktisat disiplini için tartışmalı bir isim olan Karl Polanyi’yi, Veblen’in teorik katkıları üzerinden okumak, çalışmanın teorik zemini açısından tamamlayıcı olacaktır. Bu bağlamda, çalışmanın birinci bölümünde Veblen ve Polanyi’nin düşünce dünyaları ve iktisat disiplinine teorik katkıları serimlenmektedir. İkinci bölümde yürütülen ‘Rasyonelite’ tartışması ile iki büyük sosyal bilimcinin düşüncelerini gerçekleştirme amacı güdülmektedir. Üçüncü ve son bölümde ise, ilk iki bölümde elde edilen argümanlar vasıtasıyla üretim ve tüketim ilişkilerinin neoliberal yapısı tartışma konusu edilmektedir.

1.VEBLEN VE POLANYI'DE KURUMSAL İKTİSAT

1.1. Thorstein Veblen'in Düşünsel Birikimi

1.1.1. Alman tarihçi okulu

Kronolojik bir çizgide eski ve genç olmak üzere iki kısma ayrılabilir, Wilhelm Roscher'ün öncülü olduğu Alman Tarihçi Okulu'nun, Thorstein Veblen'in çalışmalarında yer alan önemli kaynaklardan biri olduğu ifade edilebilir (Önder, 2015, s. 58). Nitekim 19. yüzyıl entelektüel birikiminde, Alman üniversitelerinin rolünü vurgulamak önemlidir. 1885'te kurulan *American Economic Association*'ın, Tarihçi Okul'u ile sıkı bağlantılar kurduğu ve aralarında Veblen'in hocası John Bates Clark'ın da yer aldığı birçok Amerikalı iktisatçının Almanya'da çalışmalarda bulunduğu bilinmektedir (Küçükkalay, 2015, s. 300).

Önder'in (2015, s. 59), Frederic List'in 1841'de yayımlanan '*National System of Political Economy*' adlı eseri ile kurulduğunu ifade ettiği Alman Tarihçi Okulu'nun 'eski' olarak ifade ettiğimiz ilk kuşak öncüleri; İngiltere'de egemen olan Klasik İktisat ekolünün genellemeci iktisat yasalarına karşı çıkarak, iktisadi analiz yönteminin, ülkelerin mevcut koşullarınca belirlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Eş tarihsel düzlemde farklılaşmış sosyal yapılara dayanan ülkelerin varsayımsal iktisat yasalarına benzer tepkiler vermesinin mümkün olamayacağı görüşünden hareketle toplumsal konularda evrensel iktisat yasaları oluşturma eğilimine karşı çıkmışlardır (Kama, 2011, s. 187). Yerleşik iktisadın tümdengelimsel yöntem ile modelleştirdiği statik ve tek tip öznenin reddi -her ne kadar makro boyutta görünürlük kazansa da- Veblen ve Tarihçi Okul arasındaki etkileşimin önemli bir göstergesidir. Ancak Veblen'in 'Tarihçi Okul'un bu evresini "evrimci niteliğe sahip olmaması, aşırı ampirik yaklaşımı ve teoriden yoksun olması" (Milonakis ve Fine, 2009'dan aktaran Önder, 2015, s. 58) sebebiyle eleştirmesi; Gustav von Schmoller, Werner Sombart ve Max Weber gibi Tarihçi Okul'un ikinci kuşağını temsil eden isimler ile arasında bizatihi düşünsel paralellikler kurulmasını sağlamaktadır. Kızılkaya (2007, s 191-192), her ne kadar birbirinden farklı yaklaşımlara sahip olsalar da kapitalist sistemin kökeni ve hareket mekanizmasına yönelik basit bir neden-sonuç ilişkisini reddetmeleri bakımından Veblen ve Weber arasındaki benzerlikleri ortaya koymaktadır. Werner Sombart'ın tüketim kararlarını etkileyen kültürel faktörlere yönelik vurgusu da Veblen'in görüşleri ile paralellik göstermektedir (Hürmeriç ve Baban, 2012, s. 95). Schmoller'in, bireysel eylemlerin taşıdığı psikolojik faktörleri, bu eylemler üze-

rinde belirleyici etkisi olan sosyal kurumlar ile beraber açıklama çabası, Veblen'in çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır (Önder, 2015, s. 60-61). Tarihçi Okul'un öncü kuşağının ampirik yöntemini yetersiz bulan Veblen; Schmoller'in tarihçi yaklaşımının Hegel'den daha çok Darwin'e yakın olduğunu belirterek, Alman Tarihçi Okulu'nun, onun aracılığı ile kuramsal bir çevre kazandığını vurgulamıştır (Parada, 2001'den aktaran Şenalp, 2007, s. 52). Tarihçi Okul'un çalışmalarında, sosyokültürel koşulları iktisadi analize dahil etme gayretinin doğal bir sonucu³ olarak görünür kılınan ampirik yöntem⁴, Veblen'de karşılık bulamamış olsa dahi yerleşik iktisadın varsayımlara dayalı, statik ve soyut birey anlayışının yerine dinamik ve sosyal gerçeklik ile kuşatılmış bireyi işaret etmesi bakımından Tarihçi Okul'un, Veblen'in düşünce dünyasında önemli bir basamak olduğu ifade edilebilir.

1.1.2 Amerikan pragmatik felsefesi

Amerikan pragmatik felsefesi, yerleşik iktisadın temel dayanağı olan rasyonalistik birim postulatının, ekonomik ve sosyal kurumları ile beraber sürekli değişim halinde bulunan uzamda sosyal fenomenlere açıklama getiremeyeceği argümanı ile Veblen'in çalışmalarını etkileyen ikinci unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Medema, Mercurio ve Samuels, 1999, s. 421). Veblen'in üzerinde güçlü bir etki oluşturan John Dewey, Charles Peirce ve William James, bir bilim felsefesi olarak Amerikan pragmatik geleneğinin önde gelen isimleridir. 19. yüzyılın sonlarında, Amerika'da baskın bir entelektüel düşünce biçimi olarak kabul gören geleneğin öncü teorisyenlerinden Peirce, Kartezyen-Kantçı düşünüş ile tahayyül edilen, evrensel olduğu varsayılan öznel rasyonalite kavramına karşı çıkmaktadır. Rasyonalitenin öznel tezahürünün devingen bir düşünceyle birliği içerisinde ve 'yarar' temelinde kavranabileceğini işaret etmektedir (Van Der Pijl, 2009, s. 115-116). Pragmatik geleneğin güdümlendiği araştırma sürecinin ilerleyişi ile Veblen'in kurumsal iktisat anlayışında yöntemsel benzerlikler gözlemlenmektedir. Hodgson'a göre (2004'ten aktaran Önder, 2015, s.56) Veblen'in etki-tepki mekanizmasının işleyişini kavramsallaştırmasının yolunu açarak, onu 'bireyi çevreyi oluşturu-

³İktisat disiplini açısından ampirik yönetime başvurulması, sosyokültürel koşulların iktisadi çalışmalara dahil edilmesinin doğal bir sonucu değildir. Ancak evrimsel-dinamik bir yöntemin noksanlığında topluluğa özgü koşullara yönelik veri toplama çabası taksonominin sınırları dahilinde ampirik olarak tanımlanabilir.

⁴Marjinalist Okul'un Avusturya kanadının önemli temsilcisi Carl Menger ile Gustav von Schmoller arasında, sosyal bilimlerde genel yöntembilim ve tarihin iktisadi analiz üzerindeki belirleyiciliği bazlı meşhur 'Metod Kavgası' (Methodenstreit) meydana gelmiştir. Hodgson (2001'den aktaran Önder, 2015, s.59), Menger'in, Tarihçi Okul'un ampirik yaklaşımını "Ampirik Gerçekçilik" (Empirical Realism) olarak adlandırdığını belirtir.

ran güçlerle baş etmede özgül yönetim ve bireysel karar sahibi olarak' görmeye iten Dewey, bilimsel araştırma sürecinde, tümdengelimci metodolojiyi reddetmek suretiyle araştırma sürecinin basamaklarının, araştırmanın niteliğinin asli unsurlarından olduğunu savunmaktadır. Araştırma yönteminde anlak ve soyut usulü yadsıyarak, araştırmayı öncül koşulların birikimli bir yeniden organizasyon süreci olarak tanımlamaktadır (Dewey, 1991'den aktaran Parada, 2001, s. 48).

1.1.3. Evrimci yaklaşım

Evrım olgusunun, Alman Tarihçi Okul'u ve Amerikan pragmatik felsefe geleneği ile beraber Veblen'in düşünce dünyasını etkileyen üçüncü unsur olduğunu söylemek yanlış olmasa dahi eksik bir ifade olacaktır. Veblen'in çalışmalarını etkileyen bir dal olmaktan daha çok esas dayanak olarak beliren evrimsel bakış açısının emarelerine, Tarihçi Okul ve Pragmatik ekolün yöntem ve usüllerinde tikel bazda da olsa rastlamak mümkündür. Tümevarımsal bir akıl yürütme yolu ile Veblen'in düşünce dünyasını besleyen kaynakların evrimsel bakış açısı ile tamamlandığını, farklı bir söylem ile evrimsel yöntemin Veblen'in teorik-kuramsal ilerleme yolunda temel belirleyici unsur olduğu söylenebilir. İlerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak irdelenecek olan teorilerde dışsal ve sabit bir faktör olarak değil, gücünü sürekliliğinden alan bir unsur olarak beliren evrim olgusunun, Veblen'in çalışmalarında hem çatı hem de zemin işlevinde bulunduğu ifade edilebilir. Evrim düşüncesinin Veblen'in iktisadi anlayışındaki izdüşümünü ele almadan önce, bu yerleşik-gömülü (*embedded*) yapıyı vurgulamak son derece önemlidir. Veblen, bilinçli bir şekilde, çalışmalarını 'Kurumsal İktisat' kapsamında tanımlamak yerine 'Evrimsel İktisat' kavramını tercih etmiştir (Özveren, 1998'den aktaran Beyhan, 2007, s. 401). Aynı bağlamda neoklasik iktisatçıların fizikten ödünç aldıkları statik denge düşüncelerine karşılık iktisadın, evrim ve değişim metaforuna yönelmesi gerektiğini düşünerek kendi iktisadi anlayışını 'post-Darwinci' olarak nitelemiştir (Hodgson, 1994, s.20).

'Evrım' teoremi üstün körü yargılar aracılığı ile sık sık biyoloji disiplininin etki alanıyla sınırlı kalmış olarak görülmektedir. Kavramı, metafiziksel yahut varsayımsal metodolojiden soyutlamak, Veblen'in çalışmalarındaki tesirini gözlemlemek açısından kolaylık sağlayacaktır. Ancak belirtmek gereklidir ki, sınırlı kavrayışa sahip öznenin dinamik ve akışkan nesnelere dünyasını kavrayışı, bilince dayalı ampirik birikimin hesaplama yükü ile 'an'a dayalı sezgisel edimin bir içtepi görünümünü aldığı noktada var

olduğu sürece, kavrayışa konu olan fenomen kendi doğal sınırlarını kendi ontolojisinde taşıyacaktır.⁵ Bir teori-yasa tartışmasının ötesinde evrimin Veblen'in çalışmalarında olgusallaşması, farklı paradigmlar açısından yanlıştır olabilir olsa dahi, iktisat disiplini- ne entegre edilebildiği ve iktisat disiplini açısından içselleştirildiği oranda olumlu olabilir. Ancak bu noktada bilimsel bir yöntem olarak pozitivist, post-pozitivist ve eleştirel gerçekçi paradigmların sınırları-sınırsızlıkları belirginlik kazanmaktadır. 20. yüzyıla özgü bu ayrımlardan bağımsız olarak Türk Dil Kurumu (http-1) tarafından 'zaman içinde birdenbire olmayan, kesintisiz, niteliksel ve niceliksel gelişme süreci' olarak tanımlanan evrim sürecinin, Veblen'deki karşılığını serimlemek, fenomenin 'Asıl Kurumsal İktisat' ekolündeki varoluş mekanizmasını daha anlaşılır kılacaktır.

Amerikan pragmatik felsefe geleneğinin öncülerinden olduğu ifade edilen Charles Sanders Pierce'in sert bir şekilde eleştirdiği Herbert Spencer, Veblen'in Carleten College'deki öğrencilik dönemlerinde etkilendiği önemli figürlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Üstelik Veblen, doktora tezini William Graham Sumner danışmanlığında ve Spencer-Kant karşılaştırması üzerine hazırlamıştır (Önder, s. 55-56). Hodgson (1998, s. 417), Sumner'ın, Herbert Spencer'in sosyo-ekonomik evrim anlayışının önde gelen savunucularından biri olduğunu belirtmektedir. Bu temasın sonucunda Veblen'in antropolojik çalışmalara yönelmesi kaçınılmaz olsa da Veblen takip eden süreçte Spencer'cı evrim anlayışından uzaklaşarak Darwinci evrim anlayışına yakınlaşmıştır. Ancak 19. yüzyıl biyolojisine önemli katkıları olan Herbert Spencer'in ve geliştirdiği 'sentetik felsefe' (synthetic philosophy) anlayışının, özellikle 1870-1900 yılları arasında gerçekleşen disiplinler arası çalışmalar göz önüne alındığında, Darwinizmi gölgede bıraktığını söylemek mümkündür (Hodgson, 1998, s. 416). Spencer'in beslediği Lamarckiyen evrim şeması, edinilmiş alışkanlıkların biyolojik olarak -kalıtım aracılığı ile- aktarıldığı düşüncesi etrafında şekillenmekteydi. Psiko-sosyal meseleleri biyolojik indirgemecilik ile çözümlenme çabasını yansıtan anlayış, Veblen tarafından, Charles Pierce ve William James gibi pragmatik felsefe geleneği ile özdeşleştirilen önemli Spencer eleştirmenlerinin etkisi altında terk edilecektir.

⁵Sartre (2010, s.23), yönelimde bulunduğumuz fenomenin, ontolojik bütünlüğünü – öznedeki tekilliğini- vurgulamaktadır: “ Görünme, kendisinden başka hiçbir varolan tarafından desteklenmez: onun kendi varlığı vardır. Dolayısıyla ontolojik araştırmalarımızda karşımıza çıkan ilk varlık, görünmenin varlığı olmaktadır. Görünmenin varlığı da bir görünme midir peki? İlk başta öyleymiş gibi geliyor. Fenomen kendini ifşa edendir ve varlık herkese belli bir biçimde kendini ifşa eder, zira ondan söz edebiliriz ve ona ilişkin bir anlayışımız vardır. Bu nedenle, olduğu gibi betimlenebilen bir varlık fenomeni, varlığın bir görünmesi olmalıdır.”

Veblen'in biyoloji disiplini ile kurduğu temasta, yakın arkadaşı ve ondokuzuncu yüzyılın önde gelen biyologlarından olan Jacques Loeb'un önemli derecede etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Loeb, fiziksel ve kimyasal bileşenlerin canlı fenomenlerin açıklanmasında nihai etken olacağını belirtirken, Darwinci evrim anlayışının mekanik ve indirgemeci bir yorumunu benimsemektedir (Hodgson, 1998, s. 417). Loeb'un meslektaşı olduğu Veblen ile University of Chicago'da kurduğu bağ, Loeb'un görev yerinin değişmesine karşılık devamlılığını sürdürmüştür (Rasmussen ve Tilman, 1992, s. 235). Psiko-sosyal bir varlık olarak Veblen'in öznesi, Loeb'un, insan dışı canlılıkta belirginleşen edilgen uyarılma mekanizmasına -tropizma- indirgenemediği gibi bu tropizm⁶, edinilen alışkanlıkların içselleştirilmesi aracılığı ile emperyal bir tavır da göstermektedir. Veblen için, davranışlar sinir sisteminde meydana gelen değişimlerin salt fiziksel ve kimyasal neticelerinden kaynaklanmamaktadır (Rasmussen ve Tilman, 1992, s. 244). Her ne kadar, edinilen alışkanlıkların içselleştirilebilmesi ile ritüellerin ortaya çıkışı mümkün olsa dahi, biyolojik indirgemeciliğin-metodolojinin edilgen doğasının yerleşik pozisyon kazanan alışkanlıkların oluşturduğu ritüelleri açıklamada tek başına yeterli olduğu söylenemez. Bu vargı, iki ayrı görüşe sebep olacaktır; biyolojik ilerlemenin emperyal karakter göstermesi, mevcut bir karşıtlığın varlığının göstergesidir ki bu durum, adaptasyon olgusunu dışlayarak tartışma öznesinin soyutlanmasına sebebiyet verir. Diğer taraftan, alışkanlıkların ritüelleşme süreci doğası gereği 'etkileşim' olgusunu içerir ve toplumsal bir zeminde anlamlandırılır. Dolayısıyla kimyasal tropizmin özneyi tanımlayabilme gücü, biyoloji disiplininin emperyal bir tavrından ziyade sosyoloji, psikoloji gibi diğer disiplinler tarafından kolonileştirilmesi ile sonuçlanacaktır.

Veblen'in sosyo-ekonomik evrim düşüncesinin gelişiminde etkili olan bir diğer ismin zoolog ve psikolog olan C. Lyold Morgan olduğu söylenebilir. Her ne kadar Spencer, Darwin ve Loeb gibi isimler ile kurulan etkileşime yakınsayan, doğrusal bağlantılar gözlemlemek güç olsa da; Hodgson'a (1998, s. 420) göre, Morgan'ın 1896 yılında yayımlanan *Habit and Instinct* adlı eseri ile Veblen'in 1899 yayın tarihli meşhur

⁶Etimolojik açıdan bakıldığında 'Tropizm' kavramının disiplinlerarasılığı keskin semantik farklılıkları doğurmaktadır. Loeb'un biyolojik belirlenimciliği ile tutarlılık göstermesi açısından Türk Dil Kurumu'nun bu disiplin sınırlarında belirlediği tanımlar yeterli olmaktadır. TDK, 'tropizm' (<http-2>) sözcüğünün karşılığını biyolojik jargonda 'yönelim' olarak sunarken, 'yönelim' (<http-3>) sözcüğünün karşılığını, yine biyolojik jargonda 'Bitki, hayvan vb. canlı varlıkların, ışık, ısı, besin gibi türlü uyarıcı sebeplerin etkisi altında, bu uyarıcılara doğru veya tersine yer değiştirme olayı, doğrulum, güne doğrulum, tropizm' olarak sunmaktadır.

Theory of the Leisure Class adlı eseri arasında çarpıcı benzerlikler gözlemlemek mümkündür. Morgan, sosyo-ekonomik evrimi, alışkanlıkların genetik miras yoluyla aktarıldığı düşüncesi ile temellendiren Lamarckiyan evrim anlayışını reddederek Spencer'cı çizgiden uzaklaşırken, Loeb'da gözlemlediğimiz Darwinci yaklaşımın mekanik yönünden bizzat kendisinin geliştirdiği '*emergent property*' ve '*emergent level*' kavramları ile uzaklaşmaktadır⁷. Morgan'ın, sosyo-ekonomik evrimin işleyiş mekanizmasını ve nesnelere netleştirmemesine karşılık, insanın evrimine sosyal çevreyi -'*emergent level*' olarak- dahil etmesi bu savı güçlendirmektedir (Hodgson, 1998, s. 421-422). Mekanik durum, temas halinde bulunan bileşenlerin etkileşimi ile öngörülmeden – dolayısıyla tasarlanmadan- meydana gelen etkin üst bileşen realitesi ile aşılırken, Darwinizm ve biyolojik determinizmin sınırları keskinleşmektedir. Ortaya çıkan üst bileşen, realitesini, gerek duyumsanabilirliği dolayısıyla gerekse başka bir üst bileşenin parçası olma potansiyeli aracılığı ile kazanmaktadır. Üst bileşen-alt bileşen kavramı, doğası gereği kümülatif bir süreci zorunlu kılmaktadır. Bu sürecin kavranışı, zaman faktörünün denkleme dahil edilmesi ile mümkün olmaktadır. Zaman faktörü, sosyo-ekonomik gelişme seviyesinin toplumlar için farklılaşmasına rağmen belirli bir gelişme çizgisi- dolayısıyla belirli bir düşünce anlayışı- olduğunu ortaya koymaktadır. Öyleyse bileşenlerin hem teoride hem pratikte birer katalizör görevi görmekten ziyade, bir ilerleme yolunu yansıtan kurucu unsurlar olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu noktada, Veblen'in ve Asıl Kurumsal İktisat ekolünün biyolojiyi ve antropolojiyi iktisat disiplinine dahil etme çabasını, deneysel bir hevesten ziyade, sağlıklı ve yeni bir metodoloji yaratmak için mecburi bir uğraşı olarak tanımlamak oldukça önemlidir. Veblen'in çalışmalarının merkezine koyduğu evrimsel anlayışı –Lamarckiyan, Spencer'cı ve Sosyal Darwinist yaklaşımlardan soyutlayarak- açıklamak, teorik katkılarının doğru bir biçimde anlaşılmasını sağlayacaktır.

Darwinist evrim anlayışının biyoloji dışı disiplinler tarafından özümseme çabası çeşitli problemlere sebebiyet verebilmektedir. Özellikle '*the survival of the fittest*' olarak bilinen 'en güçlü olan hayatta kalır' yaklaşımına dayanan reaksiyoner yorumlama-

⁷'Emergent Property' ve 'Emergent Level' kalıpları, sırasıyla beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan özellik ve düzey anlamlarına gelmektedir. 'Emergentism' sözcüğü doğru bir çeviri ile 'ortaya çıkışçılık' olarak çevrilebilse de bu karşılığın kullanımın fonetik niteliği Türkçe için zor bulunduğundan genellikle 'belirimsellik' kavramı tercih edilmektedir.

lar⁸, doğrudan doğruya ideolojik mantalitelere sürekliliğini sağlama gayreti olarak göze çarparken, zımnî bir biçimde Darwinist evrim sürecinin tahrifini hızlandırmaktadır. Sy-dow, M. V.'a (2014, s. 204) göre 'The survival of the fittest' ifadesi ilk olarak Herbert Spencer'in, 1851 yılında yayımlanan *Social Statistic* adlı eserinde yer alırken, Charles Darwin, 1869 yılında, ünlü eseri *Origin Of Species*'in beşinci baskısında, bu ifadeyi 'natural selection' (doğal seleksiyon) kavramına adapte ederek kullanmıştır. Diane Paul'un aktardığına göre ise 'Origin of Species'den bir sene önce, 1868 yılında yaymlanan 'The Variation of Animals and Plants under Domestication'da Darwin, Spencer'in "Survival of the fittest kavramı yoluyla benzer düşüncüyü (*natural selection*) iyi ifade ettiğini" belirtmektedir (Darwin, 1868'den aktaran Paul, 1988, s. 411). İfadenin köklerine dair en bilindik enformasyon ise Spencer'in 1864 tarihli *Principles of Biology* adlı eserindeki ifadeye dayanmaktadır:

"Burada, mekanik anlamda açıkladığım 'güçlü olanın hayatta kalması', Darwin'in ifade ettiği 'doğal seleksiyon' ya da avantajlı olan ırkın yaşam mücadelesinde korunmasıdır." (Spencer, 1864'den aktaran Stucke, 2008, s. 973)

Ancak gelişmiş bir dil ve kültür aracılığı ile doğadaki diğer canlılıktan ayrılan insan, eylemlerine, onları düşünsel bir süreçten geçirmek suretiyle dahil olmaktadır (Hodgson, 2003, s. 86). Eylemin, kendisini şekillendiren bileşenlerle kurduğu anlamsal gerekliliğin ifa edilip edilemediğinden bağımsız olarak, düşünce mekanizmasının ürünü olduğu olgusu, gelecek eylemliliğin *ex ante* irdelenmesinin yolunu açmaktadır. Biyolojik belirlenimciliğin yadsınması olarak da yorumlanabilecek bu nokta, insanın doğa ile giriştiği mücadele de göz önüne alındığında, birey-birey, birey-toplum etkileşiminin salt bir 'hayatta kalma' mücadelesinden öte bir anlam kazandığını göstermektedir. Varoluş, biyolojik bir sınırdan çıkıp psiko-sosyal bir soruna evrilmiştir. Doğanın üzerinde kurulan iktidar, toplumsal refahın artışını sürekli hale getirirken, 'daha iyi yaşam koşulları', 'hayatta kalma koşulları' yerine ikame olmaktadır. Sosyo-ekonomik evrim ve biyolojik evrimin sınırları 'zorunluluk'- 'gereklik' ayrımı ile keskinleşmektedir. Değer

⁸Yorumlamaların reaksiyoner olduğu iddiası subjektif bir yargıdan doğmaktadır. Ancak bu iddianın kullanımı daha sonraki cümlede aktarıldığı gibi ideolojik değil, ahlaki bir tercihi yansıtmaktadır. Bu yaklaşımların, aynı zamanda amoral olduğunu düşündürten temel bilinç ise bilimsel olmayacak bir biçimde 'the survival of the fittest' cümlesinin yadsınmasından değil toplumsal hayatın temelini oluşturan insan ilişkilerinde, tarih boyunca gözlemlenen 'ad hominem' önyargıların girişine izin vermeme isteğinden kaynaklanmaktadır.

yargıları, ekonomi-politik fonksiyona hayati birer parametre olarak dahil olmaktadır. Dolayısıyla Veblen'in evrim okuması Darwinci ardışık-kümülatif nedensellik ile bütünleşirken, her türlü teleolojik yaklaşım ve biyolojik indirgemecilik, çalışmalarının dışına itilmektedir. Veblen bu yapıyı şu ifadelerle tanımlamaktadır:

“Darwinci düşünce şemasında, gerçeklerde aranan ve onlara atfedilen süreklilik, nedenin ve etkilerin sürekliliğidir. Bu şema trendin, nihai dönemin, tamamlanmanın olmadığı körlemesine bir kümülatif nedensellik şemasıdır”(Veblen, 1919'dan aktaran Hodgson, 2003, s. 88).

Biyolojik perspektif bir kenara, her ne kadar kökleri Antik Yunan felsefesinden günümüze kadar taşınıyor olsa dahi John Locke'un doğal haklar kuramı ile somutlaşan 'natural' (doğal) olma durumu, Adam Smith'in 'invisible hand' (görünmez el) metaforu ile iktisat disiplinine dahil olmaktadır. Hodgson'a (2003, s. 90) göre, evrimsel süreci doğanın belirleyiciliğinden, toplumsal ilişkilerin işleyişine adapte eden Veblen, hem Spencer'cı biyolojik indirgemeciliğin hem de onun farklı bir yanlış yorumlaması olarak gördüğü ve izlerine Klasik Okul'da sıkça ratladığımız 'normal ve önceden belirlenmiş olarak doğal' düşüncesinin yaratabileceği kavram karmaşasının önüne geçmek için 'doğal seleksiyon-doğal seçim' yerine sık sık 'seleksiyon-seçilim' sözcüğünü kullanmaktadır.

Veblen'in evrim anlayışı, iktisadi özneleri ve eylemleri kavrayışı bakımından neoklasik yaklaşım ile taban tabana bir metodolojik zıtlık doğurmaktadır. Ancak Veblen'in, 1906 yılında yayımlanan ve diğer birçok eserinin gölgesinde kalan '*The Socialist Economics of Karl Marx and His Followers*' isimli çalışması göz önüne alındığında, ortodoksinin 'homoeconomic'u kadar, marksizmin iktisadi öznesi – marksist literatür ile ifade edilirse salt ekonomik sınıflar- doğrudan veya dolaylı olarak Veblen'in hedefi olmaktadır (Serment, 2016, s. 27). Veblen'in marksizme yönelik eleştirileri, Marks'ın neo-hegelci determinist yargılarından kaynaklanmasına karşılık Sawyer (2015, s. 467-473), Veblen ve Marks arasındaki kesişimleri, kronolojik bazda dikkate alarak Veblen'in, 'revizyonist'⁹ olarak görülüp görülemeyeceği sorunsalını ortaya atmaktadır. Araştırmadaki ortaklıkların gözlemlenebileceği bu iki büyük teorisyenin Darwinci evrimi

⁹Revizyon kavramı 'yenileme, gözden geçirme' anlamı taşımasına karşılık, marksist literatürde iki zıt anlamda karşılık bulmaktadır. Bunların ilki Engels, Lenin, Troçki ve Mao gibi hem teorik hem de pratik açıdan marksizm ile özdeşleşmiş isimlere atfedilen geniş anlamda revizyonizmdir. Bu isimlerin Marx'ın orijinal yazınlarını yeniden değerlendirme suretiyle bu gruba dahil olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, dar anlamda revizyonizm, komünist partilerin birbirlerine karşı kullandıkları küçültücü bir kavram olarak ele alınmaktadır (Bottomore, 1991'den aktaran Sawyer, 2015, s.469).

kavrayışları net bir şekilde farklılaşmaktadır. Oysa Engels, Marks için “Nasıl ki Darwin organik doğanın gelişme yasasını bulduysa, Marks da insan tarihinin gelişme yasasını bulmuştur” yorumunda bulunurken, Marks da, 16 Ocak 1861’de Lassalle’e yazdığı mektubunda, sınıf mücadelelerinin insanlık tarihinin belirleyicisi olduğu yönündeki analizine, Türlerin Kökeni’nden (Origins of Species) doğa bilimleri temelinde destek sağladığını vurgulamıştır (Öncü, 2015, s. 7-9). Ancak Veblen, metodolojik bireycilik ile aynı temelde metodolojik kolektivizmi de reddetmektedir. Veblen’in iktisadi öznesi ve onun maddi koşulları, Marksist ‘altyapı-üstyapı’ hipotezinden farklı bir noktaya karşılık gelmektedir. Hodgson bu ayrımı şu şekilde maddeleştirmektedir:

“İlk olarak, Veblen bir bireyin eylemlerinin tamamıyla sosyal, ekonomik, kültürel veya ilgili koşullarla açıklanabileceği fikrini reddetti. İkincisi, insan eylemlerinin arkasındaki nedensel süreçlerin ayrıntılı bir açıklama gerektirdiğini vurguladı. Üçüncüsü, sosyo-ekonomik evrim açıklamalarının kurum ve yapıların yanı sıra iktisadi bireyleri de içermesi gerektirdiğini belirtti. Dolayısıyla, faydacı ve hedonistik insan davranışı modelleri, davranışların kökeninin evrimsel açıklamasından yoksun olduğu için reddedildi” (Hodgson, 1998, s. 426).

Ortodoks iktisat ve marksizmin yanı sıra, ‘Asıl Kurumsal İktisat’ ekolünün öncüleri arasında da belirli ve tek bir evrim anlayışı bulunmamaktadır. Öznelerin ve kurumların tanımlanmasından evrimsel sürece dahil edilmesine, bu iktisadi kimliklerin etki gücü ve yönünün belirlenmesinden açıklayıcı bir model oluşturulmasına kadar belirsizlikler gözlemlenmektedir. Nitekim, bu durum, ‘Asıl Kurumsal İktisat’ın 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren diğer iktisadi düşünce okullarının gölgesinde kaldığını açıklayan nedenlerden biri olarak görülebilir. John R. Commons, Darwinizmin sosyo-ekonomik evrimi açıklamada yetersiz olduğunu “iktisadi fenomen...doğal seçilimin değil suni seçilimin sonucudur” (Commons, 1924’den aktaran Hodgson, 2003, s. 91) ifadesi ile vurgularken, Amerikan kurumsalcılığının önemli isimlerinden Clarence Ayres ise Darwinizmin, kurumsalcı ekolün Veblen sonrası temsilcileri tarafından geri plana atıldığını ilan etmektedir:¹⁰

¹⁰Parada (2001), Clarence E. Ayres ve John, R. Commons’un kurumsal iktisat anlayışının Veblen ile karşılaştırıldığı bir çalışma ortaya koyarken, Dinar’ın (2014) , Wesley Mitchell’in katkılarını derlediği çalışması ve Yılmaz’ın (2007) kurumsal iktisadın gelişimini irdelediği kapsamlı çalışması, Amerikan kurumsalcılığının önde gelen isimleri arasında sağlıklı karşılaştırmalar yapabilmek adına önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

“Bu yüzyılın başlangıcından bu yana Darwin’in ‘belirli görüşleri’nin tümü önemini kaybetti: varyasyon, güçlü olanın hayatta kalması, cinsel seçilim ve kalan her şey. Darwin, tamamen olmasa da bugün neredeyse Lamarck kadar demode.” (Ayres, 1932’den aktaran Hodgson, 2003, s. 92).

Veblen’in 1898 yılında yayımlanan ‘Why is Economics not an Evolutionary Science?’ adlı çalışması, evrimsel iktisadın önemli bir yapıtaşı olarak değerlendirilebilir. Bu makaleye, çalışmanın başlangıcında atıfta bulunmak her ne kadar gerek başlığa gerekse içeriğe uygun düşecek olsa dahi bu noktada değinmenin, hem otoriteye dayanma kolaylığından kaçınmayı sağlayacağı hem de aktarılan bilgileri daha anlamlı kılacağı düşünülmektedir. Veblen, henüz ilk cümlelerinde “İktisat ise çaresiz bir şekilde zamanın gerisinde kalıyor ve konusunu modern bir bilim olarak ayakta kalmaya hak kazanan bir şekilde ele almıyor” savı ile yıkıcı bir çalışmanın sinyallerini vermektedir (Veblen, 2017, s. 71). Öyle ki çalışmanın ilerleyen safhalarında, klasik iktisat ve onun sınırlarında sıkışmış neoklasik yaklaşımının hipotetik iktisadi öznesi, Veblen tarafından aynı şiddette eleştirilmektedir.

“Hedonist insan kavrayışına göre insan, şimşek gibi hızlı bir haz ve elem hesaplayıcısıdır, faaliyet alanında onu sağa sola saldırmakla birlikte zedeledikten bırakarak uyarıcı itki etkisindeki homojen mutluluk arzusu küreciği gibi salınır. Ne öncesi ne de sonrası vardır. İnsan soyutlanmıştır ve veridir, kendisini bir yönden diğerine savuran kuvvetlerin mücadelesi olmadıkça kararlı dengededir. Doğal boşlukta kendinde dengededir, kuvvetlerin paralelogramı bir başka eksene kaymasına yol açıncaya kadar kendi spiritüel ekseninde simetrik bir biçimde döner, bundan dolayı amaç hattını takip eder. Etki kuvveti biterse, daha önce olduğu gibi, kendi arzu küresine geri döner. Spiritüel olarak, hedonist insan başlangıç nedeni değildir. Kendisine yabancı ve dışsal olan şartların dayattığı bir dizi değişime tabi olma durumu haricinde, bir yaşam sürecinin merkezi değildir” (Veblen, 2017, s. 85).

Nitekim, bu varsayımlar etrafında gerçeklikten soyutlanarak kurgulanan iktisadi özne ancak varoluş sınırlarına paralel olarak, gerçeklik ile bağları kopartılmış bir iktisat teorisi içerisinde geçerliliğini sürdürebilmektedir. Veblen, iktisat disiplinin doğurduğu teorinin, doğa bilimlerine yakınsayacak bir biçimde *a priori* olarak bulunduğunu redetmektedir. Bu durum, suni bir iktisadi özne ve iktisadi denge metaforu ile devinim kazanan iktisat teorisinin, salt kendi yöntem ve araçları ile etkinlik kazanamayacağını ortaya koymaktadır. Yerleşik iktisadın dışsallaştırdığı birikimli nedenselliğin ve dina-

mik süreçlerin dikkate alınması ister istemez metodolojik yıkımın önünü açmaktadır. Ancak ilerleyen kısımlarda vurgulanmak istenen, çalışmanın ilk cümlesinde ifade edildiği gibi metodolojik tekçiliğin, neoklasik öğretinin kendi kendisini yeniden üretmesinin hem aracı hem de sonucu olduğudur. Dolayısıyla, paradigmaların, araştırmaların neden-sonuç birlikteliğini sağlamaktan öte yanlılanabilirliğinin de güven sınırlarını belirlediği dikkate alındığında, Veblen'in çalışmalarının temeline evrimsel süreci merkez alması daha anlamlı olmaktadır:

“Doğa bilimlerinde, evrimsel bilimler ile evrimsel bilimlerden önceki bilimler arasındaki fark, olgular üzerindeki ısrarda yatmaz... Farklılık, karşılaştırılan iki farklı nesil bilimcilerinin spiritüel tutum ve bakış açılarıdır. Meseleyi başka bir şekilde ifade etmek gerekirse farklılık, bilimsel amaçla olgulara kıymet biçmekten ya da hangi olgulara değer verilmesi gerektiğinden kaynaklanan farklılıktır”(Veblen, 2017, s. 74).

1.2. Thorstein Veblen'in İktisadi Düşünceleri

Kurumların ve bireylerin karşılıklı tarihsel-antropolojik oluşumu ve seleksiyon-çatışan yapılar zemininde dinamizmi, Veblen'in çalışmalarındaki belirleyici unsurlar olarak tanımlanabilir. Veblen'in katkıları, salt iktisat disiplini ile değil, ancak disiplinler arası perspektif ile anlamlı kılınacağından, gerek çalışmanın içsel tutarlılığı gerekse ilerleme yolunun sağlıklı bir şekilde kurulabilmesi amacıyla iktisat disiplinindeki ortodoksi literatürü, bir *ad hoc* hipotezi olarak araçsallaştırılacaktır. Etkin bir hareket noktası oluşturabilmek adına ise Veblen'in katkıları, doğrudan kategorileştirmek yerine 'Tüketim' kavramı ve 'Üretim' kavramı aracılığı ile neticelendirilecektir. Bu yöntem vasıtasıyla ortodoksinin sınırları altında yapılacak bir 'karşılaştırmalı iktisadi düşünceler' tasarımıyla kaçınıldığı derecede, kapsamı daraltılmış, biyografik bir Veblen çalışmasının da önüne geçmek amaçlanmaktadır.

1.2.1. Meta penceresinden üretim ve tüketim

Veblen'in, ünlü 'Theory Of The Leisure Class' (1899) adlı eserinde, ilkel toplumların yaşayış şekilleri ile kendi döneminin sosyal ilişkileri arasında kurduğu analogiler, 20. yüzyıla özgü kapitalist üretim ilişkilerinin, antropolojik bir zeminde çözümlemesini sağladığı gibi bu çözümlemelerin psikolojik-biyolojik dayanaklarının doğası, Veblen'in yönteminin, 21. yüzyılın sosyal koşullarına adaptasyonunu mümkün kılmaktadır. Nite-

kim ekonomi politiğin doğası gereği ‘üretim-meta-tüketim’ üçgeninin sınırları dahilinde yapılacak bir serimleme, yine bu bağlamda gerçekleştirilecek çıkarsamaları anlamlı kılacaktır. Bu noktada üretim-tüketim ve üretici-tüketici kavramları arasındaki etkileşimin eş yönlülüğü, iktisadi ilişkiler ile sosyal ilişkilerin eşgüdümlülüğünü yansıtmaktadır. İktisadi açıdan bakıldığında üretim ve tüketim fenomenlerinin birbirleri ile kurdukları ilişkinin antagonist bir yapıdan ziyade tamamlayıcı nitelikte olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim ortodoks iktisadın taşıdığı ‘denge’ metaforu, ister kısa vadede isterse uzun vadede meydana gelsin, ister ‘invisible hand’ aracılığı isterse kamu müdahalesi ile gerçekleşsin, bir ‘dengede olmama’ durumunu yansıtmaması bakımından normatif yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla ekonomi politiğin sınırlarına dahil olmak bir tercihten ziyade, gereklilik olarak görülebilir. Bu gerekliliği göz önünde bulundurarak, geçmiş, mevcut ve öngörülebilir yakın geleceğin üretim-tüketim ilişkilerini somutlaştıran olguyu tanımlamak, tüketimin Veblen’in çalışmalarındaki karşılığını kavrayabilmek açısından oldukça önemlidir: Meta.

“Meta, her şeyden önce, taşıdığı özelliklerle şu ya da bu türden insan ihtiyaçlarını gideren dışsal bir nesne, bir şeydir. Bu ihtiyaçların doğası, söz gelişi, mideden mi yoksa hayallerden mi kaynaklandıkları, hiçbir değişikliğe yol açmaz. Burada, şeyin, insan ihtiyacını, doğrudan doğruya geçim aracı, yani tatmin nesnesi olarak mı, yoksa dolaylı bir yoldan, yani üretim aracı olarak mı giderdiği de önemli değildir.”(Marks, 2013, s. 49)

Karl Marks’ın Kapital’in henüz ilk sayfalarında doğrusal bir tanım yapmak yerine soyut ve sınırsız bir töz vererek kavramsallaştırdığı ‘meta’ olgusu her ne kadar Kapital’in yayınlandığı 1867 yılından günümüze kadar geçen 150 yıllık aşkın süreçte oldukça farklı görünüşler kazansa da -emek ve fayda güdümlü değer teorilerinin ortak perspektifinde - mübadeleye konu olması bakımından somutlaşmaktadır (Marks, 2013: s. 93). Arkaik dönemlerden bu yana, tüketim olgusunun, üretimi gerek bireysel gerekse kitlesel bazda tetiklediği göz önüne alındığında, kapitalizmi, birer üretim organizasyonu olarak görmek, metanın, kendisini somutlaştıran mübadele süreci ile kurduğu bağın yönünü kavramayı kolaylaştırmaktadır. Yerleşik iktisadın *deus ex machina* meta yaklaşımı ve tüketim ilişkileri, aslında toplumsal yapı ve o yapı ile etkileşimdeki öznelerin eylemleri ile bütünleşik durumda bulunmaktadır. Meta, iktisadi eylemlerin anlamlılığını yaratırken, özneleri de üretici ve tüketici olarak kimlik sahibi kılmaktadır. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, metaların mübadelesinin hem nedeni hem de sonucu olarak gerçekleşen üretim ve tüketim eyleminin öznelerinden, bu iki safhada da benzer etkiler ile

harekete geçmesi beklenmektedir. Bu duruma, Veblen'in araştırmalarında, insanların tüketim kararlarındaki rolünün, üretim aşamasındakiler ile uyumluluk göstermesi biçiminde rastlanılmaktadır. Veblen, metaları ve mübadele sürecini toplumsal yapı içerisinde anlamlandırarak tümdengelimci-dışsal yaklaşımı kabul etmemiş, öznelere eylemlerindeki iç dinamikleri ve temel itkileri analiz etme çabasına girişmiştir.

1.2.2. Kurum, içgüdü ve kültürel yapı

Veblen'in düşünce dünyası, evrimsel bağlamda bütünleşik-gömülü olgularla kuşatılan bir akışın, açık uçlu-birikimli bir zamansallık aracılığı ile kavranabildiği bir alan olarak görülebilir. Nitekim, Veblen'in, öznelere eylemlerinin temel motivasyonunu araştırmaya yönelik analizinde ulaştığı 'Kurum' ve 'İçgüdü' kavramları da bu bağlamda teorik bir çatı kurma ihtiyacının sonucu olarak yorumlanabilmektedir. Dolayısıyla bu iki kavrama, birbirleri ile eş ya da zıt yönde, ilerici yahut reaksiyoner nitelikte bir tavır atfedilebilecek olsa dahi, aralarındaki organik bağın varlığını göz önünde bulundurmak oldukça önemlidir. Kurumların (institutions) görece daha dinamik olan yapılarına karşılık, girift yapıda bulunan içgüdüler (instincts), yine kurumların aksine, tikel öznelere bağlamında açıklanabilirliğe sahiptir. Evrimsel bakış açısı ile, mevcut içgüdüler, soyut birer veri olarak değil, öznelere geçmiş sosyo-kültürel gelişimi tarafından biçimlendirilen, antropolojik açıdan başat, açıklayıcılığı bakımından ise belirleyici içgüdüler olarak tanımlanabilir. Veblen'in çalışmalarında, bireylerin davranışları üzerinde yüksek belirleyiciliğe sahip olan bu içgüdüler, iki kanala ayrılmaktadır. Doğal ve yapıcı içgüdüler olarak tanımlayabileceğimiz öncelikli alan; ustalık içgüdü (workmanship), merak için merak ya da aylak-boş merak içgüdü (idle curiosity) ve ebevyenlik-soy sürdürme eğilimi (parental bent) temelinde inşa edilmektedir (Dinar, 2013, s. 49). Bu içgüdülerin yanı sıra yıkıcı birer unsur olarak yağmalama eğilimi (predatory bent- acquisitiveness), ebevyenlik eğiliminin karşıtı olarak her türlü kitlesel-toplumsal faydadan arındırılmış bireysel çıkarları vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu eğilim, ustalık içgüdü, boş merak içgüdü ve ebevyenlik eğilimi ile sağlanan toplumsal niteliğe-yarara ket vurmaktadır (Güleç, 2015, s. 66). Bu içgüdü ve eğilimlerin aksine zaman ve mekana göre değişebilen birey etkinliklerini yansıtan kültürel görecelik (cultural relativity) kavramı, bireylerin davranışlarının belirleniminde önemli rol oynayan ikinci unsur olarak yer almaktadır. Öyle ki, içgüdü ve eğilimlerin aksine kültürel aktarım mekanizması aracılığı ile somutlaşan bu unsur, aslında, içgüdü-kurum ilişkisinin tamamlayıcı dayanağını oluştur-

maktadır. Özçelik'in, "...demek ki temel içgüdüler insanı insan yapan özlerse, kurumlar da kültürlerin özüdür" (2007, s.226) biçiminde ifade ettiği benzerliği, bu çalışmayı referans gösteren Dinar, "...nasıl içgüdüler insanı insan yapan temel öz ise, kültür de kurumların temel özü olarak kabul edilmektedir" (2013, s. 50) ifadeleriyle vurgulamaktadır. Açıklamalarda, kurum ve kültür arasındaki ilişkinin yönü bakımından göze çarpan farklılık, fenomenler, birer altyapı-üstyapı modeli ile değil, karşılıklı-evrimsel çözümlemeyle irdelendiği takdirde anlam kazanmaktadır.

Sonuç olarak, nispeten durağan ve içkin olduğunu ifade ettiğimiz yaratıcı ve yıkıcı içgüdülerin, mevcut kültürel yapı ile girdiği etkileşim, kurum kavramını açıklamayı gerekli kılmaktadır. Veblen, kurum kavramını ve kurumların devinimini, toplumsal gelişimin dinamosu olarak tarif etmektedir. *Theory of Leisure Class*'ta bu bağlantı şu ifadelerle açıklığa kavuşmaktadır:

"...Esasında kurumlar, bireylerin ve cemaatin belirli ilişkileri ve belirli işlevleri bakımından hakim düşünce alışkanlıklarıdır ve yaşam tertibi, ki bu tertip belirli bir zamanda veya herhangi bir toplumun gelişimindeki belirli bir noktada toplu olarak yürürlükte olan kurumlardan oluşur" (Veblen, 2015, s. 171).

Veblen'in kurumlar olarak adlandırdığı düşünce alışkanlıkları ile kültürel yapı arasında organik bağlar bulunmaktadır. Bireyin ontolojik niteliği – metafiziksel paradigmada dahi- toplumsal zeminde inşa edilebilir. Toplumsal zemin üzerinde inşa edilen sosyal yapı -bireyin bilişsel sınırlarını belirleyen anlamlandırma mekanizması- kültürel şablonları zorunlu kılmaktadır. Kültürel şablon, göreceli bir perspektif ile; ister ilerici ister reaksiyoner bir anlam taşısın, genel çerçevesi, belirli bir kültüre özgü davranış normlarına etkinlik kazandıran bireyler tarafından çizilmektedir. Dolayısıyla doğal içgüdüler olarak tanımladığımız ve Veblen'in nispi olarak durağan ve evrensel nitelikte olduğunu vurguladığı içgüdüler ile biçimsel açıdan daha esnek yapıdaki kültürel şablonların, belirli bir zamanda ve mekanda diyalektik bir yapı kurduğu söylenebilir.¹¹ Veblen'in düşünce alışkanlıkları olarak tanımladığı ve kültürel yapı ile iç içe olduğu ifade

¹¹Aydın, Hegelci diyalektik anlayışını şu cümleler ile özetler; "...Ona (Hegel) göre gelişmenin temel dinamiği çelişmedir. Her şey içinde karşıtı taşır. Karşıtlar arasındaki mücadele yeni bir oluşuma dönüşür ve sonra bir başka oluşuma. Yani tez, antitez ve sentez(Aydın, 2012, s. 211)." Veblen'in fikirleri, 'Veblen ve Evrim' başlığı altında vurgulandığı üzere Darwinci evrim anlayışı ve Amerikan pragmatizmi ile anlam kazanmaktadır Bu noktada seçilen 'diyalektik' kavramının, tezatlık göstermesine izin vermemek adına, vurgunun, heterojen yapı çatışması ve karşıtlık temelinde bir 'Diyalektik Tarih' anlayışından ziyade etki-tepki mekanizması ve birikimli nedenselliğe bağlı bir biçimsel diyalektik anlayışına yönelik olduğunu vurgulamak son derece önemlidir. Yaklaşımların taşıdığı 'gelişim-ilerleme' kavramını çözümlenmeye yönelik metodolojik yaklaşım, öz bakımından farklılaşmaktadır.

edilen kurumlar ise, bu noktada birer sentez görevi görmektedir. Özçelik'in ifade ettiği gibi;

“...Dolayısıyla kurumlar, Veblen’de kültürel yapılar olarak karşımıza çıkar. Kurumsal değişimde aslolan, kültürel dürtülere verilen içgüdüsel tepkilerdir. Bu süreç, söz konusu tepkilerin yaygın toplumsal alışkanlıklar ve etkinlikler olarak kurumsallaşmasıyla işler (2007, s.214).

..Sonuç olarak, Veblen’e göre, kurumlar yaygın toplumsal düşünce alışkanlıklarıdır ve bu alışkanlıklar kültürel dürtülere verilen içgüdüsel tepkiler aracılığıyla ortaya çıkar” (2007, s.226).

Kurum, kültür ve içgüdü kavramları, Veblen’in analizinde, faal unsurlar olarak yer almaktadır. Kültürün iradesiz-bağımsız, tutarlı ve kümülatif ilerleyişinin Veblen’ci yorumu, birer girdi olarak incelenen evrimci yaklaşımın, pragmatizmin ve tarihçi okumanın koordine sonuçlarını barındırmaktadır. Veblen’de analiz, teorik kökleri ile tutarlılık göstermektedir.¹²

“Diğer tüm insan kültürleri gibi, bu maddi medeniyet de bir kurumlar düzenidir. Kurumsal işleyiş ve kurumsal gelişimdir. Ne var ki kurumlar da alışkanlıkların ürünüdür. Kültürün gelişimi alışkanlıkların kümülatif silsilesidir ve bu kültürün yolları ile araçları, insan doğasının, sürmekte olan kümülatif değişimlerdeki iradesiz, kümülatif ancak bir şekilde de tutarlı silsilelerle farklılaşan zorunluluklara verdiği alışılmış tepkilerdir. İradesizdir çünkü her yeni hareket, alışılmış tepki biçiminde daha da yeni bir değişime neden olan yeni bir durum yaratır; kümülatiftir çünkü olarak her yeni durum, kendinden öncekinin bir çeşididir ve geçmişte olan şeylerden etkilenen nedensel faktörleri içerir; tutarlıdır çünkü insan doğasının altında yatan davranışlar tepkilerin gerçekleşmesi sayesinde ve alışkanlığın etki ettiği zemin tözsel olarak değişmeden kalır” (Veblen, 2017, s. 185-186).

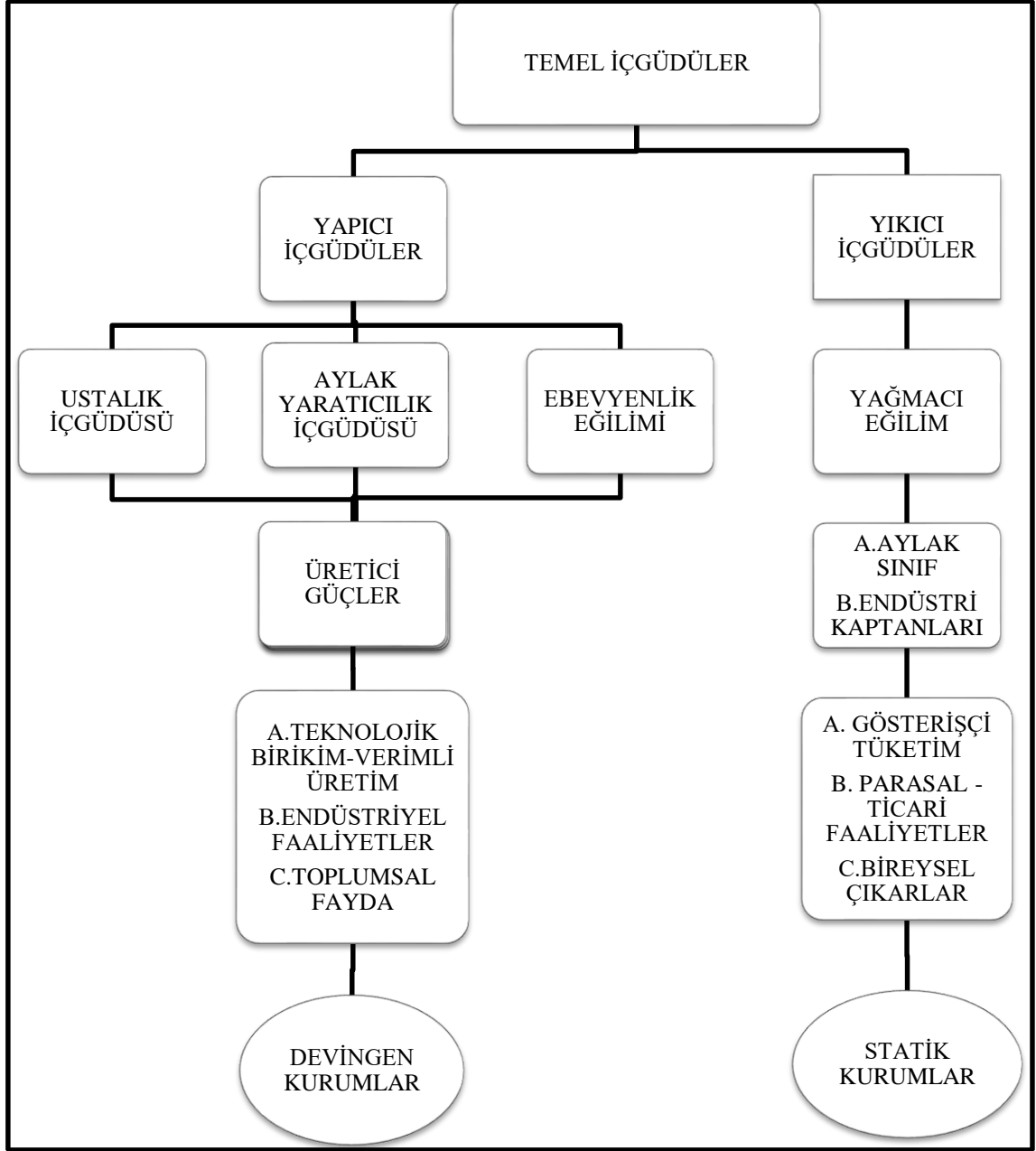
1.2.3.Yapıcı-yıkıcı içgüdülerden dinamik-statik kurumlara

Kurumsal perspektifin altyapısını oluşturan Veblen, bu aşamada teorik bir model kurmanın yolunu açabilecek yeni bir ayrıma ulaşmaktadır. Bu ayrım, ortaya atılan ‘Kurum-Kültür-İçgüdü’ yapısına dördüncü bir boyut olarak dahil edilen ‘zaman’ kavramı ile anlam kazanmaktadır. Kurumsal yapının, gerek toplumsal ilerleme –etik- açısından

¹²Kurumların ve bireylerin karşılıklı ilişkisinde baskın unsur, ilişkinin yönü ve şiddeti, ikinci bölümde, informel kurumların oluşumu ve işleyişi temelinde detaylandırılacak ve tüketici-üretici özneler olarak çağrılan bireylerin, bu kurumlar aracılığı ile manipülasyonu, farklı bir ifade ile rasyonalite sınırları tartışmaya açılacaktır. Kültür kavramının sürekliliği, bu sürekliliğe paralel olarak özel bir vurgu gerektirmektedir.

gerekse ekonomik –etkinlik- açıdan yorumlanması ile belirginleşen bu ayırım, geçmişe dayalı tarihsel-antropolojik niteliği sayesinde geleceğe dönük çıkarımlar sağlamaktadır. Yapıcı ve yıkıcı yönlerini vurgulamak suretiyle karşıtlığı dile getirilen temel içgüdülerin, kültürel hareketlilik ile etkileşiminin sonucunda biçimlenen kurumlar, zıt yönlü iki tür faaliyeti-aktiviteyi yaratmaktadır. Veblen, yapıcı içgüdülerin baskınlığı sonucunda toplumsal faydayı olumlu yönde etkileyen -gereksinimleri karşılayan-, biçimsel olarak ise evrimsel bir yapıya sahip olan-gereksinimler ile uyumlu olan- bu faaliyetleri, ‘devingen-teknolojik’ olarak sınıflandırırken, bunların karşısında yer alan ‘statik-törenselle’ faaliyetlerin, teknolojik ilerlemeyi sekteye uğratacak yapıda olduğunu ve yağmacı içgüdüler ile paralel olarak toplumsal faydayı olumsuz yönde etkileyecek sonuçlar taşıdığını vurgulamaktadır (Özçelik, 2007, s.214).

Tablo 1.1. Veblen'e Göre İçgüdü-Kurum (Düşünce Alışkanlıkları) İlişkisi (Gürkan, 2007, s.251) tablosuna göre yeniden düzenlenmiştir.

1.2.4. Modern barbarlığın özneleri: aylak sınıf ve endüstri kaptanları

1899 yılında yayımlanan *'Theory of the Leisure Class'*, Veblen'in en bilinen eseri olmasının yanı sıra ve içerdiği nükteli-alışılmadık dil kullanıma karşılık, Veblen'in kişisel kronolojisinde dönüm noktası olarak düşünülebilir. Özellikle, Veblen'in diğer önemli eserlerinden, 1904 yılında yayımlanan ve üretim sürecine yabancılaşmış durumdaki

mülk sahibi kitleyi hedef aldığı ‘*The Beginning of Ownership*’ ve kurumsal değişim sürecine direnen benzeri tutucu eğilimlere sahip iktisadi öznelere karşı bir yükümlülük atfettiği mühendisleri ön plana çıkararak, 1921 tarihli ‘*The Engineers and The Price System*’, ‘*Theory of the Leisure Class*’ta ortaya atılan ‘Aylak Sınıf Teorisi’nin birer çözümlenmesi yahut aynı perspektifin geliştirilmesi olarak irdelenebilir (Sermen, 2016, s. 27). Veblen’in, dönemin sosyal ilişkileri ile ilkel çağlar arasında benzerlikler kurduğu daha önceden ifade edilmişti. **Tablo 1.**’de görüldüğü üzere yağmacı eğilimler ve statik düşünce alışkanlıkları arasında köprü vaziyeti gören, toplumsal faydadan soyutlanmış davranış biçimlerinin öznesi konumundaki Aylak Sınıf’ın tutucu niteliği, tarihsel dönüşümler ile karakterize olmaktadır. Bu noktadan hareket ile Veblen, tarihin gelişim sürecini, sahip oldukları farklı teknoloji düzeylerine bağlı olarak dört aşamaya ayırmaktadır.¹³

1. Neolitik çağda görülen ilkel barışçıl ekonomi (the peaceable era)
2. Aylak sınıfın ortaya çıktığı mülkiyet, savaşçılık, erkek egemen sosyal ilişkiler güdümündeki yağmacı barbar ekonomi (the barbarian era)
3. El işi ekonomisine dayanan modern zamanlar öncesi dönem (handcraft era)
4. Üretimin makine kullanımına bağlı kılındığı modern çağ (machine era) (Dinar, 2013, s. 55)

Barışçıl dönem, ardından gelen aşamalardan belirli bir noktada farklılaşmaktadır. Dönemin ilkel kabile toplumlarının üyeleri, hayatta kalabilmek için doğa ile çetin mücadeleler içerisine girmek zorunda kalmıştır. Bu mücadelenin sürdürülebilmesi adına ortaya çıkan davranış biçimlerinin ‘dayanışma’ bazlı olması kaçınılmazdır. Bireylerin karşılaştıkları zorlayıcı koşullar, ölümün yadsınmasını sağlayan etmenleri ortadan kaldırdığında, yapıcı içgüdülerin ilerici niteliği tarihsel olarak kanıtlanmaktadır. İronik olarak bu dönemin ‘barışçıl’ olarak adlandırılması, insanın doğa ile verdiği mücadelede, nispeten edilgen durumda olmasından kaynaklanmaktadır:

“... çünkü arkaik insan, zorunlu olarak bir grubun üyesiydi ve endüstriyel etkinliğin henüz hesaba katılmadığı bu erken evrede kendi çıkarını geri planda tutmayan ve temeli güçlü bir dayanışma kavramı üzerine kurulmamış bir grup hayatta kalamazdı” (Veblen, 2017, s. 33).

¹³Teknolojik düzeye bağlı kategorileştirmeye karşılık, Veblen’e göre, barışçıl ve yağmacı ekonomi arasındaki farklılığın temeli mekanik değil, manevidir. Veblen, şiddetin her iki dönemde de var olduğu önermesi üzerinden, farklılığı yaratan unsur olarak, yıkıcı-zararlı davranış kalıplarının, yağmacı-barbar ekonomik evrede, dışsal bir olgu olarak değil, kalıplaşmış-yaygın bir eğilim, farklı bir söylem ile içkinleştirilmiş, tutucu-statik bir düşünce alışkanlığı (kurum) olarak yer aldığını belirtir (Veblen, 2017, s. 23-24).

Veblen, aylak sınıfın köklerinin barışçıl ekonomi döneminden barbar ekonomiye geçiş sürecinde bulunduğunu vurgularken mülkiyet kavramının da aynı dönemde ortaya çıktığını ifade eder. Veblen, barbar dönemin erken aşamalarını ima ederek, “mülkiyetin en erken biçimi, kadınların, cemaatteki güçlü kuvvetli erkeklerin mülkiyeti olmasıdır” (2017, s. 27-28) yargısında bulunur ve ekler:

“Kadınların zaptının ve kadınlara el koymanın kökensel sebebi, kadınların zafer hatırası olarak kullanışlı görünmeleridir. Düşmandan gasp ettikleri kadınlara zafer hatırası olarak el koyma pratiği, erkeğin lider olduğu hane ile sonuçlanan mülkiyet evliliğini ortaya çıkarmıştır. Bunu kadının yanı sıra diğer esir ve aşağı derecedeki kişilerin de köle olması, yani köleliğin genişlemesi ve mülkiyet evliliğinin, düşmandan gasp ettikleri kadınların dışındaki kadınları da içerecek biçimde genişlemesi izlemiştir. Dolayısıyla yağmacı yaşam koşullarında, öykünme, bir yandan evlilik biçiminin zora dayalı bir hale gelmesine ve öte yandan ise mülkiyetin alışkanlık haline gelmesine yol açmıştır” (Veblen, 2017, s. 28).

Mülkiyet olgusunun alışkanlık yolu ile yerleşiklik kazanması; içgüdülerin, kültürel ilerleme usulünde ortaya çıkardığı davranış biçimlerinin devamlılık kazanması ile aynı anlama gelmektedir. Veblen için, mülkiyet ve aylak sınıf kavramlarının aynı zamanda ortaya çıkışı, salt bir rastlantı sonucunda açıklanamaz:

“Kültürel evrim silsilesinde, aylak sınıfın ortaya çıkışı ile mülkiyet sahipliğinin başlayışı aynı zamana rastlar. Bu önemli bir husustur, zira her iki kurum da aynı ekonomik güçler kümesinin sonucudur. Gelişimlerinin başlangıç aşamasında bu kurumlar, toplumsal yapıya ilişkin aynı genel olguların farklı yönleriydiler” (Veblen, 2017, s. 27).

Kurumsallaşma sürecindeki süjenin varoluş koşulları kadar kurumsallaşma sürecinin işleyiş mekanizması da rastlantısal değildir. Toplumsal güç dengesi, kültürel ilerlemeyi şekillendirmektedir. Gücün, sosyal ilişkilerdeki tezahürü, mülkiyet kavramının gelişimi ile erkeğin kadın üzerinde kurduğu tahakkümün paralelliğini yansıtmaktadır. Veblen’ci kapitalizm kritiğinin öznesi olan aylak sınıfın, üretici güçlerden kopuşu, kendisini ‘yaşamak için çalışmak’ prensibinden soyutlayacak mülkiyet kavramı ile başlar-ken, toplumsal değer yargıları, gücün belirlenimine tabi kılınmaktadır. Bireysel yetenek ve cesarete değer biçilen bu evrede dayanışmanın yerini rekabet alırken, Veblen’in ‘endüstriyel iş’ – ‘ticari-parasal iş’ ayrımının antropolojik kökenleri, yine güç dengesinin belirleyiciliği altında, kendisini meşrulaştıracak ahlaki anlayışını da beraberinde yaratmaktadır.

“Bu kültürel aşamada kabul edildiği üzere benlik davasının itibarlı, saygın biçimi mücadeledir ve zapt ya da icbarla elde edilen kullanışlı mal veya hizmetler, başarılı bir mücadelenin sıradan bir kanıtı işlevi görürler. Buna karşın zapt dışındaki yöntemlerle yiyecek ve giyecek elde edinimi saygın bir faaliyet olarak görülmez (Veblen, 2017, s. 21).

... Aynı zamanda endüstri meşguliyeti büyük ölçüde tiksindirici olur ve ortak tahayyülde endüstri araç ve aletlerini kullanmak, güçlü kuvvetli ereğin haysiyetinin altına düşmektedir”¹⁴ (Veblen, 2017, s.22)

Veblen’in iktisadi düşüncelerini açıklamaya ‘Meta Penceresinden Üretim ve Tüketim’ başlığında, meta olgusunun güdümünde üretim-tüketim ve üretici-tüketici kavramlarının bütünleşik-dinamik yapısını vurgulayarak başlandı. Veblen’de mülkiyet, toplumsal yapı üzerinde manipülatif etkisi bulunan gücün kaynağı olarak belirginleşmektedir. Bu bakış açısı ile tutarlı bir vurgu, mülkiyete konu olan nesnelere taksonomik değil tarihsel analizini içermelidir. Üretim ve tüketim ilişkilerinin esas parametresi olarak tanımlanan meta kavramını, aynı zamanda mülkiyet kavramının da esas parametresi olarak tanımlamak mümkündür.¹⁵ Orhan Hançerlioğlu, ‘Ekonomi Sözlüğü’ isimli ansiklopedik çalışmasında mülkiyetin tarihsel biçimlerini beş bölüme -kronolojik açıdan ilk iki evrenin, öznel varoluşun önkoşulu olduğunu vurgulayarak – ayırmaktadır;

1. İnsanın kendi emeği sahip olduğu dönem
2. İnsanın kendi emeği dışında toprak üzerinde egemenlik kurduğu dönem
3. İnsanın kendi ürettiği üretim araçlarına sahip olduğu dönem
4. Üretilen çıktının bölüşüm-paylaşım mekanizmalarına entegre edildiği ve tüketim araçlarının geliştirildiği dönem
5. İnsanın, doğa ile kurduğu organik bağların dışına itilerek, başkasının mülkiyeti altına girdiği dönem (Hançerlioğlu, 1999, s. 289)

20. yüzyılın iktisadi organizasyonlarını gözlemleyen Veblen için, tüketim kararları üzerinde güç sahibi olan ‘aylak sınıf’ın karakteristik yapısı, üretim araçları üzerinde kurduğu mülkiyet bağlamında ‘endüstri kaptanları’ tabirini doğurmaktadır. ‘Endüstriyel

¹⁴Çalışma, iş ve bunlara bağlı olarak boş zaman kavramının, sosyal yapı perspektifinde geçirdiği dönüşüm üçüncü bölümde detaylandırılacaktır.

¹⁵Mülkiyete konu olan metalleri, mal ve hizmet toplamı olarak tanımlama iddiası doğru bir yaklaşım olmayacağı gibi bu tarz bir ekonomizm belli başlı sorunlara sebebiyet verecektir. Öncelikle metalara bağımlı iktisadi indirgemecelik, metaların, her birey için eşölçülebilirliğini zorunlu kılacağından, neoklasik yaklaşımının ‘Homoeconomicus’- ‘Rasyonel İnsan’ mitine yönelik bir geri dönüş ortaya çıkaracaktır. Ayrıca, 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren rasyonalite ile alakalı olarak soyut yapıdaki ‘Bilgi’ kavramının, hem meta hem de üretim faktörü olarak yeniden tanımlanması, meta-mülkiyet bağıntısının somutlaştırılmasını güçleştirmektedir.

iş’-‘ticari-parasal iş’ çatışmasını temellendirmek adına, bu çatışmanın belirleyici unsurları; toplumsal ilerleme ile tezatlık oluşturan, üretim araçları mülkiyetinin bireysel görünümüne karşı çıkışta aranmalıdır. Veblen de çatışmanın özünü, toplumsal ilerlemenin kitlesel eylemi gerektirdiği tahlilini yaparak deşifre ederken, klasik ve neoklasik okulun masun mülkiyet anlayışının dayandığı yapıyı doğrudan eleştirmiştir. Veblen’in ‘*The Beginning of Ownership*’te vurguladıkları, ortodoksiden kopuşu gözler önüne sermektedir.

“Doğal haklar teorisi mülkiyeti yalıtılmış ve kendine yeten bireyin yaratıcı çabasının sonucu görmektedir. Bunu yaparken, bireyin yalıtılmış, kendine yeten bir şekilde var olmadığı gerçeği göz ardı edilir. Bütün üretim süreci bir topluluğun yardımıyla gerçekleşir ve toplumdaki bütün servet bu şekilde üretilir. İnsan ırkının gelişme dönemi içinde, hiçbir birey toplumdaki bütünü bağımsız bir şekilde üretim faaliyetinin içinde bulunmamıştır. Burada mekanik bir işbirliği olmasa bile, insanlar daima diğerlerinin deneyimleri tarafından yönlendirilmektedir. Üretim sadece toplumda gerçekleşir sadece endüstriyel toplumun işbirliğiyle (...) Teknik bilgi olmadan üretim olamaz; dolayısıyla, özel ya da başka türlü, birikim ve servet sahibi olunmaz. Ve bir endüstriyel toplumdaki ayrı bir teknik bilgi yoktur. Bireysel üretim ve bireysel verimlilik olmadığından, mülkiyeti bireysel olarak mülk sahibinin verimli emeğine dayandıran doğal haklar önyargısı kendi faraziyelerinin mantığında bile saçmalaktan kurtulamaz” (Veblen, 1954(1934)’den aktaran Dinar, 2013, s.56-57).

Veblen için modern uygarlık ve ona özgü düşünce alışkanlıkları, barışçıl eğilimleri ve baskın egemen yapıyı değişime zorlayan dinamik unsurları temsil eden makine süreci (machine process) ve yağmacı eğilimlerin niteliğinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan ve statik kurumların yansıması şeklinde yorumlanabilecek parasal-ticari girişim (business enterprise) olarak iki ana hata ayrılmaktadır (Gürkan, 2007, s. 245-26). Bu aşamada, mülkiyet yapısını belirleyen üretim araçlarının toplumsal dağılımı sonucunda üretim organizasyonları üzerinde yönlendirici etkiye sahip olan endüstri kaptanları, tutucu-bireysel eğilimler ile paralel olarak toplumsal faydaya yönelik üretimin yerine, kârların, bireysel tüketim alışkanlıklarının, dolayısıyla toplumsal statülerinin devamlılığını sağlayacak davranış biçimleri sergilemektedir. Güç dengelerinde önemli bir değişime sebebiyet vermeden sürdürülebilecek ‘üretilen mal ve hizmete yönelik gösterişçi tüketim’, üretici ilişkilerinde, dolayısıyla üretim kararları üzerinde manipülatif etkiye sahip baskın bir karar kademesi ihtiyacı yaratmaktadır. Aylak sınıf ya da endüstri kaptanları, iktisadi organizasyonun çevrimlerinde, bu kademedeki boşluğu doldururken, kurumsal yapının manipülasyonu aracılığı ile güç ilişkilerindeki yerlerini daimi kılmak-

ta ve hiyerarşik yapılanmanın toplumun bütün katmanları için ‘doğal’ bir sonuç olarak tahayyülünü derinleştirmektedir.

1.2.5. Modern barbarlığın sonuçları: gösteriş amaçlı tüketim ve sabotaj

Barışçıl evreden barbarlığa geçişin, aylak sınıfın kadın bedeni üzerinde kurduğu tahakkümü, başka bir söylemle, bireysel mülkiyet kavramını ortaya çıkarması hususu son derece önemlidir. Zira, Veblen için, modern barbarlığın öznesi olan aylak sınıf, kültürel evrim sürecinde, kadın bedenini gösteriş amaçlı tüketimin nesnesi haline getirmiştir.

“Günümüzün en iyi, en gelişmiş, en ilerlemiş toplumları evrimlerinde öyle bir noktaya ulaşmışlardır ki, kadının toplumsal sistemdeki (tercihen) en büyük, hususi ve neredeyse yegane işlevi, ekonomik birimin para harcamaya muktedir olduğunu göstermek olmuştur. Diğer bir ifadeyle (toplumsal sistemimizin ideal tertibine göre) kadın, gösterişçi üretken olmayan harcamanın bir aracı haline gelmiştir” (Veblen, 2017, s 16).

Veblen, kadın giyim alışkanlıklarının gösterişçi niteliğini pahalılık, yenilik, beceriksizlik (yararsızlık) ve süslenme olarak dört bölüme ayırmaktadır (Veblen, 2017, s. 22). Yararsızlık, toplumsal fayda açısından, gösterişçi tüketimin en dejenere ancak en güçlü tayin edici unsuru olarak diğer faktörlerden ayrılmaktadır. Veblen için ‘kıyafet’, gösterişçi tüketim argümanı için sağlıklı bir kaynak olmakla beraber asıl vurgu, gerek kadın gerek erkek bireyler tarafından talep edilsin, ister mal ister hizmet arzına yönelik olsun, aylak sınıfın tüketim alışkanlıklarını anlamlandıran ‘gösteriş’ kavramıdır. Dolayısıyla pahalılık, yenilik ve süslenme, gösteriş amaçlı tüketimin doğrudan teyidi olan yararsızlık unsuruna göre şekillenmektedir.¹⁶ Veblen’ci bakış açısıyla bu durumu dejenere olarak tanımlamakta bir sakınca görülmemektedir. Veblen, ilerici olarak atfettiği düşünce alışkanlıklarının temelinde yatan çalışma içgüdüsünü açıklarken, insan davranışlarının doğası üzerine kesin yargılarda bulunmakta; yararsızlığa, boşa harcamaya ve yetersizliğe yönelik eğilimleri onaylamamaktadır.

“İnsan, koşullar gereği eyleyendir. Kendi tahayyülünde, ortaya çıkan itkisel faaliyetin merkezindedir –‘teleolojik’ faaliyet. İnsan her eylemde biraz somut, nesnel ve kişisel olmayan bir amacı başarmaya yönelen bir eyleyendir. Böyle bir eyleyen olmanın verdiği güçle, in-

¹⁶Veblen, yüksek maddi gelirin göstergesi olarak gördüğü ‘yararsız-rahatsız edici giyim’ ile ilgili yaptığı şu çıkarsama dikkat çekicidir; “Kıyafetin özü de budur; kıyafeti giyen kişiyi engellemesi, rahatsız etmesi ve sakatlaması gerekir (gerektiği izlenimi uyandırır); zira böylelikle giyen kişinin aylaklığa ve fiziki yetersizliğe katlanacak maddi yeterliliğe sahip olduğunu belli eder” (Veblen, 2017, s. 21).

san, zevk aldığı etkili bir işe sahip olur ve yararsız işlerden zevk almaz. İşe yararlığı veya etkinliği erdem olarak, boşa harcamayı veya yetersizliği ise kabahat olarak algılar” (Veblen, 2015, s. 20).

Yararsızlık ve gösterişçi tüketim arasındaki bağıntıda fiyat mekanizması ikinci plana itilirken, Veblen bu durumu “Bu kişiler para harcamaya muktedir olduklarını göstermek isterler. Aradıkları şey *de facto* bir israf değil bir israf gösterisidir” (Veblen, 2017, s. 17) ifadesiyle vurgulamaktadır. Kızılkaya’ya göre (2002, s.80-81), Adam Smith ve John S. Mill gibi klasik iktisadın öncü isimleri de, ahlaki açıdan, üretken olmayan tüketimin israfa yol açabileceğini vurgulamışlardır. Ancak Veblen’in, gösteriş amaçlı yapılan tüketim vurgusu, tarihsel-kültürel bir bakış açısını ortaya çıkarmaktadır. Gösteriş amaçlı tüketimde bulunan aylak sınıf için temel amaç; kendisini alt ve orta sınıflardan farklılaştıran statünün devamlılığını sağlamaktır.

“...Centilmenin (yarı barışçıl dönemdeki aylak sınıf mensubu) tükettiği mallarda meydana gelen tedrici ıslah sürecinde, yeniliğin yönlendirici ilkesi ve en yakın hedefi, şüphesiz ki, kişisel konfor ve refah için geliştirilen ve detaylandırılan ürünlerin yüksek etkinliği idi. Ancak aylak sınıfın tüketiminin yegane amacı bu değildi. Bir saygınlık kuralı vardır ve bu kural, kendi standardı uyarınca, hayatta kalması uygun olan yenilikleri benimsemektir. Çünkü daha mükemmel olan bu malların tüketimi, bir mal varlığı kanıtıdır, onurlu hale gelir ve buna karşılık niteliksel ve niceliksel olarak tüketimden kaçınmak, alt sınıfa tabi olmanın ve kusurun bir işareti olur” (Veblen, 2015, s. 71-72).

Endüstriyel gelişmeler sonucunda biriken meta yığını, fizyolojik ihtiyaçların talep içerisindeki etkinliğini üst sınıflar için azaltmaktadır. Aylak sınıfın, toplumun diğer katmanları üzerinde kurduğu egemenlik, bu katmanların ontolojik gerekliliğini zorunlu kılmaktadır. Mülkiyet ilişkilerine zarar vermeksizin gerçekleştirilecek öykünme süreci; dejenerasyon, toplumun bütün kesimlerine doğru bir genişleme gerçekleştirdiği takdirde anlam kazanacaktır. Meta birikimindeki değişim, üretim-tüketim ilişkilerini dönüştürmediği zaman, bu ilişkiler, meta kavramını dönüştürmektedir. Marks’ın ifadesi ile “Kendisini kullanıma yararlı bir şey yapan özelliklerinin geçmişte harcanmış emeklerin sonucu oluşu, son biçimini almış bir üründe görünmez olur” (Marks, 2013, s. 186). Metanın kavranışı özneler açısından değişikliğe uğrarken, öykünmenin karşısındaki engeller bir bir yıkılmaktadır. Aylak sınıfın tüketim anlayışı, yalnızca toplumsal zenginliğin bireysel tatmine yönelimini değil, bu davranışın ifşasını ve toplumun diğer kesimleri tarafından taklidini de kapsamaktadır (Kızılkaya, 2001, s. 55).

“Veblen’in işaret ettiği ‘aylak sınıf’ ilkel toplumlardan günümüze kadar kendisini ‘aracılık’ ile varetmiştir. Endüstriyel kapitalizmin gelişmesi ile yaşanan hızlı meta genişlemesi, ‘aylak sınıf’ın varlığını gösteriş için yapılan tüketime tabi kılmıştır. Ancak kitlelerin üretimden bağımsız olmamasına karşılık (toplumsallaşmış emek), kitlelerden farklılaşma amaçlı tüketilen meta ve hizmetin (somutlaşmış emek ve metalaşmış emek) sosyal faydası, kitlelerin hayranlığı ve öykünmesine bağımlıdır. Bir diğer söylemle gösterişçi tüketimi, dolayısıyla ‘aylak sınıf’ı canlı tutan elektrik, bu mal ve hizmetlere sahip olmayan alt-toplumsal katmanlar tarafından sağlanmaktadır” (Sermen, 2016, s. 27).

Bu aşamada, yararsız ve gösterişçi tüketime yönelik –sosyal itkilerin yanı sıra- reklam ve moda algısı gibi teşvik unsurları vasıtasıyla- öykünme-taklit süreci hız kazanmaktadır. Pahalılık ve yenilik faktörleri ise, birbirini tamamlayan unsurlar olarak gösterişçi tüketimin kısır ancak ihtişamlı, üretken olmayan ama cezbedici doğasını yaratmaktadır. Veblen bu ilişkiyi nükteli bir dille ifade eder:

“...ancak her bir yenilik gösterişçi boşa harcama normunun selektif eylemine konu olduğu için yeniliğin meydana geldiği alan bir miktar kısıtlanır. Söz konusu yenilik, yerinden ettiği eskisine göre sadece daha güzel ya da belki sıklıkla daha az itici olmasının yanı sıra kabul lenilen pahalılık standardına da ulaşmalıdır” (Veblen, 2015, s. 155).

Veblen için, gösterişçi tüketim, ürünün boşa harcanması olarak ifade edildiğinde; gösterişçi aylaklık (gösterişçi boş zaman), zaman ve çabanın boşa harcanması olarak tanımlanabilmektedir. Her ikisi de, boşa harcama edimi vasıtasıyla benzeşmekte ve varlık sahibi olmanın göstergesi olarak yorumlanabilmektedir (Veblen, 2015, s. 80). Nitekim, üretkenliğin neticesinde gerçekleşen tüketim ile boş zaman arasında aşikâr bir karşıtlık bulunmaktadır. Dolayısıyla aylak sınıfın tüketimi israf ve aşırı boyutlarda ifa edebilmesi, mülkiyetin modern aşamalarında karşılaştığımız sonucu; üretici güçlerin, başkalarının mülkiyetine dahil olmasını gerektirmektedir. Ancak bu şekilde tüketim-boş zaman karşıtlığından muafiyet kazanan ‘aylak sınıf’, bu hakkı dayandırdığı mülkiyet ilişkileri – toprak, sermaye ve bilginin kontrolü- aracılığı ile üretim organizasyonlarını da şekillendirecek erke ulaşabilmektedir.

Tablo 1.2. Gösterişçi Tüketim Çeşitleri(Zorlu, 2006'dan aktaran Hız, 2009, s.41)

	GÖSTERİŞ ALANLARI	
	GÖSTERİŞÇİ BOŞ ZAMAN	GÖSTERİŞÇİ TÜKETİM
STATÜ GÖSTERME BİÇİMLERİ	Aylaklıkla ve boş zaman etkinlikleri ile	Lüks tüketim nesnelere ile
ÇALIŞMA DURUMU	Çok az çalışıyor	Çalışıyor ya da çalışmıyor
TOPLUM KATMANLARI	Üst toplumsal sınıfta	Üst,orta ve alt sınıflarda
TOPLUM TIPLERİ	Bilinen ilk toplumlardan feodal toplumlara kadar	b.Endüstrileşmiş toplumlarda
ZENGİNLİĞİN TEMELİ	Toprak sahipliği	Sermaye sahipliği
TÜKETİM NESNELERİNİN DEĞİŞİMİ	Değişim çok az	Sürekli değişen nesnelere
BEĞENİ KRİTERLERİNİ BELİRLEYEN ÖLÇÜTLER	Tasavvurun sınıflandırılması ve gerçeklikten zevk alma	Olumlu ölçütler: yüce, saygın, lüks, pahalı, kaliteli, iyi, güzel ve soylu insan. Olumsuz ölçütler: basit, sıradan, değersiz, kalitesiz, ucuz, ilkel ve sıradan insan.

20. yüzyılın aylak sınıfı, 'endüstri kaptanları' kimliği ile, ticari işlemleri, verimli endüstriyel faaliyetlere tercih etmektedir. Bu yönelim, kâr hırsı ile güdülenmesi bakımından sınıfsal bir tavrıdır. Veblen'ci bakış açısıyla, üretimi dizginleyerek toplumsal gelişmeyi olumsuz etkileyen ticari ve finansal faaliyeti öne çıkarması bakımından yağmacı içgüdülerin modern bir tezahürü olarak yorumlanabilir. Kâr amaçlı finansal girişim, endüstriyel gelişmenin sabote edilmesi yoluyla üretimin suni olarak kısılmasına neden olmakta ve dinamik kurumlara-üretici güçlere karşıtlık yaratmaktadır (Dinar, 2015, s. 162).¹⁷

¹⁷19. Yüzyıl boyunca ortaya çıkan gelişmeler, endüstriyel ve ticari faaliyetler arasındaki kurumsal çatışmayı derinleştirirken, Veblen için 'girişimci' özne işlevini yitirerek, 'şirket sermaye yöneticisi' konumuna sıkışmıştır (Dinar, 2015, s.163). Schumpeter, Veblen'den farklı olarak kapitalizm kritiğini, kapitalizmin yenilikçi doğasının terk edilmesi argümanı üzerine kurmaktadır (Schumpeter, 2010, s. 78). Ancak girişimciliğin rutinleşmesi tespiti ve teknolojik ilerleme düşüncesi bakımından, Veblen ile arasında ortak

Veblen, endüstri kaptanlarının üretimden bilinçli olarak vazgeçmesi olarak tanımladığı sabotajın, kârlılığın üzerinde gerçekleşen aşırı üretimin kısılması aracılığı ile gerçekleştiğini vurgularken şu ifadeleri kullanır; “Tek kurtuluşları sabotajdır. Her şey, tümüyle olayın niteliğindedir. Asıl olan fiyat sisteminin işlemesidir ve iş adamları da bu sistemin kukla temsilcileridir” (Veblen, 1921 (1983)’den aktaran Öncü, 2015, s. 199). Üretim arzını düşürmek ile üretim maliyetlerini düşürmek, yüksek kârların sürdürülebilirliği için zorunlu ve çatışan iki seçenek olarak ortaya çıkmaktadır. Endüstri kaptanları için, gösterişçi tüketim alışkanlıklarını finanse edecek kâr güdüsü, üretici güçlerden farklılaşmanın sonucunda işlevsizleşen ‘yöneticilik’ vasfı ve barışçıl içgüdüleri ile tetiklenen teknik-üretici kadronun yadsınması sebebiyle ikinci seçenek önemini kaybetmektedir.

Tüketimin göstergesizleşmesine –gösterge tüketimin yaygınlaşması- karşılık üretimin reel niteliğini sürdürebileceği tezi son derece kritiktir. Öyle ki, gösterişçi tüketim ve gösterge üretim koşulları altında gerçekleştirecek iktisadi analize konu olan metaların özneler açısından algılanışı, talebi belirleyen unsurlar-fiyat mekanizmasından kültürel alışkanlıklara kadar-, analize dahil edilmediği sürece eksiklik barındıracaktır. İktisadi büyümenin itici gücü olarak üretim hacmi bağımsız, soyut ve niceliksel bir parametre değil mutlak birikim değerinin yansımaları olarak yorumlanmalıdır. Primitif evrenin kısıtlı mal skalasından, modern kapitalizmin (piyasa mekanizmasının) meta havuzuna kadar geçen süreç, bir değer ölçütü olarak fiyatlamayı doğurmuştur. İktisadi araştırmaların, özneleri sınıflandırma yükümlülüğü, iktisadi yapının öznelerinin sınıfsal bilinç ve görev ile kuşatılması anlamına gelmemektedir. Ancak geleceğe yönelik çıkarımlara ışık tutacak bir tarihsel okuma için, ücret-fiyat mekanizmasına bağlı ‘sınıf’ tabirini kullanmak politik değil, zaruri bir ihtiyaçtır (Sermen, 2017, s. 9).

1.3. Karl Polanyi’nin Düşünsel Birikimi

Veblen’in iktisadi düşünceleri çerçevesinde tanımlanan Asıl Kurumsal İktisat ekolu ile düşünsel yakınlığına karşılık Polanyi’nin, kurumsal iktisadın öncüleri arasında ilk akla gelen isimlerden biri olmaması, ‘*kurumlaştırılmış bir süreç*’ olarak adlandırdığı iktisat bilimine yaptığı katkıların önemini azaltmamaktadır (Özveren, 2007, s. 19). Aksine çalışmalarının değeri, 1929 Buhranı ve 2008 Dünya Ekonomik Krizi arasındaki

yönler kurmak mümkündür (Adaçay ve İslatince, 2013, s.148-149). Ayrıntılı bir çalışma için; Gürkan (2007). Veblen, Schumpeter ve teknoloji.

yapısal benzerliklere ışık tutması bakımından, Polanyi'ye yönelik artan ilgiyi anlamlı kılmaktadır (Maucourant, J. ve Plociniazak, S., 2013, s. 527). Her iki krizde ortaya çıkışından önce göreceli bir refah dönemi sağlayan 19. yüzyıl sonu liberalizmi ve neoliberalizm aşamaları arasındaki biçimsel benzerlikler, bu zaman dilimi içerisinde gerçekleşen toplumsal dönüşümler ve bu dönüşümlerin üzerinde belirleyici olan güç ilişkileri, bu çalışmanın önemli dayanak noktalarından birini oluşturmaktadır. Açıkça belirtmek gerekir ki, Hodgson'ın (2016, s. 12-16) da vurguladığı gibi Polanyi'nin teorilerinin temelini oluşturan, meta ve piyasa kavramları üzerinde belirsiz ve çelişen ifadeler - tartışmaya açık bir şekilde- gözlemlenebilmektedir. Ancak, yine Hodgson'ın (2016, s. 19) söylemiyle, Polanyi'nin metalaşma-piyasalaşma sürecini anlamaya yönelik katkıları, modern kurumsal analiz aracılığı ile değerlendirilebilecek önemli çıktılar sağlamaktadır. Bu noktadan hareketle Veblen'in zengin kurumsal yapısını, Polanyi'nin iktisadi görüşleri ile bütünleştirirken, Veblen'de çözümlemesi yapılan 19. yüzyılın iktisadi öznelininin, 20. yüzyılın ilk yarısına değin geçirdiği dönüşüm, Polanyi'nin perspektifinde ele alınacaktır. Veblen-Polanyi çizgisinde ortaya çıkan benzerliklerin ve ayrımların gerek kronolojik gerekse ontolojik farkındalığı ile, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde öne sürülecek değerlendirmeleri anlamlandırmaya elverişli bir yapı kurma çabasında bulunacaktır.

1.3.1. Budapeşte yılları 1886-1919

Polanyi'nin teorik altyapısı, çocukluğundan yetişkinliğe kadar olan süreçte yaşamını sürdürdüğü dört ülkenin sosyal koşulları ve bu ülkelerdeki toplumsal konumu ile şekillenmektedir; Macaristan, Avusturya, İngiltere, Amerika. Doğduğu tarih olan 1886 yılından 1919 yılına kadar Budapeşte'de yaşayan Polanyi'nin babası başarılı bir demiryolu mühendisi, annesi ise Rus kökenli bir entelektüeldir (Behrent, 2016, s. 435).¹⁸ Ai-

¹⁸Her ne kadar çalışmanın genel hatlarında etkin rol oynamayacak olsa dahi, din olgusu, Polanyi'nin düşünce dünyasında önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Polanyi ailesinin dini bağlantıları hakkında belirli noktalar vurgulanmalıdır. Behrent'e (2016, s. 435) göre Polanyi, annesi Cecile Wohl ve haham olan büyükbabası tarafından Yahudi asıllıdır. Ayşe Buğra, babası Mihaly Polacsek'i 'Hristiyanlığı kabul etmiş Musevi asıllı bir sermayedar olarak tanımlar (Buğra, 2014, s. 13). Aydın Kabak ise Ayşe Buğra'dan farklı olarak, Polanyi'nin eşi Iona Duczynska'dan yaptığı alıntıda, Mihaly Pollacsek hakkında şu bilgileri verir:

“Mihaly Pollacsek püritenizme, pozitivizme, ilerlemeye, bilimsel bakış açısına sahip olmaya, demokrasiye ve kadın haklarında gelişmeye inanmaktadır. Bu görüşler püriten inanışa uymaktadır. Şahsen kendisi Yahudi ve bir Pollacsek olarak kalmaya devam etmiştir. İsminin Macarca olmasını reddetmiş ve bu durumun saygınlığını azaltmasına razı olmuştur. Buna rağmen çocuklarının adlarının ise Macar Polanyi olmasına göz yummuştur. Çocuklarının ve eşinin dini Kalvinizmdir. Kendisi ise Yahudi inanışında kalmıştır.” (Polanyi, 2006'dan aktaran Kabak, 2007, s. 4)

levi bağlantılar sebebiyle, Budapeşte'nin felsefe ve edebiyat çevresi için birer buluşma noktası konumunda olan evlerinde gerçekleşen toplantılar gerek Karl Polanyi'yi gerekse bilim felsefesine olan katkıları ile tanınan kardeşi Michael Polanyi'yi yakından etkilemiştir (Buğra, 2014, s. 13). Her ne kadar Karl Polanyi ve Michael Polanyi daha sonradan Hıristiyanlığı kabul etmiş olsalar da, Budapeşte Yahudileri için nispeten özerk ve özgür bir ortam sağlayan bu dönem, yakın ilişkiler kurdukları György Lukacs, Karl Mannheim ve ideolojik olarak karşıt konuma yerleştirilebilecek olan Arthur Koestler gibi önemli isimlerin ortaya çıkışını sağlamıştır (Luban, 2017, 70). Mary Gluck, dönemin kültürel arka planını tek bir cümle ile özetlemektedir:

“1880’li ve 1890’lı yıllarda, kozmopolit-çok yönlü bir şehre dönüşme sürecinde, kasıtlı bir şekilde Paris ve Viyana’yı örnek alan Budapeşte, sindirilmiş Yahudiler için, bilinçli bir memnuniyet ve gurur duydukları yaşam biçimi ile bir tür sosyalleşme imkanı sundu” (Gluck, 1985’den aktaran Behrent, 2016, s. 435-436).

Geç 19. yüzyılın morfolojik yapısını net bir şekilde belirleyen liberal düşünceden, 20. yüzyılın henüz ilk yarısında doğan totaliter rejimlere kadar varan dönemin, Polanyi'nin düşünsel dünyasının gelişiminde önemli kırılmalar ve değişimler yarattığı söylenebilir. Polanyi, Budapeşte Üniversitesi'nde hukuk eğitimi almaya başladığı 1904 senesinde sosyalist öğrenci hareketlerinde aktif rol almaktadır ki bu dönem, ilerleyen zamanda, liberal iktisat politikaları üzerinde süren ısrarın neticesinde ortaya çıkacak olan reaksiyoner yahut ilerici karşı hareketlerin sinyalleri olarak ifade edebileceğimiz toplumsal sorunların gözlemlenebildiği bir dönemdir. 1908 yılında, henüz 22 yaşında iken bir grup üniversite öğrencisi arasında kurulan Galile Çevresi'nin (Galileo Circle) ilk başkanlığını taşıyan Polanyi'nin, yaşamı boyunca çalışmalarında sezinlenecek olan “bilimsel çalışmalardaki metodoloji seçiminin etik normlardan bağımsız olamayacağı” düşüncesi, bu dönemde filizlenmektedir (Buğra, 2014, s. 13).¹⁹

Pazar Çevresi (Sunday Circle) olarak adlandırılan ve ünlü Marksist filozof György Lukacs'ın da dahil olduğu bir diğer entelektüel grup ile kurduğu bağlantılar, özellikle

¹⁹Ayşe Buğra, Galile Çevresi'nin faaliyetleri üzerinde Ernst Mach'ın çalışmalarının etkili olduğunu aktarır (Buğra 2014, s.13). Veblen'in teorik altyapısını biçimlendiren en önemli unsurlardan birinin John Dewey, Charles Peirce, William James isimleri ile serimlediğimiz 'Amerikan Pragmatik Felsefe'si olduğu ifade edilmişti. Veblen ve Polanyi arasında, bilimsel araştırma yönteminin sosyal koşullardan soyutlanamayacağı noktasında özsel benzerlikler kurulabildiği gibi, Amerikan Pragmatik Geleneği ve Ernst Mach aracılığı ile organik bir bağlantı da kurulabilir. Friedrich Stadler (2017, s. 1-12) 'Ernst Mach and Pragmatism – The Case of Mach's Popular Scientific Lectures (1895)' isimli kısa ancak kapsamlı makalesinde Amerikan Pragmatik Geleneği ve Viyana-Berlin çevresi arasındaki etkileşime dikkat çekmektedir.

Lukacs'ın etkisi altında, Polanyi'nin marksizme yönelik fikirlerini şekillendirmiştir (Buğra, 2014, s.13). Ayşe Buğra, Büyük Dönüşüm'ün (*The Great Transformation*) ön-sözünde, Polanyi ve Lukacs'ın benzeşen ve ayrışan yönlerini öne çıkarmaktadır:

“İki düşünür de, İkinci Enternasyonal'in ekonomik determinizmine tepki gösteriyorlar ve bu bağlamda ortodoks marksizmden ayrılıyorlardı. Buna karşılık, hem Polanyi hem Lukacs marksizmin toplumu bütünselliği içinde ele alıp incelemesini sosyal düşünceye yapılan önemli bir katkı olarak görüyorlardı. Polanyi'nin büyük bir olasılıkla Lukacs kanalıyla marksizmden alıp benimsediği bir başka fikir de, kapitalist sistemde emeğin metalaşması, insanların ve sosyal ilişkilerin nesneleşmesi fikriydi. Ama işçi sınıfına evrensel bir kurtarıcı rolünün verilmesi, Polanyi'nin hiçbir zaman kabul etmediği bir şeydi ve bununla ilgili olarak marksist geleneğin bütününden ve Lukacs'tan kesinlikle ayrılıyordu” (Buğra, 2014, s. 13-14.²⁰

1914'e gelindiğinde, Polanyi'nin, dirsek temasında olduğu çağdaşları György Lukacs ve Karl Mannheim'ın aksine politikayı, akademik kariyere tercih ettiği görülmektedir (Somers ve Block, 2014, s.30). Aynı yıl, gazetecilik mesleğinin yanı sıra, Eduard Bernstein'ın Almanya'da geniş yankı uyandıran reformist sosyalizm anlayışı ile teorik birlik sağlayan, Oscar Jaszi öncülüğündeki Ulusal Radikal Burjuva Partisi'nde (National Radical Bourgeois Party) aktif bir pozisyonda yer almaktadır (Luban, 2017, s. 70).²¹ Birinci Dünya Savaşı patlak verdiği sırada, 1915'ten 1917'ye kadar Avusturya-Macaristan ordusuna gönüllü olarak katılım sağlayan Polanyi, Rusya önlerinde geçirdiği rahatsızlık sonucu Budapeşte'ye döndüğünde, buradaki politik mücadele Galilei Çevresi'nin aleyhine dönmüştür (Kabak, A. 2007, s. 6). Polanyi, Bolşevikleri desteklememesine karşılık, Sovyetler Birliği desteği ile kurulan, Bela Kun önderliğindeki kısa ömürlü Macaristan Demokratik Cumhuriyet'inde Lukacs'ın önerisi ile kısa bir süre yaşasa da, gerek sağlık sorunları gerekse politik ayrışmalar sebebiyle 1919'un ortalarında Viyana'ya yerleşmiştir (Luban, 2017, s. 70-71).

²⁰Pragmatizmin doğal bir sonucu olarak deterministik yaklaşımların reddi, ortodoks marksizm noktasında, Veblen ve Polanyi arasında yeniden bir bağlantı kurulmasına olanak vermektedir. Ancak Veblen'de reddetme eğilimi, evrimci bir temel üzerinden gözlemlenirken, Polanyi'de üretim araçlarının tarihsel-antropolojik analizi vasıtasıyla politik bir yadsıma görünümü almaktadır. İlgili bölümlerde aktarılacağı üzere, Polanyi'nin piyasa mekanizmasının yıkıcı etkilerinden çıkış reçetesi, bir bütün olarak toplumun geniş kesimlerini işaret ederken Veblen'in mühendislere devrimci rol atfettiği bilinmektedir.

²¹Steven Sawyer, revizyonist marksizim denildiğinde akla gelen ilk isim olan Eduard Bernstein'ın, kronolojik pürüzler giderildiğinde, marksist neo-Hegelci yaklaşımın yerine evrimci izleği takip etmesi bakımından Veblen ile arasında düşünsel paralellikler kurulabileceğini belirtmektedir (Sawyer, 2015, s. 467-473). Dolayısıyla bu bağlantı, Veblen ve Polanyi arasındaki yakınsamalara örnek teşkil eden bir başka durum olarak incelemeye açıktır.

1.3.2. Viyana yılları 1919-1934

Viyana’da yaşamını sürdürdüğü yılların Polanyi üzerindeki tesiri, helezonik bir süreçte gerçekleşen ancak birbiriyle tutarlı üç kısımda ele alınabilir. Bu kısımların, dolayısıyla ‘The Great Transformation’a giden yolun nedensel bağlamda kavranmasını kolaylaştırmak adına şu sıralama uygun görülmektedir; marksizmi yeniden, eleştirel bir süzgeçten geçirmesine olanak sağlayan eşi Ilona Duczynska ile tanışması, ‘Kızıl Viyana’ deneyimi ve Avusturya İktisat Okulu’nun temsilcileri ile yaşadığı karşıtlık. Sovyetler Birliği tarafından Macaristan’da görevlendirilen Ilona Duczynska, Ayşe Buğra’nın deyimiyle ‘eli bombalı cinsten’ bir sosyalisttir (Polanyi, 2014, s.14).²² Buğra, 1920 yılında Polanyi ile Viyana’da tanışan Duczynska’nın, 1986 yılında yapılan ilk Uluslararası Karl Polanyi Konferansı’nda, belirli bir yaşın üzerindeki Macar katılımcılar için efsanevi bir şahsiyet derecesinde ilgi gördüğünü vurgular (Buğra, 2014, 15).²³ Polanyi için, gazetecilik mesleğini icra etmeye devam ettiği Viyana yılları, bir yandan 1920’lerin ekonomik ve sosyal atmosferini yakından takip edebilme fırsatı sağlarken diğer yandan ‘*Magnum Opus*’ olarak adlandırabilecek ‘The Great Transformation’ı ithaf edecek ölçüde düşüncelerine-eleştirilerine önem verdiği Duczynska aracılığı ile marksizm ve sosyalist ekonomi üzerine çalışmalar gerçekleştirmesini sağlamaktadır (Buğra, 2014, s.14-15). Gençlik yıllarında yollarını ayırdığı ortodoks marksizm ile bir daha aynı hizaya gelmemiş olsa dahi Marks’ın meta fetişizmi ve yabancılaşma kavramları ile Polanyi’nin hayali metalar ve yerleşiklik (embedded) kavramları arasında ortak bileşenler kolaylıkla fark edilmektedir (Luban, 2017, s. 72).²⁴ 1921’de Viyana Macaristan Gazetesi’nde (*Vienna Hungarian News*), 1924 yılında ise Orta Avrupa’nın seçkin ekonomi-finans dergilerinden biri olan Avusturyalı Ekonomistler’de (*The Austrian Economist*) çalışmaya başlayan Polanyi, bu dönemde, planlı ekonomik organizasyonun karşılaştığı engelleri irdelediği *Socialist Accountancy* (Sosyalist Muhasebecilik) ve *On Freedom* (Özgürlük Üzerine) çalışmalarını tamamlamaktadır (Kabak, 2007, s. 6-7). Buğra, Sovyetler Birliği’nde

²²Daniel Luban, Polanyi’ye kıyasla ‘cesur ve daha radikal’ olarak tanımladığı Duczynska’nın Birinci Dünya Savaşı sırasında (1917) Macaristan başbakanına (Istvan Tisza) suikast hazırlığında bulunduğunu aktarır ve sonrasında bağlı bulunduğu siyasi fraksiyondan uzaklaştırılma sürecinden bahseder. Bu durum, Ayşe Buğra’nın deyimini doğrular niteliktedir (Luban, 2017, s. 72).

²³Buğra’ya göre bu ilginin temelinde, ve Macaristan’ın nüfuzlu ailelerinden birine mensup olmanın getirdiği otorite yeteneği sayesinde, 1960’lı ve 1970’li yıllarda Macaristan’da yargılanan muhalif entelektüelleri yurtdışına kaçırmadaki başarısı yatmaktadır (Buğra, 2014, s. 14-15).

²⁴Daniel Luban’ın aktardığına göre Marks’ın erken dönem yazıları hakkında Polanyi’nin şu ifadesi son derece kritiktir: ‘..hala dünyayı kurtarabilirler’(Luban, 2017, s.72.).

gerçekleşen planlı ekonomi deneyimi ve Polanyi'nin sosyalizm anlayışı arasındaki dengeyi şu cümlelerle ifade etmektedir:

“Ilona da Karl Polanyi de, kendi sosyalizm anlayışlarıyla Sovyet sosyalizmi arasındaki farkın, gayet tabii, bilincindeydiler. Bu rejimin önemli özelliklerinden olan merkezîyetçilik ve ekonomizm, Polanyi'nin bütün çalışmalarında karşı çıktığı şeylerdi” (Buğra, 2014, s. 14-15).

“...Polanyi ve Ilona Ducynska, bolşevizmi piyasa toplumunun aşılmasına ve ‘ekonomiyi topluma tabi kılmaya’ yönelik bir çaba olarak ilgiyle izliyor ve bu çabanın karşı karşıya olduğu güçlükleri görmezden gelerek takınılan körü körüne düşmanca tavırları paylaşmıyorlardı”(Buğra, 2014, s. 14-15) .

Kızıl Viyana (Red Vienna), tam da Polanyi'nin olgunluk dönemini geçirdiği zaman dilimi olan 1918 ve 1934 yılları arasında Avusturya'nın başkenti olan Viyana'ya tasvir etmek için kullanılan bir mahlastır. Sosyal demokrat belediye yönetimi altında çizilen Viyana'nın sosyo-kültürel çehresi, Polanyi'nin sosyalizm anlayışının arka planını da büyük ölçüde biçimlendirmiştir (Luban, 2017, s. 71). Polanyi için bu dönem gerçekten de bir tür özgürlükçü-demokratik sosyalizm örneği teşkil etmektedir (Behrent, 2016, s. 436).²⁵ Öyle ki, Polanyi, ilerleyen bölümlerde ayrıntılandırılacak olan 1795 Speenhamland Yasası ile 1918 Viyana deneyimini mukayese ettiği pasajında, bu dönem için şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Speenhamland halk için gerçek bir felakete yol açarken, Viyana, Batı tarihinin en şanlı kültürel başarılarından birine ulaştı. 1795 yılı, sanayi işçisi statüsü kazanmaları engellenen emekçi sınıflarının eşi görülmemiş bir alçalışına yol açtı; 1918 gelişmiş bir sanayi işçisi sınıfının koşullarında aynı derecede eşi görülmemiş bir ahlaki ve entelektüel yükselişi sağladı” (Polanyi, 2014, s. 396).

Viyana deneyimi, Polanyi gibi sosyalist iktisatçılar tarafından piyasa mekanizmasını aşma çabası olarak görülürken, Avusturya Okulu mensubu liberal iktisatçılar tarafından ise -meşhur İngiliz Yoksulluk Yasası'nın (*British Poor Law*) yıkıcı sonuçlarına dikkat çekilerek- hedef tahtasına konmaktadır (Behrent, 2016, s. 436). Polanyi'nin bu ayrıma yönelik söylemi, liberal iktisadi geleneğin taşıdığı soyut ekonomizmi, kültürel ve etik değerleri barındıran bir paradigma ile teşhis etmesi bakımından anlamlı bir uyarı sinyalidir:

²⁵Somers ve Block, Viyana deneyimini ‘Birinci Dünya Savaşı sonrası, işçi önderliğindeki belediye sosyalizmi’ olarak tanımlamaktadır. (2014, s.30)

“Burada, katıksız kapitalist bir ortamda, sosyalist bir belediye ekonomik liberallerin şiddetli saldırılarına hedef olan bir rejim kurmuştu. Kuşkusuz belediyenin uyguladığı müdahaleci politikaların bir kısmı bir piyasa ekonomisinin işleyişiyle bağdaşmaz nitelikteydi, ama yalnızca ekonomik tartışmalar birincil olarak ekonomik değil sosyal nitelikte olan bu konunun bütününe çözümleyemezdi” (Polanyi, 2014, s.395).

Avusturya İktisat Okulu mensubu ve serbest piyasa ekonomisinin en önemli savunucularından Ludwig von Mises’in, sosyalizmin-planlamanın gerek ekonomik gerekse ahlaki olarak felaket-çöküş yaratacağı yargısı, daha spesifik bir ifade ile fiyat sistemine müdahalenin iktisadi denge üzerinde bozulmalara sebep olacağı düşüncesiyle ‘Viyana Deneyimi’ne karşı çıkışı, Von Mises’i, Polanyi’nin eleştirdiği ekonomik liberallerin fikri lideri durumuna getirmektedir (Somers ve Block, 2014, s. 30) (Behrent, 2016, s. 436).²⁶ Ayşe Buğra, aynı dönemde, Sovyetler Birliği konusunda Karl Polanyi ve kardeşi Michael Polanyi’nin arasının açıldığını belirtmektedir (Buğra, 2014, s. 15). Daniel Luban’a (2017, s. 73) göre, bu soğukluğun nedeni, Michael Polanyi’nin, kardeşi Karl Polanyi’yi, Stalin’in muhaliflere yönelik yargılamalarına sessiz kaldığı için suçlamasından kaynaklanmaktadır. Polanyi’nin ekonomi-politik spektrumdaki yerinin keskinleşmesine paralel olarak Avrupa’da yükselen faşizm rüzgarı Avusturya’da hissedildiğinde, Polanyi ve ailesi Viyana’dan ayrılıp Londra’ya yerleşmiştir.

1.3.3. Londra ve Amerika yılları 1934-1964

Oxford ve Londra üniversiteleri tarafından düzenlenen işçi eğitim programlarında verdiği dersler dolayısıyla İngiltere’yi dolaşma fırsatı bulan Polanyi, Ilona Duczynska’nın, Marks ve Engels’in anlattıklarından pek farkı olmadığını şaşkınlıkla belirttiği işçi mahallelerinin sosyal koşullarına yakından tanık olmaktadır (Buğra, 2014, s. 16). Michael Behrent, 1920’lerin sonu ve 1930’ların başlarında, Polanyi’nin çalışmalarında doğrudan gözlemlenebilen üç faktörün etkili olduğunu ileri sürmektedir (Behrent, 2016, s. 438). Kronolojik olarak, bu çalışmada kullanılan tarihsel periyotlar ile uyumsuz gibi görünse de, Behrent’in faktörlerinin kümülatif bir sürecin sonucu meydana geldiği gerçeği, çalışmanın anlamsal bütünlülüğünü bozmamakta hatta desteklemektedir. Behrent,

²⁶Ludwig von Mises’in liberal geleneği, öğrencisi Friedrich von Hayek tarafından sürdürülmüştür. Somers ve Block, Polanyi-Von Mises çatışması temelinde, 20. Yüzyılın ikinci yarısını baz alarak ‘Refah Devleti’nden Neoliberalizme geçişte bu geleneğin etki alanını şu sözlerle ifade etmektedir

“ Von Mises, kısa dönemde zayıf bir başarıya sahipti ve sol düşünceden bir çok düşünür, onu büyük firmaların reaksiyoner bir savunucusu sayarak mesafeli kalmışlardı. Fakat yarım yüzyıl sonra, piyasa tutuculuğu ve neoliberalizmin zamanımızın hakim görüşü olduğu gibi onun en ünlü öğrencisi – Friedrich von Hayek – hem Margaret Thatcher hem de Ronald Reagan’ın esin kaynağı oldu (Somers ve Block, 2014, s. 30).

bu faktörleri serimlerken şu sıralamayı kullanmaktadır: Hıristiyanlık, Faşizm ve Antropoloji (Behrent, 2016, s. 438).

Polanyi'nin, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Protestanlığı seçtiği ve yaşamı boyunca bu kimliği taşıdığı bilinmektedir. Daniel Luban, Polanyi'nin politik bir öğreti olarak özümlediği dini eğilimi ile sosyalizm mantalitesi arasında uyumlu bir ilişki olduğuna dikkat çekmektedir (Luban, 2017, 72). Dini etiğin özgürlük anlayışının, bireysel eylem ile kolektif dayanışmayı aynı potada erittiği çıkarımı, Polanyi'nin, Hıristiyanlığı, Avrupa toplumunun yapısal çözülmesine karşı bir mücadelenin parçası olarak gördüğünü göstermektedir (Behrent, 2016, s. 438). Polanyi'nin, henüz Viyana yıllarında yazmaya başladığı, ancak 1935 yılında, çalışmalarını birlikte yürüttüğü Hıristiyan solcuları ile birlikte yayınladığı '*Christianity and the Social Revolution*' (1935) isimli kitapta yer alma şansı bulan '*The Essence of Fascism*' isimli makalesi incelendiğinde Hıristiyanlık öğretisi ile sosyalizm arasında doğrusal, faşizm ile zıt bir ilişki tarif ettiği gözlemlenmektedir:

“Hemen ilk bakışta, iddia gerçekten de aşırı derecede basit. Sosyalizme yapılacak hiçbir saldırı, bu hareketin dinî ve ahlâkî köklerini kazımadığı sürece kalıcı şekilde etkin olamayacaktır. Ancak bu köklerde Hıristiyan mirası yatmakta. İnsanoğlunu Sosyalizmin sözde yanılığlarından kurtarmaya koyulan Faşistler, İsa'nın öğretilerinin nihaî hakikât ya da sahtelik sorgusunu geçemezler.”(Polanyi, 2011,s. 139)

“Mises ekolünün liberalleri temsiliyetçi demokrasi tarafından uygulanan fiyat sistemine müdahalelerin kaçınılmaz olarak üretilen malların toplamında bir gerileme yaratacağında ısrar ederler. Onlar için Faşizme, Liberal iktisadın teminatı olduğundan dolayı göz yumulabilir” (Polanyi, 2011, s. 160).

Polanyi'yi, Behrent'in (2016, s. 433-451) çalışmasında kullandığı 'liberal sosyalist' unvanıyla tanımlamanın yanı sıra - her ne kadar buradaki 'liberal' tanımı iktisadi anlamda değil, bireysel özgürlüğün Polanyi'deki belirleyiciliğini vurgulamak amacıyla kullanılıyor olsa da-, ünlü Galli ütopyacı sosyalist Robert Owen'ın sosyalizm anlayışının varisi olarak atfetmek de mümkün.²⁷ Nitekim Polanyi, Owen'a karşı hayranlığını

²⁷Polanyi, Owen'ın din olgusuna karşı tavrını vurgular: “ Ama düşüncesinin temelinde Hıristiyanlıktan yüz çevirisi yatıyordu. Hıristiyanlığı 'bireyselleştirme', ya da kişilik sorumluluğunu bireyin kendisine yüklemekle suçluyordu. Bu da Owen'ın düşüncesine göre, toplumun gerçekliğini, onun kişiliğinin oluşmasındaki güçlü etkisini yadsıyordu. 'Bireyselleştirmeye' karşı çıkışının gerçek anlamı, insanın davranış nedenlerinin sosyal kaynaklarını vurgulamasında yatıyordu”(Polanyi, 2014, s. 188). 'The Great Transformation'da yer alan bu ifade, Polanyi'nin, daha eski bir tarihte yazılan '*The Essence of Fascism*' isimli

“Bugüne kadar hiçbir düşünür sanayi toplumu alanında Robert Owen’den daha ileriye geçememiştir” (Polanyi, 2014, s. 188) sözleriyle belirtmekte ve eklemektedir; “Öncelikle ekonomik bir sorun olarak görünen şeyin aslında sosyal bir sorun olduğunu anlamıştı” (Polanyi, 2014, s. 190).²⁸ Karl Marks, Max Weber, Ferdinand Tönnies – Gemeinschaft (cemaat)-Gesellschaft (cemiyet) organizasyonlarının etkileşimini konu alan teorisi Polanyi üzerinde derin bir etki bırakmıştır- gibi iktisatçı ve sosyologların yanı sıra Bronislaw Malinowski, Franz Boas, Alfred Radcliffe-Brown gibi öncü antropologların etkisi, Polanyi’nin geç dönem çalışmaları üzerinde net bir şekilde fark edilmektedir (Buğra, 2014, s. 16) (Behrent, 2016, s. 440).²⁹ Polanyi’nin antropoloji disiplinine eğilişini, Büyük Dönüşüm’ün kuramsal çatısının inşası için en önemli adımlardan biri olarak tanımlayan Buğra, şu şekilde devam etmektedir:

“Bu çatının temel dayanağı, toplumu belirleyen kurumların ekonomik antropoloji çerçevesinde ele alınan karşılaştırmalı tarihi; başardığı şey ise, piyasa toplumuna bu karşılaştırmalı perspektiften yaklaşarak politik iktisadın güncel sorunlarına özgün bir kuramsal yaklaşım getirmesi” (Buğra, 2014, 16).

Gerçekten de yalnızca ‘Büyük Dönüşüm’de değil, Polanyi’nin olgunluk dönemi eserlerinin birçoğunda antropoloji disiplinine dayalı çıkarımlara rastlanılmaktadır. Özellikle Malinowski’nin, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Trobriand adalarındaki çalışmaları, Polanyi’nin ilkel toplumların ekonomik organizasyonlarına yönelik ilgisini tetiklemiştir. Malinowski, ilkel toplumların, basit ve düzensiz bir ekonomiye tabi olduğu yönündeki genel kanının aksine, şaşırtıcı derecede kompleks ekonomik ilişkiler örgütlediğini ifade etmektedir. (Behrent, 2016, s. 440). Malinowski’nin analizi, Polanyi’nin bölüşüme dayalı bir tür ticari unsur olarak sıkça vurguladığı ‘karşılıklık’ (reciprocity)

çalışmasında yer alan, Hıristiyanlığa yönelik olumlu görüşlerinin yadsınması olarak sezilebilir ancak bu durum, ister bir görüş ayrılığını ister fikri değişimi yansıtıyor olsun, çalışmanın gidişatı açısından herhangi bir etki yaratmayacaktır. Zira her iki isimde de analiz, topluluk-birey arasındaki ilişkinin, iktisadi organizasyondaki rolü ve geleceği üzerinde gerçekleşmektedir. Din, dünyevi bir etki alanı yaratabildiği derecede toplumsaldır. Toplumun iç dinamikleri ise yeniden üretilebilirliği oranında zaman ve mekana bağlı olarak araçsallaşabilmektedir. Karl Polanyi Institute of Political Economy’nin arşivlerinden derlenen For a New West adlı çalışma kapsamındaki 1938 tarihli ‘The Meaning of Peace’ başlıklı makale, Polanyi’nin, Hıristiyan etiğinin, modern bir toplumun inşası için yeterli olup olmadığını sorguladığını göstermektedir (Behrent, 2016, s.442-443).

²⁸Çalışmanın ikinci bölümünde Robert Owen’a yeniden bir başlık açılacak ve post-modernizm aşamasında, teorik-pratik mirası tartışılacaktır.

²⁹Tıpkı Veblen gibi Polanyi’nin de antropolojiye olan ilgisi son derece dikkat çekicidir. Veblen’de antropolojiye dönüş, içgüdülerin tarihsel bağlamda belirleyiciliğini gerçeklerken, Polanyi’nin ekonomik antropolojisi üretim ve bölüşüm organizasyonlarının tarihsel mukayesesini anlamlandırmaktadır. Her iki isim için de tarihsel okuma, metodolojik bir seçenektir ziyade ontolojik bir zorunluluk olarak görülmektedir.

ilkesinin kaynağı olarak görülebilir. 1946-1953 yılları arasında, New York'ta bulunan Columbia Üniversitesi'nde misafir profesör olarak Genel İktisat Tarihi dersi veren Polanyi'nin, C. Arensberg ve H. Pearson gibi meslektaşlarıyla beraber emekliliğinden sonra yayınladığı '*Trade and Market in the Early Empires*'(1957) adlı derlemede yayınlanan 'Kurumsallaşmış Süreç Olarak Ekonomi' (*The Economy as Instituted Process*), geçmiş çağlar ve modern ekonomik organizasyonlar arasındaki bağlamı vurgulaması bakımından Polanyi'nin antropolojiye yönelik eğiliminin zamanla somutlaştığının göstergesidir (Buğra, 2014, s. 17) (Kabak, 2007, s.9). Zira bu çalışma, Polanyi'nin, Büyük Dönüşüm'deki piyasa, meta, ticaret ve benzeri, iktisat literatürüne özgü kavramların üzerindeki belirsizlik perdesini aralama çabasını yansıtırken, temel argümanlarındaki fikri dönüşümlerin de okunabilmesini sağlamaktadır (Hodgson, 2016, s.2).

1.4. Karl Polanyi'nin İktisadi Düşünceleri

Veblen'in iktisat disiplinine katkılarının açıklandığı bölümde kullanılan; kurumların ve bireylerin karşılıklı tarihsel-antropolojik gelişiminin, çalışmalarındaki belirleyici unsur olduğu savının, Polanyi için kullanılmasında beis görülmemektedir. Her ne kadar Polanyi, Veblen'de gözlemlenen kapsamlı bir teorik zeminden yoksun olsa dahi iktisadi analizi feragat edilemez düzeyde önemlidir. Zira, Polanyi'nin piyasa analizi ve bu mekanizmanın sürdürülebilirliğinde direten iktisadi özneleri ifşası, kapitalist örgütlenme biçiminin karakterine yönelik güçlü bir heteredoksist tavır olarak okunmalıdır. Nitekim bu tavırda ısrar, neoliberalizm vasıtasıyla yeniden görünürlük kazanan neoklasik yaklaşımın, günümüz iktisat eğitiminden, emeğe yönelik çalışma düzenlemelerine kadar geniş bir yelpazede etkisini sürdürdüğünü tanıtlamaktadır. Farklı bir söylem ile ifade edilirse, Polanyi, piyasa mekanizmasına alternatif bir teorik çalışma ortaya koyamamıştır ancak piyasanın yeniden üretimini sağlayan dinamiklere yönelik çalışmalarıyla, her dönem daha da anlam kazanan bir görüş kazandırmıştır; Liberal paradigmanın varsayımlarının sorgulanması aracılığıyla piyasa ütopyasının reddi yahut piyasa ütopyasının reddi ile liberal paradigmadan çıkış. Polanyi'nin mottosu net bir şekilde ortadadır; "Temel olarak iki çözüm söz konusu: Demokratik ilkenin siyasetten iktisada doğru genişletilmesi ya da demokratik siyasi alanın hepten ortadan kaldırılması" (Polanyi, 2011, s. 161). İktisadın demokratikleştirilmesi argümanı, ekonomi-politiğin alanına dönüşü zorunlu kılmaktadır.

Veblen’de, toplumsal üretimi tahakkümü altında tutan ve gelir seviyesinden bağımsız birer güç odağı olarak kavradığımız ‘aylak sınıf’, Polanyi’de ‘metalaştırma’, ‘piyasalaştırma’ aracılığıyla sınırlarını genişletmektedir. Veblen’de ‘aylak sınıf’ın varlığını sürdürülebilirliğinin garantisi olan mülkiyet biçimine yönelik eleştirel bakış açısı - dolayısıyla piyasa mekanizmasının yıkıcı etkilerini demokratikleştirme eğilimi- , Polanyi’nin, toplumun gerçekliğinin karşısına koyduğu piyasa savunucuları tarafından belirli ideolojik aygıtlar aracılığıyla ve ironik bir biçimde ütopyeleştirilmektedir. İnsanın, iktisadi özne oluşu, iktisadi organizasyonların içerisinde edilgenliğini gerekli kılmaktadır. Piyasa öncülüğündeki iktisat disiplini, kurucu unsurlarına yabancılaşırken – yahut bu unsurları yabancılaştırırken-, piyasa karşıtı görüşleri bastırmakta, Adam Smith’in ahlak anlayışından da John Stuart Mill’in özgürlük anlayışından da uzaklaşarak, fiziko-matematik bir disipline evrilmektedir.³⁰ Polanyi’nin, üretim faktörlerinin tarihsel gelişimini ve birer meta olarak kavranışını tartışmaya açması ile disiplinin dışına itilmesinin, Veblen’in kurumsal iktisat anlayışının yadsındığı-gerilediği bir dönemde tezahür etmesi tarihsel bir tesadüften ziyade politik bir sorundur. Veblen ve Polanyi’ye dönük ilgi ve çalışmaların son yıllarda artmakta olması ise Polanyi’ci bir üslupla ifade edilirse, geç kalınmış bir ekonomi-politik karşı hareket olarak okunabilir. Veblen’de meta temelinde tüketim ve üretim nosyonlarının, bir meta havuzu olarak piyasa mekanizmasındaki belirleyiciliği vurgulanırken Marks’ın ‘mübadeleye konu olması bakımından’ somutlaştırıldığını ifade ettiği meta tanımı tercih edildi. Veblen’in içgüdüler güdümünde üretimde sabotaj ve tüketici tercihleri ağırlıklı analizinden, Polanyi’nin sosyo-kültürel ilişkiler temelinde yükselen üretim araçları analizine geçerken bu tanıma sadık kalınmakta ve hatta bir adım daha ileri taşınmaktadır. Yine Marks’ın ifadeleriyle devam edilir ise;

“Meta üretiminde kullanım değeri, asla, *qu’on aime pour lui-meme* (kendisi için sevilen) bir şey değildir. Kullanım değerleri, yalnızca, mübadele değerinin maddi özü, taşıyıcısı oldukları için ve böyle oldukları sürece üretilir. Ve kapitalistimiz için burada iki şey söz konusudur. O, ilk olarak, bir mübadele değerine sahip olan bir kullanım değeri, satılacak bir nesne, yani bir meta üretmek ister. İkincisi, kendi üretimi için gereken metaların, yani meta piyasasından satın aldığı üretim araçlarının ve emek gücünün toplam değerinden daha yüksek bir değere sahip olan bir meta üretmek ister. Onun amacı, yalnızca bir kullanım değeri değil aynı zamanda bir meta, yalnızca kullanım değeri değil aynı zamanda değer ve yalnızca değer değil aynı zamanda artık değer üretmektir” (Marks, 2013, s.189).

³⁰İktisadi düşünceler tarihi açısından fiziko-matematik kavramının Walrasgil bir söylem olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Rasyonalite kavramının Marjinalistlerde geçirdiği dönüşüm anlatıldığı ikinci bölümde tekrardan açıklanacaktır.

Marksist literatürde artık değer kavramıyla somutlaşan kâr itkisi, Veblen’de yıkıcı içgüdülerin, bu bağlamda toplumsal açıdan verimsiz faaliyetlerin temel faktörü olarak görünürlük kazanırken, Polanyi’nin kapitalizm kritiğinin de merkezinde yer almaktadır.

1.4.1. Kurumsal yapı ve bütünleştirici ilkeler

Kızılkaya (2002, s.82), Veblen’in bu çalışmada da ilgili alanlarda vurgulanan endüstri-ticari faaliyet ayrımı ile Polanyi’nin formel-özel iktisat ayrımı arasında ve homo-economicus mitinin reddi bağlamında doğrudan bağlantılar kurmaktadır. Gerçekten de Polanyi’nin iktisadi anlayışının dualistik yapısı Veblen’in kurumsal iktisat geleneği ile uyum içerisindedir. Kurumsal yapının yadsınması ile toplumsal koşullardan soyutlanarak analize dahil edilen iktisadi özne – dolayısıyla O’nun eylemleri-, Veblen gibi Polanyi’nin analizinde de kendisine yer bulamaz.

“Aristoteles haklıydı: insan ekonomik değil sosyal bir varlıktır. O, maddi varlık edimindeki kişisel çıkarını korumayı değil, daha çok sosyal iyi oluş, sosyal statü, sosyal varlıklarını sağlamayı amaçlamaktadır” (Polanyi, 1947, s. 112).

Polanyi, iktisadın formel (biçimsel) anlamının temelinde nedensellik ilişkisinin yattığını vurgularken, bu durumun belirli bir tercih eğilimine gebe olduğunu vurgulamaktadır (Polanyi, 1978, s. 280). Tercih durumu, neoklasik yaklaşımın ‘kıtlık’ anlayışı ile mantıksal bir tutarlılık göstermekte ve yine aynı yaklaşımın rasyonelliğinin dayanak noktalarını beslemektedir. Ancak ‘rasyonellik’ tartışmasının, neoklasik öğretinin postulatları ile irdelenmesi, araçsal rasyonelitenin sınırlarının genişletilmesi anlamına geleceğinden Polanyi’nin henüz başlangıçta, formel biçimi, kurumsal ilişkilerin bir parçası olarak özel ekonominin karşısında konumlandırması, bu postulatların kesinliğini tartışmaya açmaktadır:

“Tercih (sorununun) araçların yetersizliğinden ortaya çıktığı varsayılırsa, akılcı eylem mantığı tercih kuramının ‘şekli iktisat’ dediğimiz türüne dönüşür (...) Tercih, yetersizlik ve kıtlığı böylece uygulanabilir (operational) terimlerle tanımlayınca, yetersizliğin olmadığı yerde tercihin, tercihin olmadığı yerde de araçların yetersizliğinin var olabileceği açık olarak görülebilir (...) Doğal olarak, kıtlık akılcı eylemin tüm alanlarında varolabilir, veya olmayabilir”(Polanyi, 1978, s. 281-282).

İster üretim organizasyonunun temel motivasyonu isterse tüketici tercihlerinin temel güdümlenici olsun, Polanyi için kıtlık, evrensel bir yasanın parçası olarak değil kültürel şablonlarla biçimlendirilebilen bir fenomen olarak görünürlük kazanmaktadır.

Neoklasik öğretinin formel biçiminin meydana getirdiği ekonomizm yadsınırken, özsel biçim öne çıkmaktadır.³¹

“Bizim önerimiz, bugünün ve geçmişin ampirik ekonomilerini araştırmada sadece öze ait anlamın toplumsal bilimler açısından gerekli kavramlara yol açabileceğidir. Bu nedenle, kurmaya çalışacağımız genel çerçeve konunun öze ait terimlerle ele alınmasını gerektirmektedir” (Polanyi, 1978, s. 280).

“Öze ait kavramın kaynağı ampirik ekonomidir. Kısaca, gereksinimleri tatmin eden araçların sürekli sunumunu sağlayan çevre ile, insan arasındaki etkileşimin kurumlaştırılmış bir süreci olarak tanımlanabilir (...) O halde, ekonomi bir kurumlaştırılmış süreçtir. Burada iki kavram ortaya çıkmaktadır; süreç ve kurumlaşmışlık (Polanyi, 1978, s. 283).

Polanyi, biçimselciliğin *ahistoric* nedenselliği yerine ekonomi-toplum ilişkisinin sosyal koşullar ile bütünleştiği özsel yaklaşımı vurgularken, kurgulanmış iktisadın birey analizini değil toplumun ilerleyişinin bir parçası olan iktisadi çerçeveyi tercih etmektedir. Veblen’de ‘düşünce alışkanlıkları’ olarak tanımladığımız kurumlar, Polanyi’de toplumun bütünlüğünü sağlayan ilke ve davranışlar biçiminde tezahür etmektedir. Kurumlar, Veblen’de kültürel araçlar ve yerleşikliği sağlayan onay-kabul-tekrar mekanizması aracılığı ile somutlaşırken, Polanyi’de simetrik ve merkezil biçimde ortaya çıkan sosyal ilişkiler ile pekişmektedir. Polanyi ekonomik süreci; ‘insan ihtiyaçları’, ‘insan emeği ve çabası’ ve ‘üretim araçları’nın kurucu unsurlar, temel bileşenler olarak yer aldığı doğal-sosyal bir süreç şeklinde kavramakta ve geleneksel biçimselciliğin mirası olan, kıtlık karşısında karar verici rasyonel birey indirgemeciliğine cepheden karşı çıkmaktadır (Maucourant ve Plociniazak, 2013, s. 522). Polanyi’nin antropolojik-tarihsel piyasa eleştirisi, ‘bütünleştirme’ (integration) şekilleri olarak adlandırdığı ve ekonomiyi toplumsal bütünlük açısından kararlı kılan üç temel ilkenin analizi ile somutlaşmaktadır; karşılıklılık (reciprocity), yeniden dağıtım (redistribution) ve değişim (exchange) (Polanyi, 1978, s.284-289). Hannes Lacher’in (2016, s. 92), “Bu ilkeler karşılıklılık, yeniden dağıtım ve ev idaresidir ki, piyasa sistemi sonuncusuna değişimi de ekler (ya da ‘takas, trampa ve ticaret’)” şeklindeki sıralaması, ekonomik organizasyonun tarihsel gelişimini dikkate alması bakımından farklı bir ifade biçimi olarak kabul edilebilir. Lakin farklılık, Polan-

³¹Kantçı biçim-öz ayırımının iktisat literatüründe kullanımı söz konusu olduğunda Menger’in ekonomi kategorileştirmesini hatırlamak faydalı olacaktır. Menger’de ekonominin ilk anlamı yetersizliği-kıtlığı (insufficient means) belirtirken, tekno-ekonomik olarak tanımladığı ikinci anlamı ise şeylerin bolluğu ya da kıtlığından bağımsız olarak duyumsanan fiziksel ihtiyacı vurgulamaktadır. (Hart, 2008, s. 1139) (Maucourant, ve Plociniazak, 2013, s. 523).

yi'nin 'Kurumlaştırılmış Süreç Olarak Ekonomi' adlı çalışmasında değişim ilkesi altında sentezlenmektedir. Nitekim karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkesi sırasıyla simetri ve merkezleşme gibi kurumsallaşma biçimleriyle işlevselleşirken piyasanın varlığı değişim ilkesini anlamlı kılmaktadır (Buğra, 2014, s. 19). Yine de bu dört ilkeyi serimlemek gerekirse:

- a. Aile, mesken ve malikâne gibi çokça kendi kendine yeterli birimlerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik otarşik üretime dayalı ev idaresi
- b. Benzer şekilde düzenlenmiş ya da örgütlenmiş gruplar (mesela parçalı akrabalık grupları) arasında karşılıklılık
- c. Bir siyasal rejime bağlı tahsis merkezi vasıtasıyla yeniden dağıtım
- d. Toplumsal ilişkiler bütününden kopmuş ve potansiyel olarak kendi kendini düzenleyen bir ekonomide fiyatları belirleyen piyasalar aracılığıyla değişim” (Jessop, 2016, 164-165)

Değişim ilkesinin tarihsel dönüşümü ise Polanyi'nin piyasa eleştirisinin merkezine yerleşmektedir. Polanyi, piyasalara karşı kökten bir karşıtlık taşımaktan ziyade piyasaların, kurumsal yapının çözülüşüne sebep olan rolü ve gücüne karşı bir eleştirel çizgi- de durmaktadır. Polanyi'ye (1978, s. 289) göre, ekonomik nitelikteki karşı karşıya gelmeler olarak yorumlanan ticaretin ve para kullanımının geçmişi çok eski tarihlere kadar gidiyor olsa da fiyat belirleyici piyasalar uzun bir dönem bütünleştirme şekillerinin gölgesinde kalmıştır. Yine de piyasaların çeşitli toplumlarda var olduğu gerçeği piyasa olgusu ve piyasa sistemi arasındaki farkı görünür kılmaktadır. Endüstriyel etkinlikten kopuşu gerçekleşen aylak sınıfın, üretim araçları üzerindeki kontrolünü meşrulaştıracak ideolojik zemin 'kendi kendini düzenleyen piyasa' miti ile sağlanırken, verimsiz ticari faaliyetlere karşılık sürekli tetiklenen sınırsız kâr arzusunun karşılanabilmesi, meta havuzunun genişletilmesini zorunlu kılmaktadır. Polanyi, 19. yüzyılın, 'kurumsal yapının çözülüşü pahasına metalaşma' eğilimini tahlil ederken, aynı zamanda liberal iktisat geleneğinin, piyasaları özgürleştirecek otorite ihtiyacının oksimoronal-paradoksal yönünü de teşhis etmektedir. Dolayısıyla güç ilişkilerinin sürdürülebilirliği bağlamında metalaşma-piyasalaşma edimini, doğal bir eğilimden ziyade ütöpik bir 'denge' metaforu vasıtasıyla örgütlenen sınıfsal bir tavır olarak okumak mümkün olmaktadır.

1.4.2. Hayali metalar – emek, toprak ve para

Van der Pijl (2009, s. 136), kapsamlı eseri '*A Survey of Global Political Economy*' isimli çalışmasında piyasa mantığı ve ekonomizmin getirisi olan sosyo-kültürel yozlaşmaya, biyosferin tahribatına ve yüksek volatilité ile karakterize olan mali krizlere atıfta bulunarak emeğin, doğanın ve paranın metalaşmasının kaçınılmaz sonuçlarını işaret etmektedir. Neoliberalizm vasıtasıyla hareket alanını genişletme fırsatı bulan 'kendi kendini düzenleyen piyasa' ütopyasının yıkıcı etkileri, 19. yüzyıl uygarlığının ideolojik mirası bağlamında değerlendirilmelidir. Polanyi'nin, birbiriyle bağlantılı olan çifte-hareket (double movement) ve gömülülük (embeddedness) kavramları aracılığıyla çöküşünü savladığı 19. yüzyıl uygarlığı dört temel unsur üzerinde yükselmektedir; devletler bazında güç dengesini kararlı kılan bir sistem, uluslararası altın standartı, kendi kendini düzenleyen piyasa mekanizması ve piyasa mekanizmasını ayakta tutan liberal devlet³² (Carlson, 2006, s. 34)

"Bütün toplum biçimleri ekonomik unsurlarla sınırlı. Ama ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı, değişik ve belirgin bir biçimde ekonomikti, çünkü insan toplumlarının tarihinde çok ender olarak geçerli sayılan, kesinlikle daha önce hiçbir zaman günlük yaşam içindeki eylem ve davranışların açıklayıcısı düzeyine yükselmemiş bir amaç, yani kişisel kazanç amacı üzerine kuruluydu. Kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemi, benzersiz bir biçimde, bu ilke-den kaynaklanıyordu" (Polanyi, 2014, s. 69).

Kâr eğiliminin pür karakteri, sürekli bir genişlemeyi işaret etmesi bakımından hem meta birikiminin-maddi üretimin kademeli artışını hem de artık değer kontrolünü zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla emek yalnızca, bütünleştirici ilkelerin doğal dinamiğini parçalayan bir kurgusal piyasa toplumu içerisinde metalaşma sürecinin nesnesi haline gelebilirdi. Ne var ki, 19. yüzyıl toplumu açısından, aylak sınıfın gösterişçi tüketim ve kazanç hırsına karşılık üretimi etkin kılan endüstriyel emek gücünü piyasa sistemine bağlayan dürtünün açlık olduğu gözlemlenmektedir. Polanyi, emek-meta analizi ile marksist yabancılaşma teoreminden ziyade kültürel-kurumsal yapıyı dikkate alması bakımından Veblen'ci çizgiye yakınsamaktadır. '*Our Obsolete Market Mentality*' adlı çalışmasında nükteli bir dil ile şu ifadelerde bulunmaktadır:

³²Polanyi bu unsurları kategorize eder; "bu tür sınıflamaya göre, bu kurumların ikisi ekonomik, ikisi politiktir. Başka bir tür sınıflamaya göre, ikisi ulusal, ikisi uluslararası kurumlardır"(Polanyi, 2014, s.35).

“Elbette, eğer yemek yemezsek, yuvarlanan bir kayaların ağırlığında ezildiğimizde olacağı gibi ölebiliriz. Fakat açlık sancuları otomatik olarak üretime yönelik bir dürtüye çevrilemez. (...) 19. yüzyıl açlık ve kazanç düşüncesini ‘ekonomik’ olarak nitelendiren şey, basitçe bir piyasa ekonomisi altındaki üretim organizasyonu idi. (...) Açlık ve kazanç, burada, ‘gelir elde etme’ ihtiyacı vasıtasıyla üretim ile bağlantılıdır” (Polanyi, 1947, s. 111).

Salt piyasaların varlığı, piyasa toplumuna mutlak bir işlevsellik kazandıramayacağı için bu toplumun üretilmesi ancak, sosyal dokunun tahrip edilmesi pahasına, ekonomik organizasyonların piyasaların kontrolüne bırakılması ile gerçekleşmektedir (Buğra, 2014, s. 19). Fonksiyonel bir piyasa ekonomisi için, özgür bir emek piyasası hayati bir öneme sahiptir. Polanyi’nin (2014, s. 125) ifade ettiği gibi, İngiltere’de emek piyasasının oluşumunu geciktiren 1795 tarihli Speenhamland Yasası, belirli bir geliri olan ücretli emekçilerden, düzenli gelirden yoksun yığınlar kadar uzanan bir kitleye yönelik ekmek maliyetine dayalı bir ücret desteği sağlamaktaydı. Ancak etkinlik kazanan Ücretlerin Tunç Yasası ile hem nitelikli emek ve hem de işçilerin pazarlık gücü kaybolmaktaydı.³³ ‘Birleşmeye Karşı Yasalar’ ile beraber yürürlükte tutulan Speenhamland, belirli bir geçim düzeyi sağlasa da, ücretli ‘özgür’ emekçi muhtaç ve yoksun bir toplumsal konuma itiliyordu (Standing, 2016, 120).³⁴ Polanyi’nin ifadeleriyle; “Ama can alıcı sorun ancak bundan sonra ortaya çıktı. Özgür emek piyasasının ekonomik yararları, onun yol açtığı sosyal yıkımı karşılayamıyorlardı” (Polanyi, 2014, s. 125). Nihayet, 1832 Reform Tasarısı ve 1834 Yoksullar Yasası, Speenhamland yerine ikame edildiğinde Polanyi şu çıkarımı yapmaktadır:

“Eğer 1832 Reform Tasarısı ve 1834 Yoksullar Yasası Değişikliği modern kapitalizmin başlangıcı olarak görülüyorlarsa, bu, onların iyi yürekli toprak sahibinin yönetimine ve onun yardım sistemine son verdiklerindedir. Emek piyasası olmayan bir kapitalist düzen yaratma çabası korkunç bir başarısızlığa uğradı (...) İngiltere’de 1834’e kadar rekabetçi bir emek piyasası kurulmadı; dolayısıyla sanayi kapitalizminin bu tarihten önce bir sosyal sistem olarak varolduğu söylenemez” (Polanyi, 2014 s.129 -133).

Emek, 19. yüzyıl piyasa ütopyası adına meta görevi teşkil eden son unsur olsa dahi tek unsur değildir. Onaltı numaralı dipnotta, meta-mülkiyet bağlamında ‘bilgi’ kav-

³³Ferdinand Lasalle’nin Ücretlerin Demir Yasası olarak tanımladığı ancak Tunç Yasası olarak da bilinen faktöre göre, Malthus’cu geometrik nüfus artışı teorimi bağlamında ücretli işçilik, işçi sınıfının gelirinin asgari düzeyde belirlenmesine sebebiyet verecektir (Adaçay ve İslatince , 2013, s.148-149). Emek-sermaye çelişkisi göz önüne alındığında, Karl Marks’ın ‘Yedek Sanayi Ordusu’ analizinde de bu bağlamın etkisi gözlemlenebilir.

³⁴Ayrıntılı bir çalışma için; Güngör ve Özügür (1997). İngiliz Yoksul Yasaları: Paternalizm, Piyasa ya da Sosyal Devlet. Ankara Üniversitesi Tartışma Metinleri

ramının, 20. yüzyılda meta ve üretim faktörü olarak yeniden tanımlanabilirliğine yapılan gönderme bu noktada tekrar karşımıza çıkmaktadır. Zira bilginin, üretim faktörü olarak değerlendirilmesi, liberal paradigma açısından piyasalaşmasının önünü açmaktadır. Ancak Polanyi, 19. yüzyıl uygarlığının kurumsal kalıbı adına emek ile beraber toprak ve paranın da metalaşması gerektiğini ifade etmektedir. Bütün üretimin piyasada satıldığı ve gelirlerin bu satışlara tabi olduğu kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizmasında yalnızca spot ve deneyimlenen mal anlamındaki metalar değil hayali metalar da bir fiyatlamaya tabi kılınmaktadır. Eğer meta, emek, toprak ve para sırasıyla meta fiyatları, ücret, rant ve faiz geliri olarak fiyatlanırsa, bu gelirlerin piyasadaki satışlar ile arasında köprü kolaylıkla kurulacak ve kendi kendini düzenleyen piyasa işlevselliği kazanacaktır (Polanyi, 2014, s. 115). Ancak kendi kendini düzenleyen piyasa ütopyası ile sosyal yapının tahribatı arasındaki bağlantı bu noktada kurulmakta ve Polanyi'nin kapitalizm kritiği de bu bağlantı aracılığıyla şekillenmektedir:

“Can alıcı nokta şu: Emek, toprak ve para temel olarak üretim unsurlarıdır; piyasalar içinde düzenlenmiş olmalıdırlar; bu piyasalar, ekonomik sistemin hayati önem taşıyan bir parçasını oluştururlar. Ama emek, toprak ve para, açıkça görülebileceği gibi meta değildirler; alınıp satılan her şeyin satılmak üzere üretilmiş olduğu yolundaki önerme, bu unsurların durumunda geçerli değildir. Başka bir deyişle, ampirik meta tanımına göre bunlar meta değildirler” (Polanyi, 2014, s. 119).

Ancak emek, özü bakımından insanın pratikleriyle anlamlandırdığı varoluşunu biçimlendiren eylemleri tanımlarken toprak ise doğanın bir parçası olarak insan üretiminden bağımsız ve satılmak amacıyla üretilmemiş bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Para ise yalnızca satın alma gücünün sembolik bir göstergesidir. Polanyi'nin ifadeleriyle; “Hiçbiri satılmak üzere üretilmez. Emek toprak ve paranın meta tanımı bütünüyle hayaldir” (Polanyi, 2014, s. 119-120). Etkin emeğin doğa ile etkileşimi, emek ve doğanın karşılıklı olarak birbirinden ve beraberce yaşamsal etkinlikten yabancılaştırma süreci ile çözümlü uğramaktadır. Piyasa toplumu, kendisinin devamlılığını sekteye uğratmayacak iktisadi öznelerle ihtiyaç duymaktadır. Eylemleri kazanç ve açlık güdüsü ile açıklanan, sosyal belirleyicilerden yadsınmış bireylere ‘*Homoeconomicus*’ kavramı aracılığıyla rasyonellik atfedilmesinin temelinde yatan sebep de bu noktada daha anlaşılır olmaktadır (Özel, 2000, s. 69- 71). Emeğin ve toprağın metalaştırılmasının, 20. yüzyılın devasa meta birikiminin açıklayıcısı olduğu göz önüne alınmalıdır. Polanyi, bu devinin kurumsallaşması aracılığıyla ekonomi ve toplum arasındaki bağların tahribatını ve

sonuçlarını gözlemlemekte ve 20. yüzyıl toplumunu gömülülük - çifte hareket kavramları ile tahlil etmektedir:

“İnsanı doğadan ve kendinden, kendi etkin işlevlerinden, kendi hayat etkinliğinden yabancılaştırırken, yabancılaşmış emek, türü insana yabancılaştırır. Türün hayatını, birey hayatının bir aracına çevirir. İlk türün hayatıyla bireyin hayatını yabancılaştırır. Sonra da soyut şekliyle bireyin hayatını, gene soyut ve yabancılaşmış şekliyle türün hayatının amacı yapar. Çünkü bir kere emek, hayat-etkinliği, üretici hayat kendisi, insana sadece bir gereksemeyi doyurmanın, fiziksel varoluşu sürdürme gereksinmesini doyurmanın aracı gibi görünmektedir. Oysa üretici hayat türün hayatıdır. Hayat-doğuran hayattır. Türün bütün özelliği – türsel özelliği- hayat etkinliğinin özelliğinde bulunmaktadır; özgür bilinçli etkinlik insanın türsel özelliğidir. Hayat sadece yaşama aracı olarak görünmektedir” (Marks, 2009, s. 80-81).

Tablo 1.3. *Toprak, Emek Gücü, Para ve Bilginin Metalaşma Biçimleri (Jessop, 2016, s.179)*

	Metalaşma Öncesi	Yarı Metalaşma	Hayali Metalaşma
Toprak	El değmemiş toprak / işlenmemiş doğa	Toprakta / doğada kâr'a yönelik ilerlemeler	El konulup dönüştürülen toprak/doğa
Emek gücü	İnsan emeği için doğal yeti	Emek gücüne (yeni) vasıflar kazandırılması, emek arzının biçimlendirilmesi	Satışa konulan somut emek yetisi
Para	Ev idaresi, karşılıklılık, yeniden dağıtım vb.	Para kredi vb.'nin görelî fiyatını ve performansını yükseltmeye yönelik özel banka / merkez bankası girişimi	Malların / hizmetlerin değişiminde kullanılan sembolik birimler, vergi ödemesi, aşar vergisi
Bilgi	Gittikçe artan, ortak bir kaynak olarak bilgi	Yaratıcılığı satma amacıyla fikri emeğin biçimsel tabiiyeti	Fikri ammenin kâr için satılmak üzere özel çevrilmesi

1.4.3. Embeddedness kavramı ve çift yönlü hareket

Piyasa toplumunun kuruluşu hayali metalar aracılığıyla gerçekleşirken, toplumun sosyo-kültürel koşulları ile kuşatılan ekonomik organizasyonları, piyasa mekanizmasının *laissez faire* ilkesiyle salt üretim, bölüşüm ve dağıtım biçimlerine tabi kılınmaktadır. Serbest piyasanın sürekli büyüme ve evrenselleşme eğilimi ve üretim araçları üzerindeki tahakkümü neticesinde, ekonomik ilişkiler toplumun kurumsal yapısıyla uyumlu nite-

liğini kaybederken, liberal doktrin, kendi kendine işleyen piyasa ve denge metaforu aracılığıyla evrensel ve nihai paradigma olarak işlerlik kazanmaktadır. Polanyi'nin ifadeleriyle; "Ekonomi toplumsal ilişkiler içine yerleşecek (embedded) yerde, sosyal ilişkiler ekonomik sistem içine yerleşir" (Polanyi, 2014, s. 101).³⁵ *Disembedded*, yani sosyal yapının kültürel niteliğinden soyutlanarak piyasa mekanizmasının kontrolüne bırakılması yıkıcı sonuçlar meydana getirmektedir. Polanyi şöyle devam etmektedir:

"Kültürel kurumların koruyuculuğunu yitiren insanlar, maruz kaldıkları sosyal etkiler altında yok olabilir, günah, sapıklık, cinayet ve açlığın yol açtığı şiddetli sosyal çözümlerin kurbanları olarak ölüp gidebilirlerdi. Doğa ilkel unsurlara indirgenir, çevre bozulur, nehirler kirlenir, askeri güvenlik tehlikeye girer, yiyecek ve hammadde üretme gücü yok olurdu. Nihayet satın alma gücünün piyasa tarafından idare edilmesi, işletmeleri belirli aralıklarla yok eder; para darlığı veya fazlası, iş yaşamı üzerinde sel ve kuraklıkların ilkel toplumlar üzerindeki etkisine benzer etkiler yapardı" (Polanyi, 2014, s. 120-121).

19. yüzyıl liberalizmi ile neoliberal evre arasında kurulan analogiler dikkate alındığında, Polanyi'nin 'embedded' kavramının güncelliğini koruduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.³⁶ Emeğin metalaşmasının tetiklediği sosyal çürümeyi anlamak 21. yüzyılın tüketim toplumunu anlaşılır kılmaktadır. Toprağın metalaşmasını anlamak yine bu yüzyılda birikerek ilerleyen çevresel sorunları anlamayı kolaylaştırırken paranın metalaşması ile finansal krizler arasında bağlantılar kurmak mümkün gözükmektedir. İnsanın, tüketim ve üretim organizasyonlarına salt parasal amaçlar ile entegre olması yahut doğanın tahribatının iktisadi büyüme adına geri döndürülemez seviyelere ulaşması gibi çatışmalar ise hayali metaların, piyasalaşma sürecinde, organik bağlar aracılığıyla *de*

³⁵Fred Block ve Margaret R. Somers'in 'Büyük Dönüşüm' kritiğinden doğan 'always embedded' kavramı göz ardı edilmemelidir. Polanyi, ilk olarak, 'Büyük Dönüşüm'ü, savaş sonrası liberal ekonominin çözüleceği düşüncesi ve İngiliz işçi sınıfının politik mevziler kazanabileceği inancıyla bir iktisat tarihi kitabı olarak yazmayı düşünse de Block'a göre savaş sonrası ekonomik-toplumsal tartışmaları irdelemesi bakımından 'Büyük Dönüşüm'ün yazım sürecinde aceleci davranmış olabilir. Dolayısıyla kapsamlı bir analiz eksikliği ve bazı ifadeler arasında tutarsızlıklar görülebilmektedir. Bu süreç zarfında Polanyi'nin, teorik bir kırılma yaşamış olabileceğini ifade eden Block, embedded-disembedded ayrımının, marksist epistemolojiye olan eğiliminin sonucu olarak okunabileceğini ifade etmekte ve ekonominin her zaman sosyal ilişkilerin içerisine gömülü olduğunu ifade eden 'always embedded' kavramı üzerinde durmaktadır (Maucourant ve Plociniazak, 2013, s. 518-519) (Behrent, 2016, s.443-444). Bu yoruma, 'The Great Transformation'ın içeriğinde embedded-disembedded kavramlarının önemli bir rol oynadığı, yazım sürecinde ciddi bir kırılma-çelişki gözlemlenmediği ve çelişkilerin kendi kendini düzenleyen piyasa mekanizmasının özünden kaynaklandığı argümanıyla Karl Polanyi-Lewitt tarafından karşı çıkılmıştır (Maucourant ve Plociniazak, 2013, s. 519). Hodgson ise, Block'un 'always embedded' kavramını, bu tartışmaları sonuçlandırarak derecede olmasa da – hatta yeni sorulara sebebiyet veriyor olsa da- Polanyi'nin genel formülasyonundan daha kabul edilebilir bulmaktadır (Hodgson, 2016, s. 11).

³⁶David Harvey, savaş sonrası refah devletinden neoliberalizme geçişi sırasında 'embedded liberalism' ve 'disembedded liberalism' kavramları ile açıklamaktadır (Hart, 2008, s. 1140) .

facto kurumsallaştığını göstermektedir. Yerleşik iktisat, piyasa mekanizması tahakkümündeki insan eylemlerinin içkin bir sonucu olarak ortaya çıkan karşı hareketleri değil uzun dönem denge metaforunu dikkate almaktadır:

“Ekonomik kuramın ünlü ‘uzun dönem’ yaklaşımlarını kabul edemeyiz; bunlar olayın bir piyasa ekonomisinde yer aldığını varsayarak peşin hükümlere yol açacaklardır. Bu varsayım, bize ne kadar doğal görünürse görünsün, kabul edilemez; çoğu zaman kolayca unuttuğumuz gibi, piyasa ekonomisi, bizim çağımızdan başka çağlarda eşine rastlanmayan, bu dönemde bile ancak kısmen varolan kurumsal bir yapıdır. Ama bu varsayım dışında ‘uzun dönem’ yaklaşımlarının anlamı yoktur. Eğer değişimin ilk etkisi zararlıysa, tersi kanıtlanmadığı sürece, nihai etkisi de zararlıdır” (Polanyi, 2014, s. 78-79).

Ancak piyasalaşma, toplumun üzerinde, gündelik hayat pratiklerinden şiddetli ideolojik kırılmalara değin doğal bir karşı hareket ile karşılaşmaktadır.³⁷ Ticaret yapan sınıfların öncülüğündeki ekonomik liberalizm ilkesine karşılık piyasanın yıkıcı etkilerinden kaçınmak -sosyal kurumları korumak- isteyen kesimlerin desteği ile gelişen sosyal koruma ilkesi 20. yüzyılın ilk yarısını karakterize etmektedir (Polanyi, 2014, s. 194). Toplum, koruyucu yasalara ek olarak topluluklar, sivil kuruluşlar ve cemiyetler aracılığıyla ekonomik liberalizm güdümünde biçimlenen devletin ideolojik aygıtlarının piyasalaştırıcı etkilerine karşı koymaktadır.³⁸

“Bir yanda dünya hammadde piyasaları, dünya sermaye piyasaları ve dünya döviz piyasalarının kurulması, altın standardının himayesinde, piyasa mekanizmasına eşi görülmemiş bir ilerleme gücü sağlarken, bir yandan da piyasa kontrolündeki ekonominin tehlikeli etkilerine direnmek üzere köklü bir hareket ortaya çıktı. Toplum kendini, kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin tehlikelerine karşı koruyordu – bu çağın tarihinin genel özelliği idi” (Polanyi, 2014, s. 124).

³⁷Piyasa toplumunda meydana gelen karşıtlığı, diyalektik açıdan bir çatışma olarak tanımlamak sağlıklı bir yöntem olmayabilir. Zira karşıtlığa konu olan taraflar öz bakımından değil eylem bakımından farklılaşmaktadır. Piyasa karşıtı hareketin özü gereği savunmacı ve doğal, piyasacı hareketin ise etken ve suni atfedilmesi, katı önkabuller taşıması bakımından diyalektik okumanın kritiğini genişletmektedir. Nitekim bir sentez arayışının, açık dizge yaklaşımı ile çelişmekte olduğu ve gerek Veblen’in gerekse Polanyi’nin metodoloji seçimi ile uyumsuz olduğu düşünülmektedir. Ancak Polanyi’de bu durum Veblen’de gözlemlenebildiği kadar açık değildir. Benzer biçimde ancak farklı sebepler ile marksist paradigmanın sınıfsal analizinin sentezi, yahut *aufhebung* durumu da Polanyi’de karşılık bulamaz. Özetle; Polanyi’nin, metodolojik olarak kurumsal iktisada yakınsamasına sebep olan açık uçlu ve deterministik yapıda olmayan sosyal yapı çerçevesi ile politik olarak Marks ile arasında bağıntılar kurulmasını sağlayan üretim ilişkileri analizi ve politik çıkarımları, bir bütün olarak Polanyi’nin hassas noktasını temsil olmaktadır.

³⁸Piyasalaşma ve toplumun kurumsal yapısı arasındaki çelişki Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra daha da belirgin hale gelmektedir. Piyasa karşıtı hareket her zaman başarılı biçimlerde örgütlenmediği gibi totaliter rejimlerin ortaya çıkışına da sebebiyet vermektedir (Buğra, 2014, s. 22-23).

İkinci Dünya Savaşı sonrası Keynesyen refah devleti anlayışı; tam istihdam hedefi, temel ihtiyaçlara dönük sosyal altyapı ve verimli sanayi endüstrilerinin kamulaştırılması gibi belli başlı unsurlarla şekillenmekteydi. Benzer oranda sanayileşmiş toplumlarda tam istihdam politikasının gerektirdiği para arzı ve refah politikasını nitelendiren emek gücünün ücret artışı baskısı sonucunda stagflasyon ile karşı karşıya kalınmasına karşılık, gerek iktisadi büyüme gerekse sosyal koşullar bakımından önemli kazanımlar elde edilmiştir (Devine, 2016, s. 59-63).³⁹ 1970'lere gelindiğinde uluslararası güç dengelerinin de dönüşümü ile hammadde ihracatçısı konumundaki ülkelerin fiyat politikaları sanayileşmiş ülkelerdeki ekonomik istikrarı sekteye uğrattırırken, Bretton Woods'un sabit kur sistemi işlememekte, emek ve sermaye grupları arasındaki çatışma derinleşmekteydi. Tekrardan gündeme gelen liberal –neoliberal- seçenek arz yönlü politikalar aracılığıyla ekonomik sistemi piyasa güçleri lehine biçimlendirirken, emek gücü bastırılmakta ve neoliberalizm, 19. yüzyıl liberalizminin yöntem ve araçlarıyla işlerlilik kazanmaktadır; bireyler, kurumsal yapıdan bağımsız iktisadi özneler olarak kodlanmaktadır:

“1980’ler kitlesel işsizliğin emeği disipline sokma aracı olarak yeniden yaratıldığına şahit oldu. Bu aynı zamanda insanların kendilerini vatandaşlar olarak değil de bireysel işçiler ve tüketiciler olarak düşünmesine yol açan bireysel bir bilincin, kolektif bilinç ve dayanışmanın yerini almasını sağlayan süreç için gerekli şartların oluşturulmasında merkezi bir rol oynuyordu” (Devine, 2016, s. 69-70).

Polanyi'nin argümanlarını haklı çıkaracak şekilde; neoliberal politikaların *şok doktrini*'ne sarılması, kendi kendine işleyen piyasa mekanizmasının yasa koyucu güç odaklarına olan ihtiyacını yansıtmaktadır. Yine de, toplumun sivil örgütlenme biçimleri, teknoloji ve iletişim alanındaki ilerlemelerle paralel olarak etkinlik kazanıyor olsa da devletin ekonomik organizasyonlara kamu lehine müdahalesi, günümüzde dahi, piyasa karşıtı hareketin en güçlü unsuru olarak görülmelidir. Polanyi'nin mirasını anlamak son derece önemlidir; eğer planlama ve regülasyonun piyasaların yaratılması için zorunlu olduğu anlaşılır ise pozitif iktisadın sınırlarındaki 'regülasyon-deregülasyon' tartışması-

³⁹Elbette ortodoks marksizmin ekonomik-toplumsal örgütlenme biçimi açısından Keynesyen refah devletine yönelik bir çok eleştiri getirebilir; Emeğin ideolojik bilincinin manipülasyonu, fordist üretim biçimleri aracılığıyla doruk noktasına ulaşan yabancılaşma, sermaye gruplarının devlet yapısı içerisinde kurumlaşması vb. 1950'li yılların Keynesyen Refah Devleti anlayışının yarattığı dönüşümün toplumsal karşılığının zayıflığına yönelik bir itiraz için: Hannes Lacher (2016). Hafif Dönüşüm: Karl Polanyi'nin Mirasına İtiraz. Keynesyen, Neoklasik ve Marksçı iktisadın, geniş kapsamlı bir epistemolojik-metodolojik karşılaştırması için Wolff ve Resnick (2016) Çatışan İktisadi Teoriler.

nı aşarak ekonomi politiğin alanına dahil olunabilir. Somers ve Block'un (2014, s.30) sorusu kilit noktayı işaret etmektedir; üretim hacmi ve kâr amaçlı regülasyon mu? Toplumsal faydaya yönelik regülasyon mu?

Belirli periyotlarla patlak veren finansal krizler aracılığıyla karakterize olan dünya ekonomisi, düzenleyici kamu müdahalesi öneren Keynesyen reçetelere zaman zaman ihtiyaç duyuyor olsa da ekonomik liberalizm ve piyasa toplumu, çağımızda daha da somutlaşmaktadır. Bu savı bir adım daha ileri götürerek; neoliberalizm aşamasında tüketim-üretim ilişkilerinin bizzat piyasa ihtiyaçları doğrultusunda şekillendiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Zira piyasaların kurumsallaşma süreci ortodoksinin yaygın düşünce anlayışını pekiştirecek toplumsal bilgi inşasına bağlıdır ki kamu görüşünü doğrudan belirleme gücüne sahip olan bu bağ, dil kullanımından medya organlarına kadar geniş bir araç setine sahiptir (Mendell, 2003, s. 8). Bu bağlamda, gelişmiş enformasyon ağına rağmen piyasalaşma-metalaşma karşıtı kitlesel bir eğilimden ziyade ancak bölgesel ve kısa soluklu hareketlerin gözlemlenmesinin sebepleri anlamlandırılabilir.

Tablo 1.4. *Hibrit bir yaklaşım olarak Kurumsalcılık. (Van Der Pijl, 2009, s. 128).*

ONTOLOJİK YAPI	Alışkanlıklara dayanan insan eylemleri (taklit ve öykünme aracılığıyla)	Uyarlamalı davranış yoluyla gelişen toplumlar; kurum olarak belirginleşen alışkanlıklar		Survival of The Fittest (Veblen) Double Movement (Polanyi)
EPISTEMOLOJİK GÖRÜNÜM	Kullanışlı bilgi	Deneyim	Olgu	Addedilen-varsayılan düzenleyici ilke

Polanyi'nin toplumun özgül niteliği ile bağdaşmadığını vurguladığı piyasa mantalitesinin kurumsallaşma süreci, Veblen'ci anlamda hakim düşünce alışkanlığı haline gelmesi, piyasayı, bireylerin ekonomik ve ekonomik olmayan organizasyonlarında gömülü hale getirirken, *homoeconomicus*'un inşası kültürel bir manipülasyon süreciyle sağlanmaktadır. İktisat disiplininin emperyal bir karakter göstererek gerek doğa bilimleri gerekse diğer sosyal bilimlerin yöntem ve araçlarına eğilimi *homoeconomicus*'u hayatta tutma çabasının yansıması olarak görülebilir. Ancak kurumsallaşma, kültürel bir

süreçtir. Veblen'in yapıcı içgüdülerinin işlevselliğinde ısrar, Polanyi'nin karşı hareketini bir savunma mekanizmasından saldırı biçimine dönüştürebilir. Kurumsal iktisadın disiplinlerarası özü, Veblen'in vurguladığı tüketim tercihlerini açıklayabildiği oranda Polanyi'de işaret edilen makroekonomik değişimlerin doğasını da açıklayabilir.

2. KURUMSAL YAKLAŞIM VE RASYONALİTE

2.1. Rasyonalite Tercihi

“Çevresinde ham veri olarak bulduğu doğal süreçleri düzenli bilgiye dönüştürürken, nihayetinde kendi ürettiği sistemle etkileşim içine girerek yabancılaşan, karmaşık bir olgudur insan. İşte bu karmaşa içinde bilgi, süje (insan) ve obje (doğa/sistem) arasında türetilmiş/düzenlenmiş bir bağ (akt) olurken rasyonalitede bu bağı kavrayabilme/kurabilme gücüne denk düşmektedir” (Kaymakçı, 2015, s. 51).

Antik Yunan'da *Logos*'tan, çağdaş hipergerçeklik tartışmalarına değin süre gelen rasyonalite kavramı, *ratio* sahibi insanın, dünya ile kurduğu düşünsel ve edimsel ilişkiler ile biçimlenmektedir. Rasyonalite kavramının incelenmesindeki zorluk, epistemolojik bir araştırma nesnesi olmaktan çok araştırma biçiminin yöntem ve araçlarını şekillendirmesi, neden-sonuç bağıntılarını anlamlandırması, soyut ile somut olanı eş ontolojik düzlemde okunaklı kılabilmesinden ileri gelmektedir.

Tablo 2.1. *Kant'a Göre Bilgi ve Önergeler Matrisi.* (Kaymakçı, 2015, s. 54-55)'de yer alan bilgilere göre tablolatırılmıştır.

Bilgi ve Önerme (Yargı) Matrisi	A Priori: Deneye gerek duyulmadan kavranabilen ve kanıtlanabilen bilgi türü	A Posteriori; deney ve tecrübe ile kavranılabilen bilgi türü
Analitik Önerme: Yüklemnin öznede gizli olduğu durum Örnek: Bekarlar Evlenmemiştir	Analitik A priori: Aklın çelişmezlik ilkesi aracılığıyla kolayca kavranabilen önermeler	Analitik A posteriorik: Kategorik imkansızlığa sahip önermeler
Sentetik Önerme: Yüklemnin öznede gizli olmadığı durum Örnek: Tüm insanlar varlıklısıdır	Sentetik A priori: Doğanın nedenselliğinin <i>ratio</i> 'nun empoze ettiği formlara göre tespit edilebildiği önermeler	Sentetik A Posteriorik: Salt deneysel gözleme ait ve önemli bir açıklama gerektirmeyecek önermeler

Kantçı ifade ile sentetik *a priori* önermeler vasıtasıyla ulaşılan bilgi çözümlemesi, 20. yüzyılın post-pozitivist ve eleştirel gerçekçi bilimsel yaklaşımlarına değin baskın paradigma olarak görünürlük kazanmaktadır.⁴⁰ Çalışmanın ilk sayfalarında vurgulanan Newtonian fiziğin ön kabulleri ile biçimsel uyumluluk gösteren paradigma, yerleşik iktisadın doğa bilimlerine öykünmesini de anlamlandırmaktadır. Dolayısıyla bu izlek bağımlılığı takiben ontolojik rasyonaliteden metodolojik rasyonaliteye yönelik geçişin kabulü kaçınılmazdır (Yılmaz, 2009, s. 16-17). Zira, rasyonalitenin düşünme mekanizmasının bizzat kendisi olması, düşünüş ve rasyonalite kavramının sınırlarının birlikteliğini göz önüne almayı gerektirdiğinden dolayı bu alana yönelik bir teorik inceleme felsefi temelde bir sorgulamayı zorunlu ve sürekli hale getirirken, belirli sınıflandırmalara ve kategorilere başvurma ihtiyacı yaratmaktadır (Yılmaz, 2009, s. 1-2). Ancak bu sınıflandırma geriye dönük tarihsel okumayı kolaylaştırmaktadır. Çalışmanın metodolojik dayanak noktalarını belirlemek için rasyonalitenin araçsal, teorik, prosedürel ve tözel tanımlamaları arasında en uygun yöntemi tercih etmek ve geleceğe dönük çıkarımları desteklemek adına rasyonalitenin iktisadi düşünceler tarihindeki dönüşümünü dikkate almak; rasyonalite kavramının disiplinlerarası özünü daraltma olasılığına karşılık çalışmanın çıkarımlarını daha okunaklı kılacaktır.⁴¹

Kırmızıaltın'a göre (2017, s. 25), aynı kavramının farklı adlandırılmalarının yarattığı pürüzler giderildiğinde ve kavramlar arasındaki benzerlikler düzenlendiğinde rasyonaliteyi dört başlık altında kategorileştirmek mümkün; araçsal, teorik, prosedürel ve tözel rasyonalite. Rasyonaliteyi bireylerin eylemleri ile beraber çözümleyen bu çerçeve, metodolojik bir çıkarım yapabilmek için son derece önemlidir. Öyle ki ontolojik tartışmanın sınıflandırılması aracılığıyla doğa bilimlerinin sınırlarından sosyal bilimlerin alanına dahil olunmaktadır. İktisat disiplinine özgü kavramların, iktisadın tarihsel dönüşümü perspektifinde değerlendirilmesi ise kurumsal sürecin işleyişini anlamlandırmayı kolaylaştıracaktır. Tablo 2.2.'de rasyonalite kavramının dört biçimi özetlenmektedir.

⁴⁰Bilim felsefesi ve bilimsel metod tartışmaları çalışmanın sınırlarını genişletmeyi gerektirmektedir. Rasyonalite tartışmasından kırılmayı tetikleyeceğinden bu girişimde bulunulmayacaktır. Nitekim Popper, Kuhn, Feyereband ve Lakatos gibi öncü düşünürlerce biçimlenen çağdaş bilim felsefesi ve iktisat disiplini arasındaki bağıntıyı serimleyen oldukça başarılı Türkçe kaynaklar bulunmaktadır. Buğra (2013) - 6. Bölüm-, Yılmaz ve İşler (2011), Kaymakçı (2013).

⁴¹Feridun Yılmaz'ın (2009) 'Rasyonalite İktisat Özeline Bir Tartışma' adlı kapsamlı eserinde, rasyonalite kavramı, Antik Yunan'daki karşılığından Heidegger'ci çözümlemeye, Frankfurt Okulu'ndan Deirdre McCloskey'in öncülüğünü yaptığı retorik tartışmalarına kadar son derece başarılı bir şekilde incelenmektedir. Bu çalışmada amaç, Veblen ve Polanyi'nin teorik ekseninde ile 21. Yüzyıl iktisadi öznelerinin pratiklerini okumaktır. Dolayısıyla, bu öznelerin kurduğu ilişkilerin nedenselliğine yönelik bir yargı, rasyonalite kavramını kurumsal çerçevede incelemeyi zorunlu kılmaktadır.

İfade edildiği üzere; bu ayrımlara yönelik yaklaşımların farklılaşması, aralarındaki sınırların muğlaklaşmasına sebebiyet vermektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur; bireylerin eylemleri, aynı olaylar sırasında buldukları koşullara (zihni) göre farklı rasyonalite grubuna dahil olabildiği gibi farklı rasyonalitelerin bir arada bulunması da mümkündür.

Tablo 2.2. *Rasyonalite Biçimleri (Kırmızıaltın, 2017)'deki bilgilere göre düzenlenmiştir.*

	ARAÇ	AMAÇ	BELİRLEYİCİ UNSURLAR
ARAÇSAL RASYONALİTE	Doğrudan eylem ile ilişkilidir ve an'a ait değerlendirme yapılıır.	Amaç-araç ilişkisinin optimizasyonu hedeflenir. Pratik akıl yürütme aracılığıyla bireylerin eylemlerini 'anlamlandırması' beklenir.	Hume'cu anlamda eylemin belirleyiciliği olan tutku yadsındığı zaman amaçların belirleyiciliği akıl olduğundan dolayı seçimler de akıl yolu ile sağlanır
TEORİK RASYONALİTE	Eylem ile ilişkisi dolaylıdır ve an'a ait değil geleceğe dönük değerlendirme yapılıır.	Nedensellik ilişkisi üzerinden insan eylemlerindeki 'doğru' davranış biçimine ulaşmak amaçlanır. Teorik akıl yürütme aracılığıyla 'doğru' inşa edilir.	Algı, hafıza, bilinç ve akıl gibi unsurlara bağlı bir veri seti gerektirir. Evrensel ve entelektüel yargılara ulaşma çabası sebebiyle zihinsel bir süreci zorunlu kılar.
PROSEDÜREL RASYONALİTE	Doğrudan eylem ile ilişkilidir. Alınan kararlar ve karar alma süreçleri birlikte ele alınır.	Amaç-araç analizi ve nedensellik belirli prosedürlere (teorik veya soyut değil genel kabul görmüş sınırlar) bağlıdır. Kararın ne olduğundan ziyade nasıl alındığıyla ilgilenmesi bakımından sonuç değil süreç odaklıdır.	Zihnin kıt bir kaynak olması ve toplumsal ilişkilerin bireylerin zihinleri üzerindeki belirleyiciliği sebebiyle insanın bilişsel sınırları dikkate alınır. Optimizasyon değil prosedürel tutarlılık göz önündedir (tercihlerde tutarlılık anlamında değil kurumsal ilişkilerde taşınan güdüler bağlamında)
TÖZEL RASYONALİTE	Eylem ile doğrudan ilişkilidir ancak geleceğe yönelik belirli bir kaygı içer-	Nedensellikten bağımsız bir inanç setine (Weber'deki karşılığı 'değer' kavramıdır) bağlı olması bek-	Koşullara bağlı çeşitlendirilebilecek çok sayıda değer ölçeğine (ahlaki, politik, kültürel) tabidir. Evren-

	mesi bakımından belirli bir an'da bireyi kuşatan kriterleri dikkate alır	lenir. Ancak belirli bir 'doğru' inşası söz konusu değildir.	sellikten ziyade belirli bir zaman ve mekandaki değerler ile beraber anlamlandırılır.
--	--	--	---

Kırmızıaltın'a göre (2017, s. 42), teorik rasyonalitenin 'doğru' anlayışının temeli herhangi bir veri seti ile tanımlanabildiği için, diğer rasyonalite kavramları karşısında nispeten daha esnek bir görüntüde olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla araçsal-prosedürel, araçsal-tözel ve tözel-prosedürel ayrımlarının iç içe geçtiği durumlar gözlemlenebilir. Şu örneği aktarmak, bu yargıyı somutlaştıracaktır; katı legal prosedürlerinin mevcut olduğu bir devlet dairesinde, bir işin yapılması için rüşvet vermenin iyi bir araç olduğunu düşünen kişinin davranışı, araçsal rasyonalite açısından rasyonel kabul edilebilir iken prosedürel rasyonalite açısından ise rasyonel kabul edilemez. Kişinin bu eylemi gerçekleştirmesi iki sebebe bağlanabilir; birincisi prosedürler hakkında bilgi eksikliği, ikincisi ise önceki deneyimlerin (aynı devlet dairesinde) referansı ile hareket etmesi. Her iki durumda da mekan ve zamanın tercihler üzerindeki zıt yönlü etkisi açıkça görülmektedir (Kırmızıaltın, 2017, s. 43-44).

Rasyonalitenin zaman ve mekana bağlı olması sebebiyle bireylerin eylemleri; belirli bir optimizasyon amacını (araçsal), dışsal koşullarla bağlı geliştirilen 'doğru' davranış dürtüsünü (teorik), belirli bir inanç setini (tözel) barındırabilir de barındırmayabilir de. Tercihlerde riskten kaçınma ve kazanç maksimizasyonu vb. davranış biçimlerini⁴² doğrudan rasyonalite kavramı ile özdeşleştirmek metodolojik bir hata ise bu unsurların yanlışlanabilirliğini, rasyonalite kavramının yanlışlanabilirliği ile bir tutmak da bu hatayı derinleştirmek anlamına gelmektedir. Bu evrede, dışsal ve içsel faktörleri bir arada tutan dinamik bir karar verme sürecini işaret etmesi bakımından prosedürel rasyonalite ön plana çıkmaktadır. Bireylerin eylemlerinin kompleks yapısını yalnızca belirli bir itki, sınıfsal bir tavır veya nörolojik bir refleks ile okumak mümkün olmamasına karşılık bütün bu ve benzeri belirleyicilerin, kurumsal-kültürel ilişkiler vasıtasıyla sınırları çizilen dinamik bir süreç aracılığıyla değerlendirilmesi mümkündür. Veblen'in düşünsel birikimlerinin detaylandırıldığı bölümler göz önüne alındığında; sıkça vurgulanan di-

⁴²Bu olgular doğrudan araçsal rasyonalite ile uyum göstermektedir. Eğer tarihin ilerleyişi piyasa toplumunu işaret etmemiş olsaydı aynı eleştiri tözel ya da teorik rasyonalite ve ona özgü unsurlara yönelik olabilirdi.

namik süreç, birikimli nedensellik vb. olguların evrimsel niteliği prosedürel rasyonalitenin genel çerçevesi ile uyum göstermektedir.⁴³

“Nihayetinde insan, birey olarak varolduğunu da unutmadan, toplumsal evrimin bir sonucudur ve toplumsal evrim, evrimsel sürecin belirleyici – maddi ve manevi- faktörlerine binen prosedürel bir rasyonalite tesis eder” (Kırmızıaltın, 2017, s. 193).

Polanyi için, rasyonalite tercihinin Veblen’e kıyasla daha tartışmalı bir konumda olduğu ifade edilmelidir. İlgili bölümlerde tartışıldığı üzere Polanyi’nin iktisadı, bir bütün olarak kurumsal bir süreçtir ve yerleşik iktisadın deterministik varsayımları bu süreci açıklamakta başarısız olmaktadır. Her ne kadar Veblen’deki içgüdüler kavramı kadar kapsayıcı nitelikte olmasa da, özellikle son dönem çalışmalarındaki tarihsel-antropolojik incelemeler ile somutlaştırmaya çalıştığı bütünleştirici ilkeler -karşılıklık (reciprocity), yeniden dağıtım (redistribution) ve değişim (exchange)-,ekonomik organizasyonları soyut bir rasyonallik anlayışı ile değil kurumsal bir şablon ile açıkladığını göstermektedir. Yeniden, belirli dipnotlarda (36, 38) ve bölümlerde tartışıldığı gibi, hayali metalar ve gömülülük kavramları kapitalizmin erken evrelerinden itibaren süregelen kurumsal ilişkilerinin çözülüşünü tanıtlamaktadır. Polanyi’nin teşhisi; toplumsal ilişkilerde, piyasa mekanizması şartları altında (disembedded) ve karşısında (karşı hareket) gelişen nedenselliği vurgular ki bu açıdan tarihseldir. Polanyi’nin bireyi -piyasalaşma sürecinde yaşanan yabancılaşmanın sonucunda emek piyasasından doğa ile kurulan ilişkilere değin gerçekleşen birçok tahribata karşılık- bu koşullar altında ‘irrasiyonel’ değil bilakis karşı hareket geliştirecek bir konumdadır ki bu açıdan bilinç sahibi ve toplumsaldır. Polanyi’nin analizi, bireylere mutlak bir ‘doğru’ model atfetmekten iraksayarak sosyo-kültürel bir çözümleme sunar ki bu sayede ‘ne olmalı?’ sorusundan ziyade gerçekleşmiş ve gerçekleşmekte olana dair sorgulama ve geleceğe dair çıkarımlarda bulunur. Bu sebeple Polanyi’nin rasyonalite anlayışı teorik olmaktan ziyade prosedürelle yakınsamaktadır.

⁴³Gösteriş Amaçlı Tüketim ve Sabotaj’ başlığı altında kullanılan alıntıyı hatırlamakta fayda var; “İnsan, koşullar gereği eyleyendir. Kendi tahayüllünde, ortaya çıkan itkisel faaliyetin merkezindedir –“teleolojik” faaliyet. İnsan her eylemde biraz somut, nesnet ve kişisel olmayan bir amacı başarmaya yönelik bir eyleyendir. Böyle bir eyleyen olmanın verdiği güçle, insan, zevk aldığı etkili bir işe sahip olur ve yararsız işlerden zevk almaz. İşe yararlığı veya etkinliği erdem olarak, boşa harcamayı veya yetersizliği ise kabahat olarak algılar”(Veblen, 2015, s. 20).

2.2. Klasik Okul'da Rasyonalite Algısı

Yerleşik paradigmanın bilimsel metodu, iktisat disiplinin gelişme yolunda somutlaşmakta; Jeremy Bentham öncülüğündeki öznel iyi oluş temelli faydacılık (utilitarianism) akımı dönemin klasik iktisatçıların teorik zeminini güçlendirirken, bireysel perspektif iktisat disiplini açısından toplumsal ilerleyişin yegane unsuru olarak dikkat çekmektedir. Adam Smith'in 'The Theory of Moral Sentiments (1759)'den J.S. Mill'in 'Utilitarianism (1861)' isimli çalışmasına kadar geçen süreç klasik okulun iktisadi öznesinin ahlaki sınırlarını belirginleştirmektedir (Sermen, 2016, s. 73). Mill, 1859 tarihli 'Özgürlük Üzerine'de bireysel özgürlük kuramını toplumsalın içerisinde üretmektedir:

“Bu kuramın bencil bir kayıtsızlık kuramı olduğunu sanmak ve bunun, insanoğullarının, işin içine kendi çıkarları girmedikçe, hayatta birbirlerinin hareketlerine hiç karışmamaları gerektiğini ve bir diğerrinin iyiliği ya da mutluluğu ile ilgilenmemeleri gerektiği savında bulunan bir kuram olduğunu sanmak, onu yanlış anlamak olur. Başkalarının iyiliğini korumak için, özverili çabanın, herhangi bir biçimde azalacağına, artmasına gerek vardır” (Mill, 2008, s. 105).

Smith'in 'The Wealth of Nations'da yer alan ve sıkça kullanılan söylemini hatırlamakta fayda var;

“Yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının yardımseverliğinden dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmeleri nedeniyle elde ederiz. Onların insancılıklarına değil, bencilliklerine sesleniriz ve her zaman, kendi ihtiyaçlarımızdan değil, onların kazancından söz ederiz”(Smith, 1999. s. 119).

Elbette ki birer ahlak felsefecisi olarak da tanımlayabileceğimiz klasik okulun öncü isimlerinin bireysel eylemi rasyonalize addetme süreci toplumsal bir zeminde anlamlı olmaktadır. Mill'in eğitim vurgusu gibi Smith'in sempati ilkesi de toplumsal uyumun sağlayıcısı olarak ön plana çıkmaktadır (Savaş, 1997, s. 49)⁴⁴ Her ne kadar Smith'in adı geçen iki büyük eserinin, bireyin davranışlarına atfedilen *ratio* bağlamında çelişkili ve zıt yapıda olduğu yorumundan doğan '*Das Adam Smith Problem*' göz ardı edilemeyecek olsa dahi, ihtiyat ve bireysel çıkar kavramlarının dolaylı olarak toplumsal faydayı sağlayacağı argümanını, Smith'in rasyonalite anlayışıyla özdeşleştirmek yanlış olmayacaktır. Smith'in sosyal pratiklere bağlı ve üretim odaklı iktisadi anlayışı, Ricardo'nun bölüşüm odaklı değer teorileriyle toplumsal problemlere yakınsarken, Klasik

⁴⁴Toplumsal uyumun-harmoninin, iktisadi sistemdeki karşılığı 'Görünmez El' metaforu aracılığıyla açıklanmaktadır.

Okul'un rasyonalite algılayışı Mill'in çalışmalarında somutlaşmakta, haz maksimizasyonu ve faydacı perspektif aracılığıyla, iktisat disiplininin bilimsel ilerleme sürecinde –a priori yöntem- kurucu unsur olarak kavramsal daralma yaşamaktadır (Yılmaz, 2009, s. 68-71).⁴⁵

“... J.S. Mill ve yüklendiği faydacı felsefe ile olgunluk dönemine girmektedir. Böylece radikal faydacı J. Bentham'ın bir takipçisi olarak Mill, sosyal altruistik tavırları bile metodolojik bireyciliğin bir neticesi ve faydacı hesapçılığın kaçınılmaz sonucu olarak iktisadi bireyin rasyonel bencilliğinden türetebilmektedir” (Caille, 2007'den aktaran Kaymakçı, 2015, s. 61).

Smith'in ihtiyat temelli sınırlı rasyonalite anlayışı Mill'de azamileştirici bir davranış biçimine evrilmektedir (Kırmızıaltın, 2017. s. 56-57). Maurice Laguer, Klasik Okul kuşağı –ve hatta Marks- için, son derece basit görünen ‘aptal olmama’ durumunun, rasyonel davranışın karşılığı olduğuna dikkat çekmekte ve daha sonraki kuşağın rasyonalite yaklaşımını ‘rasyonellik ilkesi’nden soyut bir modelleme çabası olarak görmektedir (2004, s. 33-35). Bu yaklaşımı, incelemeye konu olan iktisadi öznelerin eylemlerinin subjektif muhasebesinin sürekli bir muğlaklığı taşıdığı fikri ile eleştirme olanağı bulunmaktadır. Ancak argümanın temelinde yatan metodoloji eleştirisi ve aptalca-akıllıca addedilen davranışın niteliğinin, eylemin gerçekleştiği mekan ve zamanın toplumsal realitesine bağlı olduğu vurgusu göz ardı edilmemelidir.

2.3. Marjinalist Dönüşümde Rasyonalite

Laguer'in ifadeleriyle devam edilirse; iktisadi ajanların ‘aptal olmama’ postülatı, analiz yapabilmek için yeterli değildir. Jevons ve takipçileriyle birlikte iktisadi hayatın rasyonalite prensibi, iktisadi analizin birer parçası olarak modellenmelidir (2004, s. 35). İktisadi ‘doğa bilimi’ kılma gayreti, rasyonalite kavramının kavramsal karşılığını daraltmakta ve *homoeconomicus*'un inşa süreci hız kazanmaktadır. Marjinalizmin (neoklasik okul) öncüleri (Jevons, Walras ve Menger) ile iktisadi özne haz ve elem hesaplayıcısı *ratio* sahibi varlığa, iktisadın dili matematiğe, metodolojisi ise fizik bilimlerine dönüşmektedir (Yılmaz, 2009, s. 74-85). Kırmızıaltın'ın (2017, s. 58) da ifade ettiği

⁴⁵Fine ve Milonakis (2014, s. 103), iktisadın genel yönteminin geçirdiği dönüşümü vurgular;

‘Her şey Ricardo'nun evrensel iktisat yasalarının oluşmasına imkan tanıyan tümdengelimiyile başlamıştır. Böylesi bir tümdengelim Tarihçi Okul tarafından çok sert bir şekilde eleştirilmesiyle birlikte, tümdengelim ve tümevarım arasında bir dengenin gerekli olduğuna dair bir uzlaşmaya varılmıştır’

gibi, Mill'in azamileştirici davranış biçimi, Jevons'ta matematiksel hesaplamalarla ifade edilebilir bir maksimizasyon biçiminde karakterize olmaktadır.⁴⁶

“Haz ve elem, şüphesiz ki, iktisat hesaplamasının nihai nesnelidir. İktisadın meselesi, isteklerimizi en az çabayla en yüksek derecede tatmin etmek – azami miktarda arzu edileni, asgari zarar yani arzu edilmeyenle elde etmek-, bir diğer ifadeyle *hazzı maksimize etmektedir*” (Jevons, (1871)(1879)'dan aktaran Kırmızıaltın, 2017, s. 59).

Walras'ın fiziko-matematiksel bir bilim olarak sınırladığı iktisat disiplininin metodolojisi de, doğal bir sonuç olarak matematiksel rasyonalite içerisinde sınırlanmaktadır. Walras'ın tanımladığı iktisadi birey Jevons'un fayda maksimizasyonunun mirasçısı konumundadır (Kırmızıaltın, 2017, s. 61).⁴⁷

“Eğer iktisadın pür teorisi ya da mübadele teorisi ve mübadeledeki değer, yani kendisiyle değerlendirilen sosyal refah, mekanik ya da hidrodinamik gibi bir fiziko-matematik bir bilimse, o halde iktisat matematiğin dilini ya da yöntemlerini kullanmakta çekinmemelidir. Matematik yöntem deneysel değil rasyonel bir yöntemdir” (Walras, 1977'den aktaran Yılmaz, 2009, s. 78).

Menger, ihtiyaçların dürtülere bağlı şekillendiği -faydacı felsefeden psikoloji disiplinine yönelerek- düşüncesi, bireylerin eylemlerinde hatalı davranışlar sergileyebileceği fikri ve metodolojik bireyciliğe kapı açan bireysel iktisadi analiz çabası ile Jevons ve Walras'tan ayrılıyor olsa da; rasyonel bireyi, maksimum fayda amacı güden birey olarak tanımlayarak, neo-klasik metodolojiye dahil olmaktadır (Yılmaz, 2009, s. 82-83) (Kırmızıaltın, 2017, s. 61-63). Marjinal fayda kavramı, F. Y. Edgeworth'un '*Mathematical Psychics*' isimli çalışmasında, hazzın tek bir birim aracılığıyla ölçülebilirliğine olanak sağlayan farksızlık eğrileri ile tanımlanırken, psikolojik faktörlerin yadsınmasıyla beraber ontolojik rasyonalite, Pareto'nun rasyonel seçim yaklaşımına doğru indirgenmektedir (Kırmızıaltın, 2017, s. 65). Modellemenin (nicel) zorunlu koşulu olarak ortaya

⁴⁶Kardinalist kanat ile özdeşleşen Stanley Jevons, 1871'de yayımlanan 'Politik İktisadın Teorisi' adlı kitapta faydanın belirli bir süreç içerisindeki gelişiminin ölçülebileceği 'azalan marjinal fayda kanunu'nu -birim fayda, toplam fayda ve marjinal fayda kavramları aracılığıyla- teorize etmektedir. Benzer biçimde Leon Walras 1874'de yayımlanan 'Elements of Pure Economics' ve Carl Mener 1871'de yayımlanan 'Principles of Economics' adlı eserinde marjinal fayda kavramı üzerinde durmuşlardır (Kamilçelebi, 2012, s. 57).

⁴⁷Metin Sarfati'ye göre (2012, s. 93), Walras ile beraber iktisat biliminin temel varsayımları ciddi bir dönüşüm geçirmiştir. İktisat disiplini diğer disiplinlerden epistemolojik bir kopuş gerçekleştirerek, post-modernizm aşamasında 'iktisat emperyalizmi' olarak tanımladığımız egemenlik kurma itkisinin tohumlarını atmıştır. Sarfati'ye göre etiğin, bilimsel ilerlemeden kopuşu sonucunda; ekonomi politığın çıkış felsefesi (Hume'cu ve Smith'ci evren) terk edilerek günümüz iktisat ontolojisinin genel çerçevesi inşa edilmiştir.

çıkan teorik daralma, psiko-sosyal etkileri soyutlarken Pareto'nun deneyci (tümde-
limci) metodolojisi ile iktisat disiplinin sosyal bilimlerden tümünden kopuşu hız kazan-
maktadır (Yılmaz, 2009, s. 80-81). Marjinal fayda kavramı ordinalizm ile, rasyonel dav-
ranış ise fayda maksimizasyonu ile somutlaşırken; *homoeconomicus* görünür kılınmak-
tadır. Pareto'nun bir mektubunda kullandığı ifadelerle:

“İnsan psişizminin (psyche) diğer özelliklerine hiç bakmaksızın ya da çok az bakarak hedon-
istik postulattan sonuç çıkarabilen doktrin yapısına pür iktisat diyorum. Pür iktisat, sadece
en az gayretle en çok faydayı elde etme arzusunca yönlendirilen *homoeconomicus* ile çalı-
şır”⁴⁸ (McLure,2001'den aktaran Kırmızıaltın, s. 70).

Fayda kavramının bireyselleştirilmesi, Newtoncu fiziğin uzayında modellemelerin
sistemikleştirilmesi ile sonuçlanmaktadır. Marjinalizmin, bireylerin davranışlarını
modelleme çabası, zaman düzleminde ölçülebilir bir takım davranış biçimleri gerektir-
mektedir. Bireyin soyut ve evrensel bir iktisadi özne olarak kavranışı, bu modellemele-
rin açıklama gücünü artırmaktadır. Fine ve Milonakis, benzer bir noktayı işaret etmek-
tedir:

“Marjinalist Devrim'in öncesine denk gelen ve klasik ekonomi politik ile başlayan teori,
kapitalist ekonomiyi açıklama çabasıydı ve bunu yaparken bütün tarihsel ve toplumsal
faktörleri kullanıyordu. Adam Smith'ten John Stuart Mill'e ve Karl Marx'a kadar hepsinde
ekonomi, toplumsal ve tarihsel ortamın bir parçasıydı, ekonomi politik ise bu geniş alanı
kapsayan bir çeşit birleştirilmiş sosyal bilimdi. Ekonomi politiğin çalışma alanı, diğer disip-
linlerden veya çalışma alanlarından yapay olarak ayrılmamıştı (...) Bütün bunlar, iktisadın
bir disiplin olarak kurulduğu Marjinalist Devrim'le birlikte değişti (...) Sonuçta ekonomi
politik, özellikle terminolojide – ekonomi politiğin iktisat olması-, bir bütün olarak yeniden
inşa edildi” (2014, s 21-22).

Kurumsal çerçeveden kopuşa karşılık, modellemelerin açıklayabilme gücü poziti-
vist paradigma ile uyum göstermektedir. Asimetrik bilgi, dışsallıklar, beklentiler vb. *a*
priori varolan insan bilincine tabi olgular ise modellemelere, iktisat disiplini emperyal
bir karakter gösterdikten sonra dahil olmaktadır, *vice versa*. 1892 yılında ‘Walrascı Ge-
nel Denge Teorisi’ üzerine doktora tezini sunan İrving Fisher'ın, ‘*Kıymet ve Faiz Teori-*

⁴⁸Pareto'nun (2010), ‘Seçkinlerin Düşüşü ve Yükselişi’ adlı sosyolojik çalışması, atomistik, ahistorik ve
amoral *homoeconomicus* kavrayışıyla, sosyolojik çıkarsamanın zorluğunu gözler önüne seriyor. Gerçek-
ten de sosyalist hesaplama problemleri ve sendikalizm gibi kapitalizmin üretim araçlarıyla sınırlandırıl-
mış bir uzamda alternatif ekonomik politika üretmemesi sorunuyla karşı karşıya kalan ortodoks marksiz-
me karşılık, marjinalizm de iktisadi varsayımlar içerisinde toplumsal problemleri analiz etme hususunda
son derece eksik kalabilmektedir.

sinde Matematiksel Araştırmalar' adlı çalışmasındaki ifadeler marjinalist seçeneğin iktisadi retorliğini yansıtmaktadır:

“Ekonomi dünyası sisli bir alandır. Bu alanın ilk kaşifleri yardımdan yararlanmayan bir bakış açısına sahipti. Matematik bir lambadır ve önceden bulanık görünen şeyler onunla büyür ve sağlam kesin hatları ortaya çıkar. Eski hayaletler kaybolur. Daha iyi görürüz ayrıca daha ileriye görürüz” (Adaçay ve İslatince, 2013, s. 130).

Kronolojik bir hatırlatmaya ihtiyaç duyulabilir; Veblen'in öncülüğünde –ve bu çalışmada onun fikirleriyle karakterize edilen- Amerikan Kurumsal ekolünün teorik dayanaklarınının 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçiş sürecinde formülize edildiği belirtildi.⁴⁹ Dolayısıyla rasyonalitenin iktisadi düşünceler tarihindeki dönüşümünde, çalışmanın aldığı mevzi için bu dönemin önemli bir kırılma noktası olduğu tekrar vurgulanmalıdır. Fisher'in söyleminde somutlaştırmak gerekirse; ekonomik dünyanın sisli bir alan oluşu, sosyo-kültürel gerçeklikten soyutlanmış bir ahistorik ekonomizmin varlığına işaret etmektedir ki bu alanın matematiksel yöntem ile giderek belirginleşen bir yapıda olması tümdengelimci yaklaşıma meşru bir zemin sağlarken, daha iyi ve daha ileri iddiası deterministik bir argüman olarak irdelenebilir. Veblen'in evrimsel-antropolojik iktisadi anlayışı gibi Polanyi'nin antropolojik-kültürel iktisadi anlayışı da bu noktada karşı cepheye konumlanmaktadır.⁵⁰ Avusturya İktisat Okulu, matematiğin iktisattaki kullanımına yönelik farklı bir tutum benimsemesine karşılık metodolojik olarak Marjinalist Okul'un dışında yer almamaktadır (Kaymakçı, 2015, s.66).⁵¹ Birinci bölümde değinilen; Veblen'in, Neoklasik Okul'a yönelik eleştirisi –iktisadi teori/analiz odaklı- ve devamında gelen Polanyi'nin Avusturya Okulu eleştirisi –iktisadi pratik/ekonomik müdahale odaklı-, iki düşünürü de bu bağlamda aynı heteredoksist çizgide buluşturmaktadır. Kurumsal

⁴⁹Fisher'in kıta Avrupası kökenli değil, Neoklasik anlayışın Amerikan ekolünden olması, Kurumsal iktisadın yadsınan tarihsel önemi açısından son derece dikkat çekicidir.

⁵⁰Matematik konusunda ek bir açıklama yapmakta fayda var; Matematiğin iktisat teorisinin gelişiminde önemi ve faydası yadsınamaz. Ekonomi ile doğrudan alakalı finans, istatistik ve ekonometri gibi alanlara başlı başına işlevsellik kazandırdığı gerçeği de, yine bu alanların kapsamı ile içsel bir tutarlılığa sahiptir. Ancak buradaki eleştiri matematiğin iktisadi analiz için yegane aracı olarak tanımlanmasına yöneliktir. Zira kurumsal ekolün öncü isimlerinden Wesley Clair Mitchell gibi matematiği araçsallaştırmış Kurumsal İktisat mensupları da bulunmaktadır. (Onbir numaralı dipnotta Mitchell ile ilgili bir çalışmaya referans gösterildi)

⁵¹Avusturya Ekolünün, yerleşik iktisadın insan morfolojisinden bağımsız olan niteliği 'rasyonel insan' bağlamında görüş ayrılıklarına sebebiyet verebilir. Ancak bu kuşağın tamamlayıcı nitelikleri ile oluşan 'iktisadi insan', bu çalışma ölçeğinde neo-klasik çizginin devamını temsil etmektedir.

“ Amaçlara yönelik araçlar üzerinde tasarrufta bulunmak (...) faaliyetin sadece bir yönüdür (...) eyleyenin kendi tercihlerini eksiksiz düzenlemeye veya kullanabileceği seçeneklerin eksiksiz bilgisine dair her şeyde benzeştiğini varsayan bir kurgudur. Doğrusu istenirse von Mises tercihlerin geçişliliğinin (tutarlılığının) rasyonel seçimin gerekli bir unsur olmasına karşı olmayı savunacak kadar ileri gider”(Gray, 1987'den aktaran Fine ve Milonakis, 2014, s. 93).

yaklaşım adına ‘Rasyonalite’ kavramında gerçekleşen ikinci kırılma noktası ise ‘Rasyonel Seçim’ ve ‘Kısıtlı Rasyonellik’ ayrımında gerçekleşecektir.

2.4. Rasyonel Seçim’den Kısıtlı Rasyonalite’ye

Matematiği iktisadi yöntem açısından araçsallaştırması ve biyoloji disiplinine olan ılımlı tavrına karşılık marjinalizmin sınırlarındaki rasyonalist mantaliteye tabi kalması Marshall’ın modern iktisada dinamik bir çerçeve kazandıran katkılarının marjinalist yaklaşım içerisinde sınırlanmasına sebep olurken, süregelen 20. yüzyılda, Neo-klasik iktisadın yönü Walrasgil genel denge yaklaşımının ilerleme yolunu takip etmektedir (Yılmaz, 2009, s. 84-87). J.R. Hicks ve R.G.D. Allen, 1934 yılında yayımlanan ‘*A Re-consideration of The Theory of Value*’ isimli makalelerinde, fayda olgusuna bağlı kılınan iki mal setinin mukayesesinden doğan tercih skalası ile faydanın ölçülülebilir olmaktan ziyade sıralanabilirliğine vurgu yaparak, fayda kavramının kardinalizmin yöntem ve araçlarından kopuşunu biçimlendirmekte -marjinal fayda kavramının yerine marjinal ikame oranı kavramını yeğleyerek- ve rasyonalitenin ‘tercih’ eylemine indirgenmesinin önünü açmaktadır (Kırmızıaltın, 2017, s. 74-75). Paul Samuelson’ın, 1950 yılında yayımlanan ‘*The Problem of Integrability in Utility Theory*’de tüketici davranışları için sunduğu iki aksiyom neticesinde modellenen ‘tutarlılık’ nosyonu ise, rasyonalitenin ‘tercih’ eylemine indirgenme sürecinin tamamlanmasında oldukça önemli bir basamak olmaktadır.⁵² Walrasçı Arrow-Debreu genel denge modelinin teorik çerçevesine paralel olarak Milton Friedman’ın 1953 yılında yayımlanan ‘*The Methodology of Positive Economics*’ isimli çalışması ile iktisat metodolojisinin felsefi dayanakları hipotetik önermelere tabi kılınırken rasyonel davranış biçimi ‘tutarlı tercihlerde bulunan mikro iktisadi ajan’⁵³ ile ifadelendirilmekte ve ifadenin öznesi, John von Neumann ve Oskar Morgenstern’in ‘*The Theory of Games and Economic Behaviour(1944)*’, Leonard Savage’nin ‘*Foundation of Statistic(1954)*’ isimli çalışmalarıyla–beklenen fayda teorisi ve modern karar teorisi çerçevesinde- sistematikleştirilmektedir (Yılmaz, 2009, s. 96-115). Paul

⁵²“Zayıf Aksiyom: A durumundaki gelir ve fiyatta malları alabiliyorsan ve bu malları fiiliyatta farklı B noktasında da alabiliyorsan ve fiiliyatta B noktasını seçmiyorsan A, B’den ‘daha iyi olduğu açıklanmış’ olarak tanımlanır. Temel kabul; B asla kendini A’dan ‘daha iyi’ olarak açığa vurmaz (...)

Güçlü Aksiyom: Eğer A kendini B’den ‘daha iyi’ olarak açığa vurursa ve eğer B kendini C’den ‘daha iyi’ olarak açığa vurursa ve C kendini D’den ‘daha iyi’ olarak açığa vurursa vb. (...) o halde ‘açıklanmış tercih’ tanımını genişletirim ve A, zincirin son halkası olan Z’den ‘daha iyi olduğu açıklanmış’ olarak tanımlanabilir. Bu tür durumlarda Z asla A’dan daha iyi olarak açıklanmaz kabul edilir” (Samuelson, 1950, s. 370-371’den aktaran Kırmızıaltın, 2017, s. 75)”

⁵³Yılmaz’a göre (2009, s. 107-108), ilk üçü tercihleri sıralamasını göstermek üzere dördüncü unsur ile fayda fonksiyonuna tamamlanan ve sırasıyla bütçe kısıtı-kayıtsızlık varsayımlarıyla desteklenen altı koşul sayılabilir; Yansıtma, Tamlik, Geçişlilik, Süreklilik, Doymamışlık, Dışbükeylik.

Samuelson'ın meşhur “funeral by funeral, theory advances”⁵⁴ söylemini haklı çıkararak, tercihlerin tutarlılığına indirgenen rasyonalite kavrayışına, tercihlerin pratik düzlemde tutarsızlığı⁵⁵ neticesinde, kendi iç dinamiklerinden doğan bir çok eleştiri yöneltilmektedir.⁵⁶

“Mikroiktisadi kararlardan makroekonomik düzleme kadar bütün iktisadi faaliyetlerin ve bunları açıklamada kullanılan modellemelerin merkezine alınan ‘rasyonal insan’ protipi sosyoloji, felsefe, biyoloji vb. disiplinlerde tanımlanan ‘insan davranışları’nın değişimine paralel olarak 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tartışmaya açık hale gelmiştir” (Sermen, 2016, s. 25).

Rasyonalite-irrasyonalite ayrımının, mekan ve zamana bağlı değişen anlamları ve buna bağlı olarak gelişen tartışmalı modellemelerin sınırları dikkate alındığında, 1978 yılında Nobel İktisat Ödülü’ne layık görülen Herbert Simon’ın, ‘Sınırlı-Kısıtlı Rasyonallık Varsayımı’, psikolojik-sosyolojik ihtiyaçların tercihlerdeki rolünü ve optimum seçimin olanaksızlığına karşın tatmin edici davranışı niteleyen ‘yeterince iyi’ argümanını barındırması bakımından oldukça önemlidir (Akdere ve Büyükboyacı, 2015 s. 121-122).⁵⁷ Simon’ın rasyonalite anlayışının teorik çerçevesi; Smith’in ‘bireylerin sebepli eylemleri’ ve Marshall’ın ‘tutarlı arzu ve isteğin eylemi anlamlı kılan sebep olabileceği’ zemininde inşa edilmekte ve Keynes’in ‘geleceğe dönük beklentilere bağlı davranış biçimleri’ aracılığıyla desteklenmektedir (Yılmaz, 2009, s. 148-149). Zihinsel yordamanın, diğer bir ifadeyle bilişsel kapasitenin bilgiyi işleme sürecinde karşılaştığı sınırlar -kısıtlı muhasebe yeteneği-, bireyleri -sosyal ve psikolojik birçok faktör vasıtasıyla- alternatif tercihlere yönlendirirken, alternatif tercihleri de toplumsal kabul itkisi gereği sosyal sınırları belirlenmiş ve öznel bağlamda ‘rasyonel’ olarak yeniden üretmektedir.

⁵⁴Samuelson’ın deyişi, ‘Teori, cenaze törenleriyle ilerler’ olarak çevrilebilir.

⁵⁵Amartya Sen’e göre içsel tutarlılık durumsal seçim, menünün epistemik değeri ve reddetme özgürlüğü neticesinde ihlal edilebilir ancak rasyonel seçimin sorunlu iç dinamikleri sebebiyle bu unsurlar çoğaltılabılır (Yılmaz, 2009, s. 121).

⁵⁶Keskin, von Neumann-Morgenstern beklenen fayda modeline yönelik, olasılıkların verildiği Allais Paradoksu ve insanların eksik bilgi dahilinde öznel olasılıklarına göre karar verdiği ‘Ellsberg Paradoksu’nu örnekleyerek, ‘beklenen fayda modeli’nin önemini vurgular ve şöyle devam eder;

“Fakat insanlar bir çok durumda bu rasyonallık ilkelerine uymadığı için insan davranışlarını tahmin etmekte ve onları açıklamakta yetersiz kalan bir model” (2015, s. 159-160)

⁵⁷Akdere ve Büyükboyacı (2015, s. 122), Kahneman ve Tversky’nin ‘prospect theory’ (beklenti teorisi) ile Simon’un ‘Sınırlı Rasyonallık’ anlayışı arasındaki farkın, Simon’un çoklaştırma teorisini muhafaza etmemesinden kaynaklandığını vurgular. Simon gibi, İktisat alanında Nobel ödülüne layık görülen Daniel Kahneman ve Amos Tversky’nin ‘prospect theory’ temelli çalışmaları; alturizm, çevresel etkiler, riskten kaçınma, statü vb. bir çok unsurun, bireylerin kararlarındaki tesirini belirli nicel testler aracılığıyla göstermektedir (Kahneman ve Tversky, 1984). Kahneman ve Tversky’in ‘Choice, Values, and Frames’ isimli seçkin çalışmasını ekseninde kısa ve tanıtıcı bir makale için; Tetlock ve Mellers (2002)

Ancak bu rasyonalite ‘sınırlı’ addedilir ve eyleyenin, eylem ile kurduğu anlam bağı, toplumsal alanın belirleyici-somut ve görece katı prosedürleri içerisinde biçimlenir.⁵⁸ Bu evreye kadar görüldüğü üzere, iktisadi düşünceler tarihindeki egemen ekolün, biyolojik gerçekliğin yerine fizik disiplininin araçlarını tercih etmesi, psikolojinin prosedürel rasyonalite anlayışının da yadsınmasını beraberinde getirmiştir. Bu perspektifte kurulan ‘sınırsız rasyonalite’ kavramını eleştiren Simon, sınırlı rasyonaliteyi bireyin kendisi dışındaki uzayı kavrayışı bağlamında ele almaktadır; çünkü karar vericinin algısından bağımsız bir reel dünyada atomize bireyler varsayımı; aynı kapasitede kavrayabilen karar vericileri zorunlu kılmaktadır (Simon, 1986, s. 210-211). Ancak bireyin karar mekanizmasını biçimlendiren unsurlar ve bunun sonuçlarına yönelik davranış kalıpları – ister geçmiş kalıplarla tutarsız bir risk kararı isterse ritüelleşmiş ve refleksif olsun- başlı başına sosyolojik ve psikolojik ayrımlara dayanmaktadır. Simon’a göre (1986, s. 223) prosedürel rasyonalitenin işleyişi, ‘klasik mekaniğin sadeliğinden çok moleküler biyolojinin kompleksitesine sahip’ olmasına karşılık belirli testler ve gündelik ekonomik pratiklerle birçok kez yanlışlanan ‘fayda maksimizasyonu’ eğilimini, rasyonaliteyi doğrudan anlamlandıran bir araç olarak tanımlamaktan vazgeçilmelidir. Yerleşik iktisadın rasyonalitesi, Simon’un sınırlı rasyonalitesine göre çok daha sınırlıdır.⁵⁹ Simon, ‘*Rationality as Process and as Product of Thought*’ isimli çalışmasında üç temel noktayı işaret etmektedir:

⁵⁸Simon’un organizasyon teorisi özelindeki çalışmalarının, Yeni Kurumsal İktisat ve İşlem Maliyetleri İktisadı’nda yer alan firma kavramsallaştırması üzerinde etkili olduğu söylenebilir (Yılmaz, 2009, s. 152-153). Yeni Kurumsal İktisadın, Amerikan Kurumcu İktisat geleneğinden farklı bir ontolojik çerçeveye tabi olduğu çalışmanın başında vurgulandı ve bu ayrımlarla ilgili çalışmalar dipnotlarda sunuldu. İşlem maliyetleri iktisadı açısından bakılırsa; mikroiktisadi bağlamda negatif dışsallıkların taraflarca çözülüşü – Coase Teoremi- başlı başına ‘aksak piyasa’ teşhisi iken, firma karakterizasyonu çerçevesinde ‘piyasa aksaklığı’ vurgusuna dönüşmektedir. Bu açıdan Neo-klasik geleneğin sınırlarındaki Yeni Kurumsal İktisadın metodolojisine dahil olmaktadır

“Kısacası, Coase iktisadın esas olarak çok sınırlı olduğu kanaatindedir ve diğer sosyal bililere önereceği küçük bir teknikle, en iyi ihtimalle, kolonileştirmek yerine kendisini zenginleştirecektir. Ancak, Coaseyen işlem maliyetleri dünyası, dış kaynaklı bir biçimde yeniden canlandırılan bir zindelle iktisat emperyalizmi içerisinden ve iktisat emperyalizmine girilerek iktisadı yeniden oluşturmak suretiyle, karşıt sonuçlara da açıkça esin kaynağı olmuştur. Böylece, yeni safhasındaki iktisat emperyalizmiyle Coase, bizzat kendisine karşıt olan tarafa geçmiştir” (Fine ve Milonakis, 2014, s. 193-194).

⁵⁹Belirli bir paradigma çerçevesinde dahi olsa, bilginin kümülatif ilerleyişi aynı zamanda geçmiş birikimin dayanaklarını yıkıcı nitelikte olabilir. Bilginin ve ona bağlı olarak doğru-yanlış davranışın prensipleri kaygan bir zeminde bulunmaktadır. Bu bağlamda yerleşik iktisadın rasyonalite anlayışı bilgi eksikliğini modelleme, dışsallıkları içselleştirme vb. yöntemler aracılığıyla kısa vadeli çözümler bularak genişleyebilir. Bu çözümler ise pratikte meydana gelenin, teorize edilmesi biçiminde görünür. Tartışma alanının tekrardan kurumsal ilişkilere ve diğer disiplinlere doğru sapması kaçınılmazdır. Simon (1978, s. 9-10) bu bağlamda beklenen fayda teorisini, birçok içsel ve dışsal koşulu görmezden gelmesi açısından eleştirir

1. İnsan davranışlarını belirleyen çok fazla rasyonel bileşen vardır. Ancak bu rasyonali- te, iktisatçılar tarafından spesifikleştirilmiş maksimizasyon davranışı olarak değil, daha geniş gündelik pratiklerde karşılık bulur.

2. İktisadi rasyonaliitenin dar tanımı sürekli olarak daha güçlü bir ifade ile desteklen- mektedir. Tanım, iktisadi analiz için yeterli olduğu sürece iktisat disiplini diğer sosyal bilimlerden ihraç edebileceği fenomenleri bulacaktır.⁶⁰

3. İktisat, tercih-seçim sürecinden ziyade rasyonel seçimin sonuçlarıyla meşgul olur. Ancak bilişsel psikoloji ve yapay zeka üzerine araştırmalara paralel olarak belirsizlik altında tercihlerin dinamik yapısını –dolayısıyla prosedürel rasyonaliitenin işleyiş meka- nizmasını– kavramada ciddi ilerleme sağlanmaktadır (Simon, 1978, s. 2-3).

Ayrımlar basitleştirildiğinde, yerleşik iktisadın rasyonaliite anlayışının sırasıyla tümdengelimci-modellemeci, emperyal ve evrimci olmayan-statik niteliği açıkça ortaya çıkmaktadır. Simon’ın, Gary Becker’a yönelik eleştirisinin merkezine yerleşen unsurlar, tam olarak bu niteliklerde somutlaşmaktadır. Becker, *homoeconomicus*’a meşruluğunu, bireyi piyasa dışı ilişkilerde de piyasacı fayda-maliyet analiziyle donatarak kazandır- maktadır. Dolayısıyla, sosyal ilişkilerin de piyasaya özgü bir unsur olarak görülmesinin önünü açacak totolojiyi beslemektedir. Bu, bir bütün olarak iktisat disiplinin diğer sos- yal bilimlerden koparak yaşadığı *disembedded* sürecinin doruk noktası olarak görülebi- lir.⁶¹ Becker’ın analiz aracı olan ‘marjinalizm ilkeleri’, çalışma alanını sürekli genişlete- rek, çalışma nesnesinin doğasının bile önüne geçmektedir (Fine ve Milonakis, 2014, s. 74). Fayda-maliyet analizi ile dinamik çevresel gerçeklik tarihsiz ve asosyalize kılınır- ken, kurumsal etkenler nesneleşmektedir.⁶²

⁶⁰Simon, Becker’ın ‘*Irrational Behaviour and Economic Theory*’ (1962) isimli çalışmasına nükteli bir dille atıf yaparak şöyle der;

“Sürpriz bir kaynaktan bu önermeyi destekleyecek ilginç bir argüman için Becker (1962). Becker’ın ma- kalesinde ‘irrasyonaliite’ olarak tanımladığı, buradaki ‘sınırlı rasyonaliite’ kavramıdır” (Simon, 1978, s. 2).

⁶¹Nasıl ki hayali metaların (emek, toprak ve para) oluşumu-öznelardan kopuşu heterojen bir ayrımı değil, Polanyi’nin *disembedded* olarak tanımladığı piyasa zihniyetinin egemenliğini sağlamaktaysa iktisadi düşünceler tarihi açısından bu dönüşüm de kendi kendisinin varoluş koşullarını üretmektedir.

⁶²Simon, ‘Rationality in Psychology and Economics’ adlı çalışmasında Becker’ın ‘ A Treatise on the Family’ isimli kitabından alınan iki örneği (The Opportunities of Children ve Labor Force Participation of Women) yardımcı varsayımların zayıf niteliği, değişkenlerin keyfi bir şekilde talep eğrisine dahil edilip edilmemesi hususunda eleştirir ve karmaşıklık-belirsizlik koşulları altında ‘sınırlı rasyonaliite’ nin ‘marji- nalizm-fayda fonksiyonu’ndan daha etkin ve nitelikli olduğunu tartışır.

“Mesela suç, basitçe risk almanın ödülü ve cezalandırılmaya dair bireysel fayda-maliyet analizinin sonucudur” (Becker, 1968’den aktaran Fine ve Milonakis, 2014, s.74).

Simon’ın kendi ifadesiyle (1978, s.2);

“O’nun (rasyonel insan) rasyonalitesi yatak odasına kadar uzanır. Gary Becker’ın bize söylediği gibi ‘O (he) yalnızca, eğer okumanın değeri eşinin uğradığı uykudaki kayıp değeri (to him) aştığında geceleri yatakta kitap okur.’(Becker, 1974, s. 1078)”.⁶³

Herbert Simon’ın sınırlı rasyonalitesinin dayanakları, kurumsal bir çerçevede okunduğunda, bilişsel kapasitenin ve toplumsal çevrenin hareket mekanizmasını anlamak kolaylaşacaktır. Tüketim kararından üretim eylemine (firma değil işgücü bağlamında) değin, amaçlı davranışı yansıtan hareket biçimlerinin rasyonalitesi - manipülasyon altında dahi olsa- alışkanlıkların, güdülerin, gelenek ve ritüellerin etkisi ile anlamlandırılabilir. Farklı bir söylemle; bireylerin tercihlerini yorumlarken biyolojik ve kültürel etkenlerin yadsınması söz konusu olamaz (Hodgson, 2015, s.108).

Hodgson’un ifade ettiği gibi (2015, s. 95) (2012, s. 96-97), yerleşik iktisadın mirası olan kazanç maksimizasyonu olgusu ve fayda maksimizasyonu olguları arasındaki farkı dikkate almak son derece önemlidir. Zira geçişlilik, tutarlılık gibi unsurların deneysel tahlili nörolojik kesinlik ile doğrulanabilir ve yanlıştır; ancak fayda ile maksimizasyon arasındaki bağıntıyı test eden analizin metodolojik yapısı; tercihlerin zamana duyarlılığı, deneklerin tercih nesnesine yönelik kurduğu kavrayış ve deneyin parçası olma bilincinin tercihlerini şekillendirme olasılığı gibi birçok sebep ile sınırlanabilir. Kazanç maksimizasyonunun gözlemlenemediği durumlar, fayda maksimizasyonu olgusunu çürütemeyeceği gibi, iki unsur arasında kurulan yalıtılmış bağıntı ile yerleşik iktisadın sınırları genişlemektedir. Marjinalizm ile özdeşleşen ‘fayda’ kavramına toplumsal bir nitelik sağlayarak, ‘kazanç’ kavramının bencil tözünü sosyalize etmek mümkün. Veblen’in barışçı toplumu ve Polanyi’nin bütünleşik ekonomik organizasyonları da bu noktayı işaret etmektedir. Dolayısıyla faydanın toplumsal niteliği rasyonaliteyi dinamik bir uzamda kurumsal-kültürel sürece bağlı anlamdırmayı sağlayacaktır. Çünkü, bireyler gerek tüketim an’ında gerekse üretim organizasyonları içerisinde

⁶³Sen (2005, s. 6-7), ‘self-welfare goal’, ‘self-goal choice’ ve ‘self-centered’ ayırımından yola çıkarak Becker’ın ilk iki unsuru dışlayan yöntemini irdeleyerek, Becker’ın rasyonalite anlayışının tutarsızlığını vurgular. Rasyonel davranış fikrinin sosyal normları – içselleştirerek ya da dışsallaştırarak- fayda fonksiyonuna dahil etmesi –totolojiyi derinleştirilmesi- piyasa toplumu koşullarında anlaşılabilir. Ancak, çalışmada temel alınan Veblen-Polanyi ekseninde olumlanması mümkün değildir.

olsun, ister kısa vadede isterse uzun vadede biçimlensin, diğer bireylerin kararları ile bütünleşik, diğer bireyler ile beraber parçası olduğu kültürel nosyonlara uyumlu ve öznel bağlamda eylemlerini, kendi dışında kalan toplumsalın ölçeğinde tartabilecek kerte de rasyoneldir.

2.5. Kurumsal İşleyiş Mekanizması

Yapıcı-Yıkıcı içgüdüler temelinde gösteriş amaçlı tüketim olarak tezahür eden ‘aylak’ davranışın oluş koşulları, Veblen ile ilgili bölümlerde açıklanmıştı. Yine Polanyi ile ilgili kısımlarda, Veblen’de gözlemlenen antropolojik metot vasıtasıyla bütünleştirici ilkelerin, hayali metalar aracılığıyla çözülüşü incelenmiştir. 20. yüzyılın refah devleti politikaların yarattığı kısmi karşı hareket dikkate alındığında, neoliberalizm aşamasının iktisadi organizasyonlarının piyasa çizgisine yakınsaması sorunsalı kaçınılmazdır. Çı-karsamalar neticesinde, Veblen’ci gösterişçi tüketim ile finansal kredi mekanizmasının esnekliği arasında nedensel bir ilişki kurmanın ya da emek piyasasında değişen ‘iş’ anlayışı ile Polanyi’nin emeğin metalaşması anlayışı arasındaki ilişkiyi tesis etmenin mümkün olduğu söylenebilir. Sürecin anlamlılığı bakımından bireylerin eylemlerinin, tartışmanın nesnesi kılınan ‘yerleşik iktisat’ dinamikleri ile savunulamayacağı bilinciyle rasyonalizm kavramı için yeni bir başlık tercih edildi. Bireylerin eylemlerinin mantığının, doğrudan toplumsal olarak belirlenmese de dahil olduğu toplumsalın sınırlarında hacim kazandığı fikri savunuldu. Bu rasyonalite kavrayışı, Veblen ve Polanyi’de vurgulanan kurumsal dönüşüm ile işlevsellik kazanmakta-kazandırmaktadır. Yine de ilgili bölümlerde aktarılan, Polanyi ve Veblen’in kurumsal iktisat anlayışı üzerine birkaç eklemeye bulunmak gerekli görünmektedir.

Mark Granovetter’in, sadece iktisat sosyolojisi için değil, sosyoloji disiplinin sınırları açısından da büyük öneme sahip olan ‘*Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness*’⁶⁴ isimli çalışması oldukça önemli bir adımdır. Granovetter (1985), metodolojik ayrımı *oversocialized-undersocialized*⁶⁵ kavramları üzerine yerleştirmektedir. Yerleşik iktisadın atomize bireylerden oluşan *homoeconomicus* anlayışı (undersocialized) gibi salt belirli bir yapıya tabi bireylerden oluşan (oversocialized) durumun da atomize bireyleri gerektirdiğini vurgulamaktadır.

⁶⁴Granovetter’in çalışmasının başlığındaki ‘Embeddedness’ kavramı, Polanyi’nin kullanımından bağımsızdır.

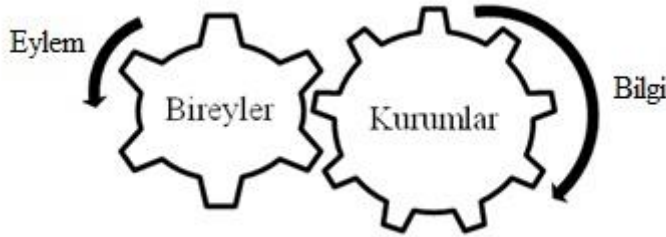
⁶⁵Bu kavramlar Türkçeye sırasıyla ‘aşırı sosyalleşmiş’ ve ‘yetersiz sosyalleşmiş’ olarak çevrilebilir.

“Ancak oversocialized ve undersocialized görüşleri arasındaki açık karşıtlığa rağmen teorik olarak önemli bir noktayı not etmeliyiz: Her ikisi de atomize aktörler tarafından gerçekleştirilen eylem ve karar anlayışında ortaklardır” (Granovetter, 1985, s. 485).

Gerçekten de, dilbilimsel daralmaya karşılık rasyonalite ve irrasyonalite bağlamında ‘sınırlı rasyonalite’ kavramının geniş semantik karşılığı, metodolojik açıdan da oversocialized-undersocialized kutuplaşmasını aşarak toplum ve birey arasında dinamik bir ilişki modellemesini gerektirmektedir.⁶⁶ Özçelik, karşılıklı-birikimli nedenselliği işler kılan açık dizge yaklaşımı ile bireysel etkinlik ve kurumsal ortam ayrımının entegrasyonunu tanımlamaktadır:

“Bu noktada, beğeni ve seçimler, kuşkusuz, birey etkinliğini, yani insanın nasıl davranacağını belirleyen öğelerdir. Ancak seçimler hiçbir durumda veri veya dışsal olmadıkları gibi, tüm insan etkinliklerinin tek kaynağı da değildir. Beğeni ve seçimler, süregelen toplumsal durumun (status quo) bireyin düşüncesindeki yansımalarıdır. Belli gelenek-görenek ve maddi koşullar eşliğinde, birikimli olarak geçmişten şimdiye doğru işlene işlene biçimlenen birey seçimleri de tıpkı kurumsal yapılar gibi evrilip değişmektedir” (Özçelik, 2007, s. 224).

Tablo 2.3. Kurumsal Eylem-Bilgi Döngüsü (Hodgson, 1998, s.176)

Hodgson’a göre (1997, s. 665), tekrarlanan davranışlar –dolayısıyla kültürel olarak onaylanan– kökleşerek, alışkanlığa doğru evrilirken, kurumsal düzlemde yaşanan değişimleri kavrama ve karşılama motivasyonu-yeteneği, alışkanlıklardan türetilmektedir.

⁶⁶Granovetter’in çalışması, Oliver Williamson’un ‘Markets and Hierarchies’ isimli çalışmasının kritiği üzerine şekillenir. ellisekiz numaralı dipnotta değinildiği üzere ‘sınırlı rasyonellik’, Yeni Kurumsal İktisat ekolünün firma analizi açısından araçsallaştırılmaktadır. Buradaki dinamik ve açık-uçlu modelleme tercihi ise metodolojik bireycilik ve metodolojik kurumculuğa aynı mesafede durmaktadır. Fine ve Milonakis, Granovetter’i, yetersiz bularak eleştirmelerine karşılık iktisat emperyalizminin karşısında konumlandırır; “ Kısacası, Granovetter’in yeni iktisadi sosyolojiyi sunuşu, yeni kurumcu iktisat biçimindeki, bölgesel düzeye (özellikle firma içinde ve çevresinde) metodolojik olarak çakılı ve ampirik olarak da odaklanan iktisat emperyalizmine karşı nispeten sınırlı bir tepki olmuştur. ‘Dönüşüm’ün diğer büyük teorisyenleri şöyle dursun, Polanyi’den kopma büyük soruları ve büyük teorileri bir köşeye atan çaylak yeni iktisadi sosyolojinin ulaştığı noktanın bir simgesidir” (2014, s. 168)

Hodgson, biyolojik altyapı üzerine kurulan bu mekanizmaya ek olarak 7 unsur altında şekillenen eylem ve karar durumu tanımlayarak, yerleşik iktisadın metodolojik bireyciliği ile (optimizasyon varsayımı) davranışsal iktisadın metodolojik kolektivizmi (kurumsal işleyişin göz ardı edildiği bir sınırlı rasyonalite durumu) arasında evrimsel-dinamik bir izleği takip etmektedir:

1. *Optimizasyon (Optimisation)*: Tercih setinin bilindiği ve optimum olanı bulmak için prosedürler ve karar kurallarının kullanılabilirdiği durum. Alışkanlıkların ve kararların kurumsal aktarım mekanizması ile bağdaşmayacak derecede soyut ve bireysel indirgemeci ve aynı zamanda davranışın özünde yer alan nedenselliği açıklamaktan mahrumdur (Hodgson, 1997 s. 666-668).

2. *Kapsamlılık (Extensiveness)*: Bilginin, anlaşılabilir ve kolayca ulaşılabilir durumda olmasına rağmen, bilgi arayışının önemli bir zaman ve kaynak gerektirdiği durum. Bilginin niceliğine ve sürekliliğine karşılık, bireylerin optimum olmayan davranış tercihini biçimlendirir (Hodgson, 1997, s. 668-669).⁶⁷

3. *Karmaşıklık (Complexity)*: ‘Extensiveness’ kavramından farklı olarak bireylerin bilişsel kapasitesinin, tercihin gerçekleşeceği uzam içerisinde kısıtlandığı ‘sınırlı rasyonalite’ durumudur (Hodgson, 1997, s. 669-671).⁶⁸

4. *Belirsizlik (Uncertainty)*: ‘Extensiveness’ ve ‘Complexity’ unsurlarındaki kısıtların aksine gelecek davranışlara yönelik çıkarsamanın yapılamadığı durumdur. Kritik bilgi ve olasılıkların elde edilememesi nedeniyle geçmiş bilgi ve deneyimlere dayalı ‘tahmin edilebilir davranış’ temelinde anlam kazanır (Hodgson, 1997, 671-673).

5. *Biliş (Cognition)*: Duyusal verilerle elde edilen bilginin kavranıp işlenmesi durumudur. Bireysel gelişime paralel olarak bilişsel çerçeve de genişlik kazanır. Bilginin bilişsel çerçevede işlenimi, bireyin dışında kalan dünyayı yorumlamasını sağlar. Bilişsel alışkanlıklar, evrimsel süreci anlama ve kavrama bağlamında belirli kültürel şablonlara

⁶⁷Hodgson, süpermarket örneğini kullanır; gündelik hayatımızda alışveriş yaptığımız süpermarketlerin yerini biliyor olsak dahi, zaman ve bütçe kısıtı nedeniyle tercih, alışkanlıklar ile baskılanır (Hodgson, 1997, s. 669). Gerçekten de ‘Optimizasyon’ unsuru ile beraber değerlendirildiğinde, optimal seçeneğin veri varsayılması gündelik pratikte bu tercihe ulaşmanın maliyetinin, faydayı aşma tehlikesini ortaya çıkarmakta ve rasyonalite varsayımını kendi dinamikleriyle sarsmaktadır.

⁶⁸Hodgson’a göre bireylerin muhasebe yeteneği göz önüne alındığında sınırsız rasyonalite ve ‘kıt kaynak’ mottosunun eşzamanlı bir aradalığı tartışmaya açıktır (Hodgson, 1997, s. 671).

dayanır. Dolayısıyla hem özgürleştirici hem de sınırlandırıcı olabilirler (Hodgson, 1997, 673-674).

6. *Öğrenim (Learning)*: Dünya hakkındaki önemli bilgilerin kazanılma süreci olarak tanımlanabilir ve bilişsel kapasiteyi zenginleştirilmesi, ‘Cognition’ kavramıyla bütünleşik düşünülmesini gerektirir. Bu süreç dışsal olabildiği gibi, mevcut bilgilerin revizyonu ile içsel olarak da gerçekleşebilir. Öğrenmenin artan niteliği, öğrenme eğiliminin kendisini de pratikleştirmesi bakımından son derece önemlidir (Hodgson, 1997, s. 674-676).

7. *İletişim (Communication)*: Başkaları ile düzenli iletişim kurma ihtiyacını tanımlar. Yalnızca dil değil, buna bağlı olarak beden dili, jest ve mimikler ile beraber kültürel şablonu -bireyin sosyalizasyonunu- yansıtmaya kaçınılmazdır. İlk dört madde koşullarını karşılayan öğrenim süreci ve bilişsel kapasiteye bağlı davranışların çerçevesini tanımlar (Hodgson, 1997, s. 676-677).

Hem aktif-etkileyen hem de edilgen-etkilenen olarak beliren öznelere bilgiyi edinme ve işleme olanağını ‘dil’ sunarken, dilinde aktarım mekanizması görevi ifa ederek temel parçası olduğu kültürün, sosyal bir varlık olmanın yegane koşulu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kurumsal yapı, üretim ilişkilerinin değişimine paralel olarak biçimlenmektedir.⁶⁹ Geçmiş düşünce alışkanlıklarının toplumsal yapı içerisindeki etkin ağırlığı ile biçimlenme evresi arasında ters yönlü bir ilişki gözlemlenebilir. 20. yüzyılda metalaşma-piyasalaşma görünümünde açığa çıkan bu süreç, piyasa karşıtı hareketleri üretmiştir. Polanyi’nin ‘çifte hareket’ kavramıyla isimlendirdiği karşı hareket, kültürel bir savunma biçimidir. Polanyi’nin hayali metalaşmasının toplumsal yapıyı tahribatı da bu noktada anlaşılır olmaktadır. Zira sosyal ilişkilerin kurucu unsurlarının metalaşması (*disembedded*) toplumsal bir varlık olarak insanın ‘yaşam anlatısı’ geliştirme çabasını, piyasa güdümlü iktisadi organizasyonların sınırlarına hapsedmektedir. Hayali metalar aracılığıyla inşa edilen piyasa mekanizmasının geç evresi ‘kültür’ün metalaşması ile somutlaşmaktadır. Bu çıkarsama, neoliberalizmin yıkıcı sonuçlarına karşılık, piyasa karşıtı hareketlerin gelişmemesini de açıklamaktadır. Sıkça ifade edildiği gibi

⁶⁹Polanyi her ne kadar ‘endüstri’ toplumuna mesafeli kalıyor olsa da ‘kâr amaçlı üretim’ eylemi toplumların çözümlüşünün esas unsuru olmaktadır. Benzer paralellik Veblen’de ticari faaliyetlerin, endüstriyel faaliyetle tercih edilmesiydi ki bu durum, verimli üretimin yadsınması bağlamında ‘kâr’ itkisini yıkıcı içgüdüsel bir eksene konumlandırır. Dolayısıyla Veblen’in endüstriyel faaliyetlere verdiği önem ile Polanyi’nin metalaşma kritiği aslında kâr itkisi noktasında birleşen ahlaki-toplumsal bir noktaya işaret etmektedir. Nitekim Polanyi’nin antropolojik perspektiften gerçekleştirdiği makine çağı eleştirisinin, pre-endüstriyel ve hatta arkaik dönem ekonomilerine yönelik salt bir övgü olmadığı açıktır.

kültür, kurumsal değişimin özüdür. Rasyonalite, kurumsal zeminde biçimleniyor ise kültürel değişim ve rasyonel davranış kalıpları arasındaki bağ organikdir. Toplumsal güç dengesinin yönü, iktisadi organizasyonlar üzerindeki egemen anlayışı işaret etmektedir. Öyleyse şu sav tamamlayıcı olacaktır; yerleşik iktisadın hipotetik *homoeconomicus*'una, kültürel manipülasyon vasıtasıyla neoliberalizm aşamasında işlevsellik kazandırılmaktadır.

3. POLANYI-VEBLEN EKSENİNDE ÇAĞDAŞ İKTİSADİ EYLEM

Yüksek belirleyici üstyapı olarak kültür, kendi kendinin ontolojisini yaratan düşünümsel bir süreç olarak karar vericinin eylemini doğrudan etkilemektedir. Bireysel karar vericilerin sınırlı rasyonalitesi ise kurumsal yapının belirsizliği koşullarında tatmin, ikinci en iyi ve sınırlılıklar gibi unsurlar aracılığıyla şekillenmektedir (Ünnü, 2014, s. 96-97). Ünnü'nün, 2014 yılında 'örgütsel bağlamda rasyonel karar verme' temalı nitel analizi dikkat çekici. Ünnü (2014), 14'ü hizmet ve 23'ü üretim sektöründe faal olan işletmelerde çalışan 26-62 yaş skalasındaki toplam 37 bireye 'Rasyonel karar verme kavramı sizin için ne ifade ediyor? Nasıl bir tanımlama yaparsınız?' sorusunu yöneltmektedir.⁷⁰ Bu sorunun karşılığında alınan 'duygulardan ve sezgilerden arınmış' tanımı en çok kodlanan frekans olarak göze çarparken 'duyguların etkisi' cevabı, 'Rasyonel karar almak mümkün mü?' sorusuna 'mümkün değil' cevabı veren katılımcıların öne sürdüğü baskın neden olarak dikkat çekmektedir. Benzer kavrayışlar ile tetiklenen bireylerin, gerek statü ve kimlik gerekse sembolik metalar aracılığıyla ulaşma çabasında buldukları konum, toplumsal bağlamda anlamlı kılınan dolayısıyla kültürel zeminde biçimlenen duygu-duygulanım kavramıyla kuşatılmaktadır. Ancak ironik olarak, aynı bireyler için, 'iş ilişkileri'nde belirleyici olan *ratio*, duygusal kararların yadsınmasını gerektirmektedir.

Piyasa mekanizması içerisinde firmanın 'kâr' amaçlı araçsal rasyonalitesi ile sosyal bir varlık olarak insanın sahip olduğu prosedürel rasyonalitenin sınırlarında tanıtladığımız bireyin uyumsuzluğu postmodernizm aşamasında keskinleşmektedir. Ancak, kapitalizmin geç aşaması ve onun aşırı üretim, aşırı kredilendirme imajları ile görünürlük kazanan krizleri, yüksek sermaye birikimi ve teknolojik olanaklar vasıtasıyla bu

⁷⁰Katılımcılar çalıştıkları işletmenin farklı yönetim düzeylerinde (alt-orta-üst) görev almakta ve iş kıdem ortalaması 14 yıl olarak belirlenmektedir (Ünnü, 2014, s. 98-99).

uyumsuzluğu uysallaştırabilmektedir. Emeğin metalaşmasının kurumsal bir öz kazanması, bireylerin manipülasyonunun meşru bir zemin kazanması demektir. Boş zaman sosyolojisinden pazarlama tekniklerine değin geniş bir spektrumda gözlemlenebilen –ve gözlemlenmiş- çağdaş insan davranışlarını sosyoloji ve psikoloji disiplinlerinin yardımıyla ancak iktisadi argümanın kısıtlarından ayrılmadan, aksine derinleştirerek örneklemek çalışmanın konu bütünlüğü açısından anlamlı olacaktır.

3.1. Üretim’de Dönüşüm

3.1.1. Çalışma-boş zaman dualitesi

Çalışma kavramının –buna bağlı olarak boş zamanın– içeriğinde, toplumsal anlamında gerçekleşen değişim, tarihsel süreçte kökten bir zıtlık göstermektedir. Çalışmanın bağlayıcılığının hakim düşünce anlayışı ile uyumsuzluğu ve köleliğin sosyo-ekonomik hayattaki etkin rolü; Antik Yunan’da çalışmaya olumsuz, boş zamana ise olumlu bir anlam yüklenmesine neden olmuştur (Omay, 2009, s. 39-41). Boş zamanın, bir eylemsizlik-aylaklık durumundan ziyade estetik, beğeni ve derin düşünme (tefekür) ile anlamlandırılması, üretim sürecini oldukça düşük maliyetli köle emeği üzerine yıkarak devamlılık kazanmış olsa da çalışma-boş zaman arasındaki ilişki, Roma İmparatorluğu döneminde farklı bir boyuta taşınmıştır (Aytaç, 2002, s. 235). Romalılar ile beraber köleliğin statüsel anlamında ilerleme gözükse dahi, bu ilerleme spesifik bazda ‘kölenin araç-gereç olarak görülmesinden fayda sağlamak amacıyla eğitilmesi’ anlayışıyla sınırlandırmakta ve köle emeğine dayalı üretim sisteminin sürdürülebilirliğine etki etmemektedir (Omay, 2009, s. 41).⁷¹ Romalılarda boş zaman, modern anlamına yakınsayarak, çalışmanın yeniden üretimini sağlayacak motivasyonun çeşitli oyun ve sporlar aracılığıyla kazanıldığı bir vakit olarak biçimlenmiştir (Aytaç, 2002, s. 236). Teşviğin politik okuması, endüstriyalizm öncesi de, boş zamanın egemen erk tarafından emeği tamamlayıcı nitelikte örgütlendiğini göstermektedir. Ortaçağın erken ve geç aşamalarıyla beraber boş zaman-çalışma arasındaki ikilik kırılmış, ekonomik olanaklar lüks ve israfa yönelik kullanılmıştır. 16. yüzyıl Hıristiyanlığın mezhepsel ayrışmaları ile üretim ilişkileri arasın-

⁷¹Eğitimli bir kölenin, bilgi ve deneyiminden yararlanılması da bu faydacılığı yansıtırken, yeni bir kölenin eğitilme maliyetinin daha çok kölenin sömürsünden doğan, yüksek oranlı bir artık değer olduğuna dikkat edilmelidir. Diyalektik tarih okuması ve iktisadi determinizmi, çalışmada tercih edilen bakış açısı ile tam anlamıyla uyuşmuyor – yeteri kadar açıklayıcı görülüyor- olsa dahi tekrardan Marks’a kulak vermek perspektifi zenginleştirir;

“İktisadi toplum biçimlerini birbirinden, örneğin, köleliğe dayanan toplumu ücretli emeğe dayanan toplumdaki ayırt eden şey, sadece, bu artık emeğin, dolaysız üreticisinden koparılma biçimidir” (Marks, 2013, s. 217)

daki sıkı bağ, emek fenomeninin rolünü ve anlamını doğrudan şekillendirmiştir. Protestan reformizmin reaksiyoner dayanağını oluşturan Püriten anlayış –ve benzer dinamikler ile Kalvinizm- boş zamanı ve lüksü günah olarak tanımlayıp çalışma ve tasarrufa kutsallık atfetmektedir (Aytaç, 2002 s. 236). Weber, kapitalizmin temellerini sorguladığı ‘*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*’ (1905) adlı kült eserinde Protestan ahlakı ve kapitalizm arasındaki ilişkiyi çözümlemektedir. Katolik inancının dünyevi işleri yadsıyarak anlamlı kılınan bireyinin aksine çalışarak Tanrı’ya hizmet ettiğini ve akılcı davranıldığını düşünen Protestan bireyin çalışma anlayışı, kapitalizmin ruhuyla uyum göstermektedir (Kızılkaya, 2007, s. 150-151).⁷²

Tablo 3.1. *Antik Yunan, Roma, Erken Hıristiyanlık ve Kalvinizm’de Çalışma ve Boş Zaman Anlayışları (Omay, 2009, s.39)*

DÖNEMLER	ÇALIŞMA	BOŞ ZAMAN
ANTİK YUNAN	Olumsuz	Tefekkür
ROMA KÜLTÜRÜ	Amaçları gerçekleştirmek için gereklidir	Daha çok çalışmak için dinlenme
ERKEN HİRİSTİYANLIK	İnsan ihtiyaçları için gereklidir	Tanrının tefekkürü
KALVİNİZM	Cennette ‘seçilenler’ arasına girebilmek için araç	Tembellik

Artık değer yasası ve tasarruf eğilimi ile somutlaşan mülkiyet ilişkileri, ardında meydana gelen Taylorist-Fordist üretim biçimi aracılığıyla somutlaşmıştır ki bu dönemde, insan fizyolojisini aşan mesai saatlerini takiben çocuk işçiliği gibi aşırılıklara da

⁷²Bu aşamada, alt yapı-üst yapı ilişkisi (Marks) ile üstyapıya özgü bir nitelik olarak inanç mekanizmasının belirleyiciliği (Weber) arasında toplumsal hareket yasası bağlamında ontolojik farklılık göze çarpmaktadır. Yine bu noktada birçok çalışma ve kritik bulunmakta ancak bu çalışmanın alanının dışında kalmaktadır. Marks Protestanlık mezhebi tikeline şu tahlili yapmaktadır;

“Protestanlık, neredeyse bütün geleneksel tatil günlerini iş gününe çevirmesiyle bile, sermayenin doğumunda, daha baştan itibaren önemli bir rol oynar” (Marks, 2013, s. 269)

Nitekim burada gerçekleştirilen geriye dönük okumadan, günümüze bağlı anolojiler ve geleceğe yönelik çıkarımlar yapmak amaçlanmakta ve herhangi bir toplumsal hareket yasası tespiti ya da savunusu bulunmamaktadır. Evrimsel-açık uçlu-dinamik bir şablon tercih edilmektedir. Elbette altyapı-üstyapı ilişkisine, daha açık bir ifadeyle üretim ilişkilerinin toplumsal hayatın salt belirleyicisi olup olmadığına yönelik bir bakış açısı çalışmanın bütününde sezilmektedir. Bu yaklaşım, kurumsal iktisat anlayışı nazarında son derece kısıtlı ve deterministik olsa da, ekonominin ‘son kertede belirleyiciliği’ni dikkate alan Althusser’ci yapısal marksizmin, belirli teorik köprülerin inşası adına daha kapsayıcı ve anlamlı olduğu düşünülmektedir.

tanık olunmaktadır. Aynı zamanda, Veblen'in gösterişçi tüketim-aylak sınıf kritiği gibi Polanyi'nin metalaşma-piyasalaşma tahlili de bu kaynaktan beslenmektedir:

“Yunan'da, Roma'da gösterişçi Ortaçağ'da ve püritenlerin döneminde bu anlam, boş vaktin net ayırımından uzaktı ve iş ile iç içe geçmişlik söz konusuydu. Kapitalist gelişmeyle birlikte, boş vakit, işten çıkartılan bir zaman ve işin yeniden üretimi için gerekli zaman olarak bir açıklığa kavuştu. Dolayısıyla boş zaman, işe bağımlı ve iş'in ikamesi için gereksinilen bir alan olarak tasarımılanarak yine işin uzantısı bir alan olarak kaldı” (Aytaç, 2002, s. 237).

Adam Smith'in üretim hacmini verimli bir biçimde maksimize etme çabasından doğan, işbölümünün önemini açıkladığı meşhur toplu iğne örneği ile Henry Ford'un, kitle üretimini devasa boyutlarda organize ettiği montaj hattı-üretim bandı sistemi arasındaki 150 yıllık süreçte sermaye katılaşmakta, emek ise sermayeye göre biçimlenerek amorf bir yapıda karakterize olmaktadır (Serment, 2017, 10). Sanayi Devrimi'ni takiben sürekli artan meta üretimi ve buna bağlı olarak çalışma etiği, endüstriyellemenin nihai mekanı olan fabrikalara sıkışmakta ve fabrikalarda anlamlandırılmaktadır. Sermayenin dönüşümü -yeniden üretimi-, emek güçlerinin zihninde mekan ve zamanı mekanikleştirmektedir. Geçim araçlarının üretimi için gerekli emek (çalışma) ile emek gücünün üretimi için gerekli zaman (boş zaman) arasındaki somutluk, sermayenin emek üzerindeki baskın etkinliği ile şekillenmektedir. 18. yüzyılın zorlayıcı çalışma yasalarının, 20. yüzyılın ortalarına kadar Batı Dünyasında resmi olarak, günümüzde ise ucuz emek gücünün biriktiği 3. Dünya ülkelerinde *de facto* sürdürülüyor olması, emeğin sermayeye karşı edilgenliği ve emek-sermaye çelişmesini doğrular niteliktedir. Marks'ın henüz 19. yüzyılda yaptığı emek-boş zaman ayrımı tahlili, yerleşik iktisadın, bugün dahi taşıdığı retoriği gözler önüne sermektedir:

“Bir iş günü nedir? Sermayenin, günlük değerini ödediği emek gücünü tüketebileceği zaman ne uzunluktadır? İş günü, emek gücünün kendisini yeniden üretmek için gerekli olan emek-zamanın ne kadar ötesine uzatılabilir? Bu sorulara, görülmüş olduğu gibi, sermaye şöyle cevap verir: İş günü, 24 saatlik tam günün, emek gücünün yeniden işe koşulabilmesi için mutlak gerekli birkaç dinlenme saati çıktıktan sonraki kısmıdır. Şurası, daha baştan, apaçık bellidir: işçi bütün hayatı boyunca emek gücünden başka bir şey değildir; bunun için de, kendisinin kullanılabilir bütün zamanı, hem doğal nedenlerle hem de hukuken emek-zamandır, yani sermayenin değerlendirilmesine aittir” (Marks, 2013, s. 258-259).

Üretim alanının yaşam alanından ayrı bir mekan olarak -üretim lehine- örgütlenmesi, üretim hacmindeki artışa karşılık çeşitli zanaatların yok olmasına neden olduğu

gibi; çalışma saati ve boş zaman arasındaki ayrımın keskinleşmesi –çalışma lehine-, boş zamanın pratik anlamını aşındırmaktadır. Antonio Gramsci'nin Fordizmi kavrayışı ne kerte geniş kapsamlı ise Krishan Kumar'ın tahlili de bir o kadar rafine görünmektedir:

“Fordizm kapitalist medeniyette yeni bir dönem başlatmıştı. ‘Planlı ekonomi’ye geçiş damgasını vurmuştu. Ama yalnızca üretim planlamamış, aynı zamanda birey de planlamıştı. Fordizm fabrikanın kapısının önünde durmamış, evi ve işçinin hayatının en özel ve mahrem alanlarını işgal etmişti. Fordizm montaj hattı demekti, ama aynı zamanda İçki Yasağı ve ‘püritanizm’, işçinin çalışma hayatının yanı sıra cinsel ve ailevi hayatını da düzenleme girişimi demekti. Gramsci’ye göre, ‘yeni çalışma metotları özgül bir yaşama, düşünme ve hissetme tarzından ayrı tutulamaz’ nitelikteydi”(Gramsci, 1971, s. 302’den aktaran Kumar, 1999, s. 68).⁷³

Fordizmi yaratan olgu, sermayenin emek üzerindeki denetiminden ve kâr hırsı ile boş zaman arasındaki çatışmanın özünden doğmaktadır. Polanyi’de serimlenen kâr’ın başat koşulu olan metalaşma, boş zaman üzerindeki egemenliği zorunlu kılarken, Veblen’de eleştirel hedef olan ‘aylak sınıf’ dinamikleri, üretici güçlerin boş zamanı üzerinde inşa edilmektedir.⁷⁴ Öyle ki, çalışma saati-boş zaman ayrımının, dolayısıyla üretimin, sermaye tarafından kontrol edilebilir nicel bir tercih modeli halini alması, işgücü açısından veri üretim biçiminin, seçenezsiz bir varoluş biçimi olmasını gerektirmektedir.

“Toplum, üretim sürecini kaydederek kendi hezeyanını inşa eder; ama bu bilinçli bir hezeyan değildir, veya daha ziyade, hatalı şuur hatalı bir hareketin doğru algısıdır, kaydetme yüzeyinde üretilmiş hareketin doğru algısıdır. Sermaye elbette ki kapitalistin veya daha ziyade kapitalist varlığın organsız bedenidir. Fakat böyleyken sadece paranın akışkan ve katılaşmış tözü değildir, çünkü paranın kısırlığına para üreten para biçimini verecektir” (Deleuze ve Guattari, 2014, s. 25).

Geçen yüzyılın Fordizm sonrası çerçevesi ile neoliberalizm aşamasında, çözülen kurumsal-kültürel ilişkilerin yıkımını, ‘yaratıcı yıkım’ ile değil iş saati ve işbölümünün – genel anlamda iş ve çalışma anlayışının- dezenformasyonu ile gidermektedir. İşgücü-

⁷³Henry Ford’un, 25 Mayıs 1916’da Chicago Tribune gazetesinde yer alan ifadeleri yeni insan tipinin ahistorik yapısını gözler önüne sermektedir;

“ Tarih aslında biraz zırvadır. Geleneği istemiyoruz. Şu anda yaşamak istiyoruz ve biraz olsun önemse-
necek bir tarih varsa, o da bizim bugün yaptığımız tarihtir (Bauman, 2017, s. 195).”

⁷⁴Toplumsal faydadan arındırılmış bir boş zaman göstergesi olan gösteriş amaçlı tüketime eğilim, bireysel faydayı öne çıkaran ‘boş zaman-üretim’ koşulunu yansıtmaktadır ki bu fenomen, kâr amaçlı üretimden başka bir anlama gelmemektedir. Veblen’in tüketim-boş zaman-üretim üçgeninin, sosyo-ekonomik düzlemde düşünömsel bir yapıda olduğu gözlemlenmektedir.

nü sağlayan öznelere göstergeler aracılığı ile üretimi, Ricardo'cu antagonizmanın sınırlarında manipülasyona açık bir emek gücü konumlandırmaktadır.

3.1.2. Üretim ilişkilerinin kurumsal yapısı

Polanyi'nin düşünsel birikiminin serimlendiği kısımlarda Robert Owen için özel bir başlık açılacağı ifade edilmişti. Günümüz üretim ilişkileri ile Owen'ın çağı arasında kurulacak anolojilerin kronolojik bağlamda yorumlanması güç olsa da, çalışma-boş zaman ayırımının daimiliği ve insan doğasının kültürel değişim hızının görece katılığı gibi unsurlar hesaba katıldığında, yaklaşım daha anlaşılır olacaktır. Nitekim Owen'ın kendisi de bu unsurları dikkate almış olacak ki kapitalizm kritiği üzerine inşa ettiği teorilerini pratiğe dökme çabası ile diğer ütopyik sosyalistlerden ayrılmaktadır. Bu pratiğin karşılığında; 19. yüzyılın başlarında yönetiminde söz sahibi olduğu New Lanark'ta emeğin verimliliğini –dolayısıyla kâr'ı- arttırmayı amaçlayan bir sanayicinin, emek-değer teorisinin izlerini taşıyarak, emek-sermaye çatışmasının en önemli figürlerinden birine evrilmesi şaşırtıcı olmamaktadır (Küçükkalay, 2015, s. 371). Owen'ın, New Lanark pamuklu dokuma fabrikası işçilerinin -genel anlamda işçi sınıfının- yaşam standardının yükseltilmesine yönelik uğraşı, sosyal çevrenin bireylerin karakterini şekillendiren ana unsur olduğu inancı ile temellenmektedir. Owen'ın fabrika işçileri ile birlikte gerçekleştirdiği deneyim, yüksek kâr oranlarının yarattığı çekim ile ilgi çekmiş olsa da kurumsal yapının değişimine yönelik eğilimi sonucunda, önemli ölçüde destek kaybetmiştir (Adaçay ve İslatince, 2013, s. 93). Piyasalaşmanın yapısal-kurumsal özünün, toplumsal karşısında yer alması ironisi de Polanyi tarafından farkedilmiş olmalı ki 'Büyük Dönüşüm'de, Owen'dan övgü dolu sözler ile bahsedilmektedir. İlgili bölümlerde yapılan kurumsal tartışmayı anımsayarak, 'boş zaman-çalışma' dualitesi spesifikliğine dönülürse, şu sav tamamlayıcı olacaktır; New Lanark deneyimi üretim alanı-yaşam alanı ayırımını bütünleştirerek boş zaman ve çalışma zamanı arasındaki keskinliği törpülemektedir.⁷⁵ Robert Owen'ın bizzat hazırladığı mektup ve denemelerde, bölgesel olarak sınırlanan bu tecrübenin toplumsal karşılığı göze çarpmaktadır:

“Fabrika arazisinin tam ortasına ‘Yeni Kuruluş’ adı verilebilecek bir bina inşa edildi. Bina-
nın önünde etrafi çevrelenmiş bir alan vardı ve burası tek başına yürüyebildikleri yaştan

⁷⁵Piyasa mantalitesinin zamansal ayrımı, kimliği mekana baskın kılarak ‘*Toplumsal Fabrikalar*’ inşa ederken, Piyasa karşıtı hareketin, kimliğin, kurumsal-kültürel ortam ile uyumlu olarak şekillenmesine olanak sağlaması gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla, belirli bir fabrika-işletme bölgesinde yaşamını sürdüren işgücünün boş zamanı, fabrika-işletme mekanından bağımsız çalışan bir işgücünden daha nitelikli ve özgürleşmiş olabilir.

okula başladıkları yaşa kadar köylü çocukları için bir oyun alanı olarak düşünülmüştü” (Owen, 2006, s. 71).

“New Lanark sakinleri, yazın ekip biçecekleri bahçelere ve patates tarlalarına sahipler” (Owen, 2006, s. 76).

“New Lanark’daki topluluk için düşünülen bir başka düzenleme daha vardır ve bu olmazsa kuruluş tamamlanmış olmayacaktır. Bu, insanlara kendi öngörü, ihtiyat ve çalışkanlıkları sayesinde, yaşlılıklarında rahat edebilecekleri bir olanak ve sığınak sağlayacak olan önlemlerdir” (Owen, 2006, s. 97).

New Lanark işçileri için daha iyi bir yaşam standardı, tüketim mallarının edinimine bağlı bir sınıf atlama çabası yahut üretim araçları üzerinde sınırsız egemenlik ile koşullanmamakta⁷⁶, aynı zamanda araç ve amaç olarak tanımlanabilecek olan boş zaman hakkı ile donatılmaktadır.⁷⁷ Ücretlerde yükselme, yaşam alanlarının ıslahı ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi son derece dikkat çekicidir (Adaçay ve İslatince, 2013, s. 93). İlkel anlamda olsa dahi anaokulu ve huzurevi gibi sosyal kurumların gelişimi çağdaş fabrika organizasyonlarının koşulları ile mukayese edildiğinde devrim niteliği taşımaktadır. Zira çalışanlar için temel hakların ‘rasyonel’ bir temelde düzenlendiği ve piyasa ilişkilerinin üretim-yaşam alanının dışına itildiği bir yapıda, kurumsal ilişkilerin ileriye dönük gelişimi kaçınılmazdır. Nitekim Owen’ın New Harmony deneyiminin başarısızlığı, sosyal ilişkilerin kurumsal özü ile piyasa mantalitesinin dinamikleri arasındaki çatışmadan doğmaktadır. Daha kapsayıcı bir ifadeyle; toplumsal emeğin hak kazanma süreci, sermayenin üretim politikaları ile çatışmaktadır. Bu çatışmanın sınırları, geç kapitalizmin keşif gücü ile genişleyerek, yeniden üretim koşullarında katalizör görevi görmektedir. Owen’ın dönemin endüstriyel üretim biçimlerinin kritiği ile ulaştığı huzurevi-anaokulu örnekleri, Polanyi’nin piyasa toplumunda, Veblen’in aylak sınıfı için ticaret sahası olarak yeniden organize edilmektedir. Sermayenin, sosyal faydanın vektörel yönü ve şiddeti üzerindeki egemenliği neticesinde, toplumsal ilerlemeye yönelik ‘karşı hareket’lerin argümanları kolaylıkla ‘gerçek dışı’ dolayısıyla ‘iktisat dışı’ olarak görülebilmektedir. Owen’ın tarihsel mirasının ‘hayalperest’ olarak addedildiği anımsanır ise, sermayenin sınıfsal tavrı ile iktisat disiplini tanık olunan metodolojik tekçilik arasında organik bağlar kolaylıkla gözlemlenebilmektedir.

⁷⁶Elbette bu tabir, ön-koşul anlamında kullanılmaktadır.

⁷⁷ Boş zaman ve iş saatinin, piyasa lehine belirsiz kılınması değil, işgücü lehine bütünlük kılınması vurgulanmaktadır.

Paul Lafargue (2014, s. 38), makineleşmenin gelişimi ile beraber insan emeğine olan ihtiyacın artan bir hızla kesileceğini düşünüyordu. 14-16 saatlik çalışmanın, bireyin varoluşsal niteliğini zedeleyeceği tezi üzerinden 3 saatlik çalışmayı yeterli bulmaktaydı (Aytaç, 2005, s. 5). Ancak endüstriyelleşme, çalışma saatlerinde görece iyileşmeye karşılık boş zaman özgürlüğü yaratmakta başarılı olamadı. Daha önce de ifade edildiği gibi Taylorizm-Fordizmin yöntem ve metotları ile ‘Toplumsal Fabrikalar’ın inşası hız kazandı.⁷⁸ Refah devletinin çözülüşünden günümüze değin süren ve hızla küresel bir boyut alan neoliberalizm koşullarında -19. yüzyıla oranla neredeyse yarı yarıya azalan işgücü saatleri dikkate alındığında- boş zamanın, toplumsal bir ilerlemenin aksine bireyselliği tetikleme taban tabana zıt bir sonuca işaret etmektedir. Teknolojik ilerleme ve endüstriyelleşmenin yarattığı ‘boş zaman’, hayali metalar ile mekanikleşen bireylerin arasındaki toplumsal bağları restore etmekte başarısız olmaktadır (Aytaç, 2002 s. 237). Bu durumun teorik boyutu piyasa toplumunun yada yıkıcı içgüdülerin zaferini, pratik boyutu ise kültürel manipülasyon aracılığıyla gerçekleştirilen kurumsal tahribatı ortaya çıkarmaktadır. Bireyin eylemlerinden üretim-tüketim biçimleri ile kopartılan ve baskılanan ratio ise, sermayenin kontrolündeki fonksiyonlara hayati birer parametre olarak dahil olmaktadır.

3.1.3. Yeniden metalaşan emek ve çalışma etiğinin düşüşü

Bauman’ın refah devleti teşhisi oldukça önemlidir:

“Gerçekten de katı modernite, aynı zamanda ağır kapitalizm- sermaye ile işgücü arasında gerçekleşen ve karşılıklı bağımlılıkla pekiştirilmiş birlikteliğin- çağıydı. İşçiler, geçimlerini sağlamak için istihdam edilmeye ihtiyaç duyuyordu; sermayenin ise kendini yeniden üretmek ve gelişmek için insan gücüne ihtiyacı vardı” (Bauman, 2017, s. 204).

Katı moderniteden, akışkan moderniteye –postmodernizme – dönüş, işgücünün zihninde ‘uzun vade’ anlayışının ‘kısa vadeye’ evrilmesi anlamına gelmektedir. Elbette bu dönüşüm, gerçekleşmesine zemin sağlayacak üretim biçimleri ile beraber hareket etmektedir. Standing’e (2015, s. 71) göre, Neoliberalizm ile somutlaşan ‘sanayisizleşme’ terimi ekonomik organizasyonların endüstriyel faaliyetlerden hizmet sektörüne doğru eğilimini tanımlamakta kullanılırken, işgücü için somut dönüşüm, somut emeğin teknolojik olanaklarla paralel olarak, doğrudan değil dolaylı bir biçimde koparılması

⁷⁸Michael Hardt ve Antonio Negri’nin literatüründe ‘Toplumsal Fabrikalar’, toplumun işyerinin uzantısı olarak biçimlenmesini ifade etmektedir (Standing, 2015, s. 71).

biçiminde tezahür etmektedir. Modern ekonomik yönetim, işlevsellik-verimlilik adına geçen yüzyıla özgü meslek örgütlerini ve onun şematığı ile biçimlenen karakter yapısını parçalarken, değişen üretim organizasyonları aktif ve potansiyel işgücünü, kısa vadeli-geçici sözleşmeler vasıtasıyla güvencesizlik noktasında birleştirmektedir.

“Ekonomide hizmet sektörü başı çekiyorsa, emek de sürekli olmaktan ziyade proje bazlı hale gelir” (Standing, 2015, s. 61).⁷⁹

Temel argümanı ‘Esneklik’ olan hizmet sektörü güdümlü⁸⁰ iktisadi sistemin analizini yapan Sennett, ‘Karakter Aşınması’ adlı eserinde üç temel kurucu unsurdan bahseder; kurumların kökten dönüşümü, üretimde esnek uzmanlaşma ve iktidarın merkezileşme olmadan yoğunlaşması.⁸¹ Kurumların kökten dönüşümü; üretim katmanları arasındaki bağların, Fordist hiyerarşinin katmanları yerine ‘*network*’lar aracılığıyla kurulmasıyla ‘rutin’in üretim organizasyonundan dışlanımını sağlamakta ve firmayı, esnekleşen piyasada varlığını sürdürebilecek niteliklerle donatmanın ilk koşulu olarak öne çıkılmaktadır (Sennett, 2017, s. 51-55). Fordist gelenekten kopuş, yönetim biçimlerindeki dönüşüme eşlik eden esnek üretim biçimleri ile desteklenmektedir. Üretimde esnek uzmanlaşma vasıtasıyla piyasanın değişken mal ve hizmet taleplerine hızlı karşılık verebilecek, çok yönlü ve çok rollü bir işgücü tanımlanmaktadır (Sennett, 2017, s. 56).⁸² Merkezileşme olmadan yoğunlaşma; bağımsız ‘*network*’leri oluşturan, esnek rol-görevler ile donatılan bireylerin merkezi iktidardan bağımsız bir üretim organizasyonu içerisinde görece özgür olduğu tasviri üzerine kurulmaktadır. Sennett (2017, s. 61-62) “Ancak bu özgürlük aldaticıdır” der ve şöyle devam eder:

⁷⁹Her ne kadar iki zıt kutupta konumlanabilir olsalar dahi, George Soros’un, insanların birbiriyle kurdukları bağı ‘ilişkiler’ yerine ‘işlemler’ olarak tanımlamasının, Standing’in ifadesini tamamlayıcı olduğu söylenebilir (Soros, 1999’dan aktaran Sennett, 2015, s. 26).

⁸⁰Hizmet sektörünün ekonomik organizasyonlar içerisindeki baskın reel rolünün yanı sıra, neoliberalizmin başlıca dinamiği olan kredi sistemi ve finansalizasyon, G-8 ülkelerinden OECD’ye değin ekonomik olanakları genişletmektedir. Nitekim bu genişlemenin –küreselleşmenin- yarattığı sonuçlar gelir dağılımı eşitsizliği ve uluslararası ilişkiler gibi makroekonomik alt başlıklarda sık sık tartışma konusu yapılmaktadır. Parasal genişlemenin yanı sıra kümülatif olarak ilerleyen teknolojik ilerleme de sınıfsal farklılıkları muğlaklaştırmaktadır. Ancak sınıf kavramı, yalnız tüketim unsurlarından değil emeğin ücretlendirilmesinden doğmaktadır. Gösterici tüketimin doğası mavi yakalı-beyaz yakalı ayırımı silikleştirse de alt ve orta sınıfların davranışları üst sınıfların çizdiği sınırlar arasında kontrol edilebilmektedir.

⁸¹Bauman (2017, s. 205) ise esnekliğin rolüne şu şekilde dikkat çekmektedir;

“Esneklik ilkesi tarafından yönetilen bir hayatta, yaşam stratejileri ve planları kısa vadeli olmaktadır.”

⁸²Üretim-tüketim olgularının bütünleşik yapısı gözden kaçırılmadığında, esnek uzmanlaşmanın ‘gerekliklik’ argümanının kaygan bir temelde inşa edildiği rahatlıkla görülecektir. Nitekim iktisadi organizasyon ve roller, toplumun ekonomik gerçekliğinden koparıldığında (disembedded), tüketim kararlarının kurumsal şablondan bağımsız bir veri olarak görülmesi beklenen bir sonuçtur.

“Yapı, birimleri ya da bireyleri başarmaya zorlayan gücüyle sapasağlam ayaktaadır; oysa çalışanların bu hedefe nasıl ulaşacağı belirtilmemiştir ve esnek organizasyon bu konuda nadiren bir çözüm sunar (...) Burada kurumsal yapı basitleşmek bir yana, daha da dolambaçlı bir hal alır (...) Merkezileşme olmadan yoğunlaşma yoluna giden modern organizasyonlarda, zirvenin hakimiyeti hem güçlü hem de amorfur.”

Esneklik, endüstriyelsizleşme kavramını temellendirirken, modernizme özgü bir dil ile orta sınıf (middle class) olarak adlandırılabilir kitleler, sınıfsal sınırların muğlaklaştırılmasında son derece önemli bir işleve sahiptir.⁸³ Teknolojik ilerleme ve küreselleşmenin sonucunda çeşitlenen sektör ve mesleklere paralel olarak hızla büyüyen orta sınıflar için geliştirilen alternatif yönetim biçimleri akışkan modernitenin dayanaklarından biri olmaktadır. Esnekliğin toplumsal emeği özgürleştirme argümanının holografik yönü açığa çıkmaktadır. Yöneticisiz yönetim, hiyerarşiyi yıkma, bürokrasisizleşme vb. söylemler ile ortaya çıkan ‘holakrası’ kavramı çarpıcı bir örnektir. 2007 yılından beri literatürde yer alan kavramın yaratıcısı Brian Robertson ile Capital Dergisi’nde yapılan bir röportajda, şu tanımlara rastlamak mümkündür:

“Holakrası özetle; otoritenin dağıtıldığı, örgütlerdeki geleneksel yukarıdan aşağı veya aşağıdan yukarı yaklaşım yerine herkesin rolleri doğrultusunda hem lider hem de takipçi olduğu yeni ve modern bir yönetim sistemi (...) Esasen ‘Holakrası’, yönetim hiyerarşisini şirket içindeki alternatif denetim mekanizmalarıyla ikame eden bütüncül bir sistem” (Capital, 2015).

Ünlü e-ticaret firması Zappos’un da aralarında olduğu 300’e yakın küresel firmasının tercih ettiği belirtilen Holakrası ile geleneksel yönetim anlayışı arasındaki temel farklılıklar, Sennett’in argümanları ile birebir örtüşmektedir:

Tablo 3.2. *Gelenek Yöntem ve Holakrası (www.holacracy.org)*

GELENEKSEL YÖN-TEM	HOLAKRASİ
Katı Görev Tanımları	Değişebilir Roller

⁸³Veblen’in alt ve üst sınıflar arasında gördüğü mühendislere devrimci rol atfetmesini hatırlamak önemli. Batı dünyasında dahi, orta sınıflar toplumsal hiyerarşide aşağı doğru çekilse de, Piyasa mekanizmasının ikinci dalgası- kapitalizmin yeniden üretimi- için önemli bir kültür, bilgi ve deneyim kaynağı olarak görülmektedir.

Yetkili Otorite	Dağıtılmış Otorite
Hantal Organizasyon Süreci	Sürekli Değişim
Farklı Ofis Politikaları	Şeffaf ve Ortak Kurallar

Bölümün başında ifade edilen, firmanın kâr amaçlı bir kuruluş olmasından kaynaklanan araçsal rasyonalitesi, yatay yönetimin ilerici rolünü baskılamaktadır. Geleneksel yöntemden kopuşa yönelik politikalar, firmanın doğası gereği karar verici bir mercii ihtiyacı doğurmaktadır. Robertson, röportajında bu tanımı, görev dağılımından sorumlu ‘Lider Halka’ kavramıyla açıklamaktadır.⁸⁴ Yeniden, farklı isimlerle üretilen hiyerarşi sonucunda, unvanlar ön plana çıkarken statüler anlaşılabilirliğini kaybetmektedir. Gerek firma içinde gerekse dışında süregelen güvencesiz istihdam koşulları altında; otorite dağılımı ve gizli hiyerarşi ücretleri baskımlarken, görev çeşitliliği ve esnek görev dağılımı, çalışma-boş zaman ayrımını belirsizleştirmektedir. Zamanın üretilmeyecek bir fenomen olması, sermayeyi, çalışma ve boş zaman arasındaki ayrımı tanımlamaktan uzaklaştırmakta ancak sermayeye bağlı hiyerarşiyi somutlaştırmaktadır. The Economist’de (2014) yayımlanan ‘The Holes in Holacracy’ isimli makalede kullanılan şu ifade son derece önemlidir; *There are no bosses, because i say so.*⁸⁵

Emeğe iş alanı ve iş saati belirsizliği altında yönetim bazlı prestijler kazandırılması, sermaye verimliliği adına doğru bir hamle olabilir ancak piyasa koşulları altındaki ‘tüketici’ birey için unvan enflasyonundan başka somut bir sonuç gözlemlemek güç. Standing (2014, s.37), ‘ön-ofis koordinatörü’, ‘geri dönüşüm görevlisi’, ‘elektronik belge uzmanlığı’ gibi örneklerin yanı sıra ABD ve Fransa’da, temizlik sektöründe düşük ücret düzeyinde çalışanların hijyen danışmanı ve yüzey teknisyeni olarak adlandırıldığı

⁸⁴Sennett’in, esnek kapitalizmin lider, takım çalışması vb. söylemlerine karşı tavrı son derece keskin; “..Dolayısıyla modern takım çalışmasına dair bir masal üretiliyor: Buna göre çalışanlar aslında birbirleriyle rekabet halinde değiller. Daha da önemlisi bu masala göre işçer ve patron da birbirlerine karşı değil; aksine patron, sadece grup sürecine yön veriyor. Modern yöneticilik dilindeki en kurnazca kelimeyi kullanırsak, patron bir ‘lider’ artık; lider sizi yöneten değil sizin tarafınızda olan kişidir. İktidar oyunu sizin takımınız ile diğer şirketlerdeki takımlar arasındadır (Sennett, 2017, s. 126).”

Bu retoriğin, yeni iş anlayışında yerleşiklik kazanması firmanın toplumsal anlamını dönüştürme gayesini yansıtmaktadır. Gerçekten de firmaya yönelik animist anlamlandırmaların neticesi, yıkıcı sonuçlar doğurabilir. Gilles Deleuze’nin (Lordon, 2014, s.9) ‘Şirketlerin bir ruhunun olduğunu söylerler bize; dünyanın en dehşet verici haberidir bu.’ ifadesi, çağdaş iktisadi organizasyonlarda bir kez daha anlam kazanmaktadır.

⁸⁵ Bu ifade, ‘Burada patronlar yok, çünkü ben böyle söylüyorum’ olarak çevrilebilir.

örnekler ile unvan enflasyonunu gözler önüne sermektedir. Standing'in (2014, 38) de ifade ettiği gibi, ücretlerin yükselmeme gerçeğini –ya da buna yönelik isteği- maskeleyen bu akım, The Economist'de (2010) yayımlanan '*Too Many Chiefs*' isimli bir diğer makalede özetlenmektedir:

“Esneklik tutkusu da enflasyonisttir. Hiyerarşileri yassılaştıran modanın, anlamsız iş unvanlarını çoğaltmak gibi çelişkili bir sonucu oldu (...) Yönetici takımından aşağıya doğru herkes, işini kaybetmemek için, önlem olarak özgeçmişlerini şişirmek ister.”

Piyasa mekanizmasının toplumsal ilerleme üzerindeki egemenliği teknolojik atılımın dilemmasını yaratmaktadır. Postmodernist dinamiğin göstergeleri, anlamı dönüştürerek soyut-somut gerçekliği de rekristalize etmektedir. Basit ve güncel bir örnek vermek gerekirse; birer iletişim aracı ile *gadget* arasındaki belirsizlik bireylerin iletişim gerçekliği ile kurduğu bağıntıda okunaksız olsa da akıllı telefonlara yönelik talep patlaması, firma rasyonalitesi altında çalışanların bu cihazlar aracılığıyla 'çalışma saati' dışında da istihdamını kolaylaştırmaktadır. Çalışanların mesai saatleri dışında elektronik postalarına bakmama hakkının tartışıldığı, 2016 yılındaki Fransa'da düzenlenen çalışma yasası (Guardian, 2016) ve benzer politikayı taşıyan Almanya'daki 'Anti-stress yasası' (Guardian, 2014), bu noktada bir 'karşı hareket' olarak okunabilir; ancak yaratılan boş zamanın ikame konusu olan tüketim nesnelere, sorunu daha da derinleştirmektedir.⁸⁶ Unvan enflasyonunu işlevsel kılan unsur, yeniden metalaşmanın ve neoliberalizmin ihtiyaçlarına karşılık vermek adına kimliksizleşen atomize bireyler olarak görünmektedir.

Sennett (2015, s. 50), bir diğer önemli eseri olan 'Yeni Kapitalizm Kültürü'nde, güvencesiz bir ekonomik altyapıda ortaya çıkan 'kısa vade' üretici kimliğini üç unsur ile tanımlamaktadır: Düşük kurumsal sadakat, işçiler arasında enformel güvenin azalması, kurumsal bilginin zayıflaması. Esnek ve değişken üretim anlayışının nihai sonucu olarak; firmaya güvensizlik, kurumsal bilgi eksikliği ile beraber toplumsal sermayeyi

⁸⁶Tüketim, yeni kapitalizmin itici gücüdür. Ancak sıkça ifade edildiği gibi üretim ilişkilerindeki göstergesel reformizmi hiyerarşik yapıdan bağımsız irdelemek mümkün değil. Dünyanın en büyük ve değerli şirketlerinden olan ve ironik olarak çalışanlara yalnızca yüksek ücret değil, 'ev ortamı' da sunuyor olması ile meşhur Google, çalışanlarına çalışma saatlerinin %20'sini (1/5-7 gün), yaratıcılıklarını kullanması için 'boş zaman' olarak sunduysa da bu proje bir süre sonra Google tarafından rafa kaldırdı. Nitekim çalışma saati-boş zaman ayrımının belirsizliği ile yüzdelik sınırlara sıkıştırılan özgürlük, yüksek ücretli çalışanlara yönelik dahi olsa, iş yükünü rahatlatmak bir yana, yükü esneterek, reel açıdan %120'lik bir çalışma saatine dönmektedir. Ayrıntılı ve farklı değerlendirmeler için; Bussines İnsider (2015), Hrzone (2015)

parçalamaktadır.⁸⁷ Çalışanların kendilerini ‘değerlendirilebilecek’ unsurlar olarak gördüğü bir kurumda, çalışma içgüdüsünün dezenformasyonu ve informal bağların piyasalaşması kaçınılmazdır. İşçiler arasındaki enformel güvenin azalması ile meydana gelen tahribat üretim sahasının sınırlarını aşarak, kurumsal-kültürel yapıyı zedelemektedir.

“Zanaat ve meslekler birer camiadır. Hiçbir camianın bilgiyi eşit biçimde paylaşan, bilinçli olarak demokratik karar almayı kabul eden eşitlerden müteşekkil ideal bir topluluk olduğu söylenemez. Hepsi hiyerarşilerle birlikte, direniş gerektiren baskıcı eşitsizlikler üretir. Ama bir anlamda kültürü temsil ederler; oysa piyasa tüketimi ve metaların yeniden üretimini besleyenler dışında her türlü camia ve cemaati ortadan kaldırma eğilimindedir (...) İnsanlara meta muamelesi yapınca, onlar da böyle davranıyor. ‘İşini elinde tutma’ diye araçsal bir ahlaki benimseyerek edilgen, fırsatçı ve olabileceklerinden daha az üretken oluyorlar”(Standing, 2016, s. 130-134).

Peki, üretim organizasyonlarındaki ‘kimliksizleşme’ temelinde gerçekleşen negatif yönelime karşın, üretici güçlerin, ‘kendilerini yeniden üretme’ motivasyonunun kaynağı nedir? Eğer, Polanyi’nin teşhis ettiği piyasalaşma karşıtı 20. yüzyıl hareketleri, kurumsal yapının son refleksi değil ise, 21. yüzyıl sosyal kurumlarının ‘üretici’ kalıbı nasıl pasifize edilmektedir? Foucaultgil bir söylem ile özne, egemen iktisadi doğrular karşısında, karşı yorumun da ana yoruma dahil olduğu bir uzaya sıkışmış olabilir mi? Rajan’ın (2012, s. 222), kendi ‘biyokapital’ yaklaşımı çerçevesinde geliştirdiği anlayış, burada da kullanışlı olabilir:

“Başka bir deyişle, tüketim ve üretim arasındaki ilişki, tüketimin, üretim nesnesi için bir özne tedarik etmesidir. Böylece emek ve öznelliğe dair sorular üretimin tüketimle olan diyalektik ilişkisi etrafında bir araya gelir.”

Suni şablonlar aracılığıyla kimliksizleştirilen öznelerden koparılan boş zaman, meta-bağımlı öznelliklerin üretimiyle desteklenmektedir. Aylak sınıf açısından; gösteriş

⁸⁷Sennet, ‘toplumsal sermaye’ anlayışını, bireylerin sosyal ağlara katılımların niteliğiyle doğru orantılı biçimde zayıf ve yüksek olarak tanımlamaktadır. Bu açıdan Robert Putnam’dan ziyade Alejandro Portes ve Harrison White’in ‘toplumsal sermaye’ anlayışına yakın olduğunu ifade eder (Sennett, 2015, s. 50). Toplumsal sermaye kavramı Coleman’da bireysel ve kolektif olan arasında köprü kurulmasını sağlayan ve dengeleyici bir rolü olan ‘kamusal mal’ biçiminde, Putnam’da sosyal örgütlenmeler ve bireyler arasındaki doğrudan aktif katılım ile, Bourdieu’da ise birey tarafından -ekonomik, kültürel ve sosyal biçimlerde- hiyerarşiyi besleyen – ve düşünümsel olarak bireyi besleyen- bir kaynak olarak tezahür eder (Yarıcı, 2011, s. 128-133). Bourdieu’nun yaklaşımının, ekonomi-politik düzlemde güncelliğini koruduğu söylenebilir.

amaçlı tüketimin sürdürülebilirliği adına gerçekleşen üretim yeterli olmamaktadır. Tüketici bireyin, göstergeler aracılığıyla üretilmesi ise, yukarıdaki soruların cevabı olabilir.

3.2. Tüketim’de Dönüşüm

3.2.1. Aylak sınıf egemenliğinde tüketim estetiğinin yükselişi

Tüketim alışkanlıklarının üzerindeki manipülatif etkiyi, salt iletişim olanakları, politik belirlenim vb. dışsal etkenlerle açıklamak, dolaylı olarak atomize bireylerin kabulü anlamına gelecektir. Bu unsurlar yüksek belirleyiciliğe sahip ve tamamlayıcı maddeler olarak ele alınacak olsa dahi, gösteriş amaçlı tüketimin temel itkisinin, içsel unsurlarla somutlaştırılması önemlidir. Zira, üretim ve tüketim ağları arasındaki bireylerin tutarlılığı da ancak bu yöntem ile gerçekleştirilebilir. Manipülasyon gücüne sahip erk, dikkate alınmadığında dahi, emek piyasasında yaratılan mevcut güvencesizlik, boş zaman üzerinde yükselen bir ‘belirsizlik’ durumu olarak somutlaşmaktadır. Belirsizlik, kaygı ve korku arasındaki ayrımı işaret etmektedir. Korku, dile dökülebilir olması bağlamında belirsizlik koşullarında meydana gelen kaygıdan ayrılmaktadır (Salecl, 2014a, s. 26). Lacan’cı psikanalizde dil hem kurucu hem de kısıtlayıcı unsurdur; öyleyse korku ve kaygı arasındaki ayrımı, sırasıyla somut-tahayyül edilebilen ve soyut-tahayyül edilemeyen olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. An’ın duyumsallığı, geçmiş zamanın kurumsal yapısının sınırlarında biçimlenmektedir.⁸⁸ Dolayısıyla ‘gelecek zaman’ algısı varolana yönelik bir bağımlılık –zaman zaman karşı-bağımlılık olarak tezahür etse de yaratmaktadır. Belirsiz gelecek zaman ve an’daki ‘bağımlı’ bireyin karşılaşması; varoluşsal ikilemlerden, tüketim tercihlerine değin geniş bir yelpazede nevrotik özneyi işaret etmektedir. Søren Kierkegaard, 1844 yılında yayımlanan ‘Kaygı Kavramı’nda gelecek zaman-olanak- kaygı yapısını tahlil etmektedir:

“Olanak halindeki durum tam olarak gelecek zamana karşılık gelir. Gelecek zaman, özgürlük için olanak halindeki durumdur; demek ki gelecek zaman, sadece zaman açısından olanaklıdır. Kaygı bireysel yaşamda her ikisine de karşılık gelir. Böylece kesinlik içeren doğru bir dilsel kullanım, Kaygı ile gelecek zamanı bir tutar” (Kierkegaard, 2015, s. 88).

⁸⁸Birçok başlıkta kurumsal işleyiş mekanizmasının belirleyici yönü vurgulandı. Nitekim metodolojik olarak da, tarihsel okuma, solipsist döngüyü yadsımayı gerektirmektedir.

Tercih olanaklarının genişliği, bireysel özgürlüğün göstergesi olmamaktadır. Aksine ideal tercih kaygısı, tercih ve seçimlerin başkaları tarafından nasıl okunacağı, başkalarının tercih ve seçimleri, tercih sonuçlarının belirsizliği ve tercihlerinin özgürlüğünden duyulan şüphe gibi birçok unsur, tercih-seçim kaygısını genişletmektedir (Salecl, 2014b, s. 19-25). Bu evreden sonra ise, üretim organizasyonlarındaki çelişkilerden doğan kimliksizleşmenin tüketim nesnelere tahvili, manipülasyon ile hız kazanmaktadır. Esnek üretim ilişkilerine uyum sağlaması beklenen akışkan öznenin, somut tüketim nesnelere arasında kendisini keşfetmesi gerekmektedir. Bu dönüşüm koşullarına tüketim nesnesi de, kavramsal karşılığı genişleyerek dahil olmaktadır.

Omay, emeğin kültürel manipülasyonunu serimlediği kapsamlı çalışmasında, beş aracı unsurdan hareket etmektedir; bilgi, zaman, mekan, tüketim ve cinsiyet (Omay, 2009, s. 67). Bilgi faktörü, değişen iş-çalışma anlayışına bağlı esnek enformasyon toplumu; zaman faktörü, boş zamanın manipülasyonunu; mekan ve cinsiyet faktörleri ise, tüketimle doğrudan ilişkilendirilebilecek bir kurumsal yapıyı temsil etmektedir. Tüketim toplumunun dizayn edilmesine yönelik çabayı temsil eden faktörler, tüketim analizi bakımından, boş zamanın manipülasyonu noktasında merkezilik kazanmaktadır. Ancak, diğer sosyal faktörlerin tüketim eylemindeki içkinliği iki sonucu beraberinde getirmektedir; tüketim nesnesinin kavramsal genişlemesi (göstergeleşmesi) ve kaygının şiddetinin gösterge tüketim nesnelere aracılığıyla hafifletilmesi. Tüketimin manipülasyonuna olanak sağlayan kurumsal yapı, üretim ilişkileri tarafından tayin edilmektedir. Frederic Lordon, bu döngüyü Deleuzeyen bir dille ifade ediyor:

“Arzulanan nesnelere mevcut alım gücünü aşsa da kredi mekanizmaları yardımı ile cazip hale getirilir ve bu borçlanma kederli duygular doğurur; böylelikle ücretli emeğe dayalı bağımlılık yakın gelecekte bekleyen geri ödemelerin yarattığı baskılar yüzünden iyice artar-bilindiği gibi, yirmi yıl boyunca ücretli çalışmak zorunda kalacak ‘yeni yuva kurmuş gençlerin’ aldığı konut kredisinden daha güçlü bir ‘toplumsallaştırma’ mekanizması yoktur” (Lordon, 2014, s. 52).

Tüketim kavramı bağlamında; modernizm ile postmodernizm arasında bir dönüşüm tahlil edilecekse, Veblen ile Baudrillard arasında bir hat inşası, bu dönüşümün duraklarını kapsayacak nitelikte olacaktır.⁸⁹ Yine de, belirtmek gereklidir ki, tüketim-

⁸⁹Veblen’den önce de tüketim üzerine başat çalışmalar yapıldığı gibi Baudrillard’tan sonra da tüketim ile ilgili birçok çalışma gözlemlenmektedir. İlgili bölümlerde aktarıldığı gibi Veblen’in gösterişçi tüketim

boş zaman bağıntısı birçok düşünür tarafından ele alınmaktadır. Paul Lafargue (Tembellik Hakkı) ve Bertrand Russell (Aylaklığa Övgü) gibi önemli düşünürler tarafından çalışma kavramının kutsanması sonucunda insani değerlerde gerçekleşen tahribat vurgulanarak boş zamanın önemi öne çıkarılmakta; Fromm (Sağlıklı Toplum), Riesman (Yalnız Kalabalık) ve Gorz (Kapitalizm, Sosyalizm ve Ekoloji) gibi öncü yazarlar vasıtasıyla boş zamanın tüketime yönelik kurgulanışı tartışma konusu yapılmaktadır (Aytaç, 2002, s. 239-249) (Omay, 2009, s. 121-122) (Omay, 2008, s. 132-133). Henüz 20. yüzyılın başlarında Simmel ve Sombart gibi önemli isimler boş zaman-tüketim ilişkisini, moda ve lüks kavramlarıyla analiz etme çabasında bulunmuşlardır (Hürmeriç ve Baban, 2012, s. 93-96).

Ancak, tüketim eyleminin en organize ve kuramsallaşmış kritiği Frankfurt Okulu tarafından yapılmaktadır. Adorno ve Horkheimer'in 'Kültür Endüstrisi' kavramı, 20. yüzyılın hızla büyüyen meta birikimi sonucunda ortaya çıkan yeni pazarlar ve gelişen iletişim olanaklarının kesişiminde somutlaşmaktadır. Adorno ve Horkheimer'a göre, iş ve boş zaman arasındaki ayrımın sermaye lehine muğlaklaşması, boş zamanın kültür endüstrisinin araçları ile donatılması anlamına gelmektedir ki bu araçlar film ve müzikten, radyo ve çizgi romana değin gündelik boş zaman pratiğini dolduran ve kitlesel tüketime olanak sağlayan meta-ürünlerden oluşmaktadır (Aytaç, 2002, s. 246). Kültür endüstrisi araçlarının üretim ve dağıtım süreci, piyasa rasyonalitesine (kâr-maliyet analizi) göre düzenlenmektedir. Dolayısıyla kültürel yapının değerleri, piyasa mekanizması aracılığıyla üretilmekte, iletişim araçları üzerindeki hegemonya aracılığıyla dağıtılmaktadır. Mübadele değeri ile ölçülen metaların kültürel birer nesne haline getirilmesi, nihayetinde kültürün metalaşmasını ortaya çıkarmaktadır (Featherstone, 2013, s. 40). Nesnelerin kültürel özü, metaların birer imaj nesnesi olmasını gerektirmektedir. Adorno'nun kültürün yozlaşması olarak tahlil ettiği durum, tüketimin somut-meta nesnesini, soyut-manevi metalara doğru genişletmektedir (Demirel ve Yegen, 2015, s. 127). Piyasa mantalitesinin yeniden üretimi, kültür endüstrisi aracılığıyla –üretim ve dağıtım mekanizması üzerindeki egemenliği ile- bireyleri dizayn ederek devamlılık kazanmaktadır (Aytaç, 2002, s. 247). Kültür endüstrisi öznelere, düşünce sistemini manipüle ederek, dünyanın hazır yorumlarını talep eden tüketicilere dönüşümünü gerçekleştirmektedir:

kavramını iktisadi determinizmden bağımsız kurumsal bir mülkiyet-meta zeminine yerleştirmesi, yerleşik iktisatta gerçekleşen tarihsel bir kırılmadır. Benzer bir motivasyon ile Baudrillard'ın meta kavramını, bütün gönderenleriyle beraber analizi, postmodernizmin sınırlarını tanıtlamak suretiyle bu zeminin en uç noktasını temsil etmektedir.

“Kültür endüstrisi temelde bireye belli bir yaşam alanı tanıyor gibi görünse de aslında onların bireyselliklerine temelden karşı çıkmaktadır. Bu anlamda bireysellik denetlenen bir boyut ile mümkün olmaktadır. Kişiye ancak kurulu düzenin işleyişine engel olmayan son derece dar bir alanda farklılaşma imkanı tanınmaktadır. Sonuçta kişi hem sistemin gücü ile özdeşleşme hem de onun tarafından araçsallaştırılma baskısına boyun eğmektedir”(Şan ve Hira, 2007, s. 8).

Veblen’in gösteriş amaçlı tüketim kavramını hatırlamak son derece önemli; bireylerin tercihleri -ve hatta beğenileri- her ne kadar dışsal ve belirli oranda manipüle edilebilir olsa dahi, gösteriş amaçlı tüketime yönelik temel dinamik, özne ile süje arasındaki ilişkiden daha çok, öznenin diğer öznelerden ayrıcalıklı bir konum sağlaması ile ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla nesne, birey-toplum ilişkisine, sürekli değişime uğrayan aracı bir unsur olarak dahil olmakta ve bu ilişkinin kurumsal-kültürel yapısına göre biçimler alabilmektedir. Ancak, küreselleşme ile beraber artan tüketim olanakları göz önüne alındığında, kurumsal-kültürel yapının birer meta-nesne görünümü aldığı durum ve koşullarda aylak sınıfı ve onun tüketim alışkanlıklarını takip eden toplumsal katmanların arzu nesnesi de dönüşüme uğramaktadır. Polanyi’nin piyasalaşma-metalaşma merkezli kritiği de bu aşamada tamamlayıcı görünmektedir. Zira, gösterişçi tüketimin sürdürülebilirliği kültürel yapıyı yeniden üretime dahil edecek kerte bir metalaşma sürecini gerektirirken, metalaşmanın kendi iç dinamikleri, aylak sınıflara, yıkıcı içgüdülerini serimleyebileceği bir zemin tayin etmektedir.

Boş zamanın denetimi, sistemin sürdürülebilirliği anlamına geliyor ise, bireylerin kestirilemez-belirsiz kararlarına bırakılmayacak kadar değer kazanmış olduğu ifade edilebilir (Omay, 2008, s. 126). Boş zamanın manipülasyonu vasıtasıyla üretim ilişkilerinde kimliksizleşen özneler, kredi mekanizmaları -ki bu durum akışkan/esnek ekonominin kurucu unsurlarından ve kırılma noktalarından biridir- aracılığıyla tecimsel açıdan desteklenmekte ve kültür endüstrisi araçları ile ‘deneyim’ satın alarak yeni kimlikler kazanmaktadır. Aytaç (2005, s. 20), dezenformasyona uğrayan boş zamanı ve meta kavramının genişleyen anlamını özetlemektedir:

“Modern dünyada, boş vakitler, artık, bireysel isteklerin, spontaneliğin ve özerk tercihlerin alanı değildir. Bu alan, bürokratik rasyonalitenin yanı sıra, tüketim ekonomisi, eğlence sektörü, medya ve turizm ekonomilerinin kontrolindedir (...) Bu durum boş zamanın terminolojik anlamına karşıt olsa da, boş zaman, artık, meta tüketimi, kaçış, unutmama, kurgusal de-

neyimler, paket eğlenceler, sanal sosyallikler, sınıf/statü parlatma, kimlik edinme, gösterişçi tatlar/hazlar yaşama anı/alanı olarak işlem görmektedir.”

Tablo 3.3. *Fordizm ve Post-Fordizmde Daha Fazla Malın Tükettirilmesine İlişkin İlkelere* (Yanıklar, 2010, s. 29)

FORDİZM	POST-FORDİZM
-Gündelik yaşamın yeniden örgütlenmesi yoluyla yeni ihtiyaçların ve kullanım değerlerinin üretimi -Eski yaşam tarzlarının ve pratiklerinin erozyonu -Yeni tüketim formları	-Gündelik yaşamın yeniden örgütlenmesi yoluyla yeni ihtiyaçların ve kullanım değerlerinin üretimi -Eski yaşam tarzlarının ve pratiklerinin erozyonu -Yeni tüketim formları -Maddi ve estetik eskileştirme aracılığıyla ihtiyaçların uyarlanmasını yoğunlaştırma -İhtiyaçların farklılaşması ve fragmanlaştırılması: bireyselleşmiş ve hibrit tüketim kalıpları -Tüketimin artırılması için bireysel tüketim zamanlarının ve yerlerinin sıkıştırılması

Meta birikiminin kültür endüstrisi araçları vasıtasıyla eritilmesi; mikro bazda fiyat seviyesinin aşağı doğru elastikiyetini dizginlemekte, makro bazda aşırı üretimin yaratacağı durgunluğu hafifletmektedir. Metalara yönelik talebin düzenlenmesi, birey-nesne arasındaki bağıntının göstergeler ile düzenlenmesini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla tüketime konu olan nesnenin uzamda –zaman ve mekanda- kapladığı alan da dizayn edilebilir olmaktadır. Fiziksel ölçütlerinin küçülmesi ve farklı ürünlerin tek bir ürün ve hizmet biçimine evrilmesi gibi unsurlar metayı zamansal ve mekansal sıkıştırmaya maruz bırakarak, yaratılan-yaratılacak yeni ihtiyaç ürün-metalara yer açmaktadır (Yanıklar, 2010, s. 29). Metalar ardılı gelen ürünlere alan sağlayacak kadar hızlı tüketilebilir ve egemen (aylak) sınıfın hiyerarşik mesafeyi yeniden üretebilmesine olanak sağlayacak kadar kiteselleşmiş olmalıdır. Bu durum; kitle kültürü ve yüksek kültürün arzu nesneleri arasındaki sınırları muğlaklaştırması bakımından iktisadi organizasyonların postmodern kritiğinin zeminini oluşturmaktadır ki neoliberalizm aşamasında, kültürel-kurumsal üst yapıdaki dönüşümün gündelik pratikler üzerindeki tesiri üretim ilişkilerinin yadsınmasına imkan verecek derecede şiddetlidir. Üretim ile ilgili başlıklarda sıkça vurgulanan ve Holakrasi örneği ile simülasyon boyutuna değinilen öznenin, -sosyal bir varlık ola-

rak- prosedürel/sınırlı *ratio*'su ile piyasanın kâr amaçlı araçsal rasyonalitesi arasındaki çatışma, tüketim alanlarında daha okunaklı bir biçim kazanmaktadır.

3.2.2. Gösterişçi tüketimden gösterge tüketime

Bir meta olarak 'kahve' tüketiminin kronolojik açıdan değişen anlamı, piyasanın yeniden üretim mantalitesini ve kültürel yapı üzerindeki etki alanını kavrama açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Planlı üretimi 14. yüzyıla değin dayandırılan kahvenin, 19. yüzyıl itibariyle ticari kapitalizmin dinamiklerine paralel olarak büyük ölçeklerde üretimi gerçekleşmektedir (Sermen, 2016, s. 29).⁹⁰ Tüketim ihtiyaçlarına yönelik üretimden (19. yüzyıl), tüketiciyi üretme (21. yüzyıl) evresine kadar geçen süreçte, kahve üretimi spesifikliğinde 3 farklı akım-kuşak-dalga tanımlanabilir. Birinci nesil kahve akımı olarak tanımlanan hazır kahve⁹¹ ekonomik konjonktüre paralel olarak esnek bir fiyat yapısına sahip olsa da, yakın dönemlerde, geniş yelpazede kitlelerin ulaşabildiği bir ürün olarak biçimlenmektedir. Kültürel bir karakterizasyonun unsuru olamayacak derecede 'basit' ve 'fabrikasyon' bir ürün haline dönüşmektedir. Dolayısıyla, 'aylak sınıf' için ayrıcalıklı bir 'gösterişçi tüketim' ürünü olmaktan uzaklaşmaktadır. İktisadi ve kültürel sermaye ihtiyacı gerektirmemesi, üretim sahasının 2. ve 3. Dünya ülkelerine doğru taşınmasına olanak sağlamaktadır.

20. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber, artan sermaye birikiminin küresel boyuta taşınması, kahve tüketiminin perakende işletmeler aracılığıyla karşılanmasının önünü açarken; bilgi teknolojisindeki atılım ile işlem maliyetlerinde meydana gelen kolaylıklar, ulaşım maliyetlerindeki düşüş ve benzeri maddi koşullara ek olarak, kültür endüstrisi ve liberal paradigmaya bağlı kültürel dönüşümler ile kahve üretimi de farklı bir boyuta taşınmaktadır. İkinci nesil kahve akımı⁹², bir meta olarak kahvenin dağıtım ve tüketim mekanizmasını, Post-Fordist üretimin yapısına kanalize etmektedir. Kimlik arayışındaki tüketici özne için, satış sürecinde marka değerini öne çıkaran ikinci nesil firmalar kurtarıcı olarak piyasaya dahil olmaktadır. Kahve tüketiminde statü unsurunu içkinleştiren akımın üretim zinciri modeli, belirli bir iktisadi-kültürel sermaye gerektirmesi bakımından büyüyen ekonomilere sahip toplumlarda aylak sınıfı cezbediyor olsa dahi,

⁹⁰'Kahve' sözcüğünün etimolojik olarak kökeni, arapçada keyif olarak karşılanan 'qahwah' sözcüğünü işaret etmektedir. Çeşitli kahve ağacı türleri olmasına karşılık, tarımsal üretim 'arabica' ve 'robusta' olarak bilinen türler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için; (wikipedia.org)

⁹¹Nescafe, Jacobs vb. markalarla özdeşleştirilebilir.

⁹²Starbucks, Gloria Jean's gibi uluslararası markalarla özdeşleştirilebilir.

üçüncü nesil kahve akımı için birer sıçrama tahtası görünümü kazanmaktadır. Hizmet sektörüne dayalı, büyümekte olan ülkelerde yerel kahve zincirlerini tetikleme, lokal kültür nesnelere fabrikasyonunu tanıtlaması bakımından kültürel yeniden üretimin düşünümsele bir yapı kazandığını –kültürel öğelerin kâr/maliyet ilişkisinin boyunduruğuna girdiğini- göstermektedir. Ancak, iktisadi açıdan kritik olan iki kırılma vurgulanmalıdır; ilk olarak, bireyselliklerini yeniden üretme fırsatı kazanan aşağı sınıflara tabi bireyler, gelir-harcama mekanizmasından bağımsızlaşarak, öykünme sürecine dahil olmaktadır. İkincisi; metaya yönelik talebi dinamik kılan statü, gösterge-soyut bir marka değerinden doğmaktadır. Dolayısıyla ikinci nesil kahve akımı müşterilerinin satın aldıkları ürün hakkındaki bilgi eksikliğinin üzeri kolaylıkla örtülebilmektedir.

3. Nesil kahve akımını dikkat çekici kılan ise; ürün ile ilgili enformasyonun, ürünü farklı kılan nitelik –fiyat belirleyici unsur- olmasına karşılık, nesne bilgisinin, tüketicilerin eğilimlerindeki belirsizliğidir. Öyle ki bu evre; meta tüketiminden deneyim tüketimine geçişin sinyallerini vererek gösteriş amaçlı tüketimi, gösterge tüketime dönüştürmektedir. Kahve talebi ile statü talebi arasındaki sınırlar belirsizleşmekte; toplumsal içgüdüler ve kültür endüstrisi araçları gibi içsel-dışsal faktörler aracılığıyla yeni ‘kültür’ ve alışkanlıklar üretilmektedir. Kültürel dönüşüm, üç temel faktörün dezenformasyonu ile karakterize olmaktadır:

1. Meta: Üreticiden satıcıya doğrudan aktarım (direct trade), ürünün hazırlanma sürecindeki özgünlük (fabrikasyon üretimin yadsınması), karakteristik bir sunuş (özelleştirilmiş ürün algısı) ve sürecin bir uzman tarafından denetimi (sektör bağlamında *barista*), üçüncü nesil kahve akımının argümanları olarak öne çıkmaktadır.

2. Zaman: Ürünün, organize festival ve eğlence alanları gibi ortak konsensüs vasıtasıyla; birinci ve ikinci nesle özgü rekabet koşullarından bağımsız görünümü iktisadi gerçekliğin yadsınmasını kolaylaştırırken tüketimin tarihsel-zamansal kavranışını belirsizleştirmektedir.⁹³

⁹³Türkiye’de de düzenli olarak gerçekleştirilen İstanbul Kahve Festivali; seminer, galeri, müzik dinletisi ve çeşitli yarışmaları içeren karnavelesk yapısı ile yakın bir örnek olarak verilebilir. Ayrıntılar için; www.istanbulcoffeefestival.com. Postmoderniteyi, geç kapitalizmin bir sonucu olarak irdeleyen Jameson (2005, s. 13-31) için, tüketim alanının dizaynı, moderniteden kaçışı temsil etmesi bağlamında tüketim kültürünün önemli dinamiklerinden biri olarak yorumlanabilir

3. Mekan: Tüketim alanının butik yapıda planlanması, modernizmden kaçışı tasvirlemekte; sanat galerisi, müzik dinletiler, film gösterimleri vb. pazarlama teknikleri post-modern 'şeyleşme' süreci hız kazanmaktadır.⁹⁴

Üçüncü nesil kahve akımı, benzer şablonun işletmeler arası transferi ile yaygınlık kazanmaktadır. Ancak talebe konu olan ürünün gerçek değeri, tüketicinin talebi üzerinde etkisiz kılınmaktadır. Üstelik tüketiciler için bu enformasyonun ne derece önemli olduğu, görgül bir yöntem ile değerlendirilebilmesi bağlamında farklı tartışmaları doğurabilir. Ancak ilgili bölümlerde tartışılan -ve savunulan- sınırlı/prosedürel rasyonalite kavrayışı göz önüne alındığında, spesifik bir ticari meta üzerinden belirli çıkarımlar yapmak mümkün görünmektedir: Tüketim talebinde bulunduğu ürünün farklılaştırıcı niteliğinin gerçekliğinden uzak -yabancılaşma- ve benzer uzamda arz edilen ürün skalasının karşılaştırmalı analizini gerçekleştirecek bilişsel sınırsızlıktan mahrum -sınırlı rasyonalite- olmasına karşılık metayı bir deneyim ürünü -simülasyon etkisi- olarak talep eden öznelerin sürekliliği 'kültür algısı' ile sağlanmaktadır. Kültür endüstrisinin kurumsallaşması ile kurumsal-kültürel yapıdaki çözülüş post-modern evreye taşınmaktadır ki bu evre piyasanın kültürel yeniden üretimi⁹⁵ ile kendi gerçekliğini yaratmaktadır.

"Bugün ortalama bireyin istediği tek şey, boş vakit ve 'tatiller aracılığıyla 'kendini gerçekleştirme özgürlüğüne' kavuşmaktır. Boş vaktin fazlalığını, birey gösterişçi sermaye/tüketim ve zenginlik olarak sergilemekle kanıtlamak ister. Boş zaman etkinlikleri ve tüketimcilikteki temel espri ekonomik olarak hayatta kalmak değil, toplumsal temsil ve varoluşu ikame etmektir. Boş zaman özgürlüğümün son çözümlemede, bireyin tüketici olarak özgürleşmesi yani seçme ve tercih yapma konusunda serbest olmasıdır. Bu ise sonuçta tüketim sisteminin kurumsallaşmasına yaramaktır" (Aytaç, 2002, s. 250).

Tüketim, kendi özne ve nesnelere belirleme gücü aracılığıyla toplumsal yapının dönüşümünde -piyasalaşmada- son kertedeki erk olarak ortaya çıkmaktadır. Baudrillard'ın modern toplumu bir 'tüketim toplumu' olarak ele alması, boş zamanı göstergesel

⁹⁴Yerel pazarları ve haz alanlarını birleştiren bir unsur olan panayırlardan günümüze değin karnavalesk gelenek, postmodern tüketim alanları içerisinde varlığını genişleterek sürdürmektedir (Featherstone, 2013, s. 53-54).

⁹⁵Kahve kültürü, giyim kültürü, gezi kültürü, müzik kültürü ve benzerleri akışkan bir toplumda meydana gelen 'kimlik' ihtiyacını tamamlayıcı olarak görülen bir anlamlandırma mekanizmasını yansıtmaktadır. Gıda sektörü açısından ifade edilirse, 3. Nesil akımına dahil edilebilecek butik restoranlar, turizm sektöründe önemli bir paya sahip butik oteller, giyim sektöründe ise, internet üzerinden alışverişin yaygınlaşmasıyla beraber sıkça gözlemlenen kişiye özel tasarım siteleri ile örnekler çoğaltılabilir.

bir meta değeri olarak irdelemesinden kaynaklanmaktadır. Baudrillard, modern kapitalizmdeki çelişkinin tam olarak tüketim eyleminde yattığını tanıtlar:

“... Çağdaş kapitalizmin temel sorunu artık (girişimci düzeyinde) ‘kârın azamileştirilmesi’yle ‘üretimin rasyonelleştirilmesi’ arasındaki çelişki değil, (tekno-yapı düzeyinde) potansiyel olarak sınırsız bir üretkenlikle ürünlerin piyasaya sürülüp satılması zorunluluğu arasındaki çelişkidir. Bu aşamada yalnızca üretim aygıtının değil, aynı zamanda tüketim talebinin de; yalnızca fiyatların değil, aynı zamanda bu fiyata talep edilecek olanın da denetlenmesi sistem açısından yaşamsal hale gelir” (Baudrillard, 2015, s. 81-82).

Arzuların istekler, isteklerin ise ihtiyaçlar olarak türetildiği üstyapı ve meta biriminin devasa boyutlara ulaştığı altyapı güdümünde; kapitalizm bireylerin kendilerini gerçekleştirebileceği algısı üreterek, devamlılığını sağlamaktadır (Yanıklar, 2010, s. 25-26). Veblen’in gösterişçi tüketim tahlili, gösteriş amaçlı tüketime konu olan nesnenin, toplumun alt ve orta katmanları tarafından arzu nesnesi, aylak sınıf için ise fiyat değerinden bağımsız bir israf nesnesi olması gerektiği anımsanırsa, söz konusu mekanizmanın postmodernite koşullarında dahi gözlemlenebilmesi mümkündür. Baudrillard’ın (2015, s. 70) vurguladığı gibi; belirli bir ihtiyacın ‘standart ihtiyaçlar paketi’nde yer alabilmesi için öncelikle ‘seçkin paket’in denetimi ve deneyiminden geçmelidir ki bu durumda tüketim – ister arzu ister istek ister ihtiyaç olarak tanımlansın- toplumsal bir hiyerarşi somutlaştırmaktadır. Sürekli yenilenen nesnelere dünyasında yeni ürünlerin arzı, tüketici gruplarının alt katmanlarından bu ürünlere yönelik erişim ile üst katmanların toplumsal mesafeyi yeniden tesisi için yönelindikleri enformasyonel yatırım arasındaki süreçte belirlenmektedir ki bu zaman dilimi, tüketim alışkanlıklarının modern dizgisini yansıtmaktadır (Featherstone, 2013, s. 48). Bu toplumun, Polanyi tarafından piyasa toplumu olarak tanımlandığını anımsamak, hiyerarşinin etkin-edilgen taraflarını ve hareket mekanizmasını anlaşılır kılacaktır. Çağdaş ekonomilerin aşırı üretimini eritmesi arzuların tüketimin nesnesine - somut ve soyut metalar- orta ve aşağı sosyal sınıflar tarafından, kredi mekanizması aracılığıyla ulaşılabilir olması; ironik olarak, yukarıdan aşağıya yönelik bir iktidarın pekiştirilmesini kolaylaştırmaktadır. Ancak, kültür endüstrisinin araçları vasıtasıyla bu sınırlar kolaylıkla belirsizleşmektedir. 21. yüzyıl çağdaş iktisadi organizasyonları, 19. yüzyıldaki karakteristiğinden kendisini ayıran bütün göstergesel niteliklerine rağmen pasifize ve uyumlu bir biçimde dizayn edilmiş öznelere ihtiyaç duymaktadır. Nitekim piyasalaşma-metalaşma eğiliminin sonucunda değişen iş-

çalışma anlayışının yıkıcı unsurları da, bireylerin öznelliklerine yönelik müdahaleyi zorunlu kılmaktadır. Baudrillard'ın da ifade ettiği üzere tüketim alanı, *yapılandırılmış bir toplumsal alandır* (2015, s. 70).

Tüketim toplumu, tercih nesnelere –imajlarının- çeşitliliği, nesnelere edinme sürecindeki finansal kolaylıklar, iletişim organlarının nesnelere yönelik ilgisi arttırmadaki rolü ve benzeri unsurlara karşılık, piyasanın araçsal rasyonalitesinin sınırlarında denetlenen bir toplumdur ki bu algısal zıtlık; ‘hız çağı’, ‘esneklik’ ve ‘akışkanlık’ zemininde, kültür endüstrisinin nihai noktası olarak görülebilecek, gösterge meta -deneyim piyasası- vasıtasıyla işlevsellik kazanmaktadır. Polanyi'nin piyasaları, doğal olmayan ve belirli kitlelerin kontrolünde kurulmuş-sürdürülen bir düzen olarak tanımladığı anımsanır eğer; postmodernite koşullarında ve gösterişçi tüketim temelinde yükselen yıkıcı içgüdülerin, yapıcı içgüdüler üzerindeki tahakkümü de anlamlandırılabilir. Dolayısıyla temel eleştiri, çağımızda aylak sınıfın gelişen manipülasyon araçları ve bu katmanın, toplum üzerindeki tahakkümünün kurumsallaşması üzerinde yoğunlaşmalıdır.

“Upper class'ın (üst sınıflar) beyaz eşya ya da lüks gıda maddeleri konusundaki üstünlüğünün maddi kazançla ilgili değer ölçütlerine bakılarak belirlenmesi çok zordur. Bu yüzden bu sınıfın sahip olduğu mutlak ayrıcalığın kökeninde itibar ve bolluk gibi göstergelerden çok gerçek karar, yönetim, politik ve ekonomik iktidar çevreleriyle göstergeleri ve insanları belirli bir düşünce doğrultusunda yönlendirmek gibi amaçların bulunup bulunmadığına bakmakta yarar var; zira ‘Ötekileri’, yani lower (alt sınıfı) ve middle class'ı (orta sınıf) ancak bu şekilde bir bolluk ülkesinde yaşadıkları gibi bir hayalin peşinden koşturabilmektedirler” (Baudrillard, 2009, s. 54).

Üretim eyleminden bağımsız kimliklerle donatılan çalışanları ve ürünün üretim sürecinden bilişsel olarak kopuk -bağlamlar kuramayan- tüketicileri ile tüketim toplumu, sosyal hayat içerisinde iktisadi gerçekliğin çözülüşünü -disembedded- temsil etmektedir. Daha da dikkat çekici olan şu ki; iktisadi altyapının gerçekliği ile piyasa kültürünün simülasyonu, bireylerin gündelik pratiklerini belirleme noktasında karşı karşıya durmaktadır. Dolayısıyla Veblen'in yapıcı-yıkıcı içgüdü tahlili ile Polanyi'nin piyasa gerçekliği ve toplumsal gerçekliği ayrıştırma çabası; yalnızca metodolojik olarak değil, çağdaş iktisadi organizasyonlardaki kırılmaların teşhisi, sosyal gerçeklik arayışı ve toplumsal öznenin ön planda olması açısından da büyük önem arz etmektedir.

3.2.3. Tüketici öznedeki duyguların rolü

Klasik öğretinin tanımladığı gibi; bireyi fayda peşinden koşan özne olarak, karar tercih mekanizmasını ise faydanın birer fonksiyonu olarak ele almak; atomize bireylerden oluşan toplumun oluşturduğu sosyal faydanın, hangi yönde ve hangi baskın-egemen gruplar aracılığıyla yön kazandığını çözümlenme ihtiyacı doğurmaktadır. Nitekim iktisadi dünyaya salt fizik bilimleri çerçevesinden yaklaşılmadığında; bu egemen mantalite, üretim ile tüketim arasındaki bağıntılarda kolaylı görünür olmaktadır. Veblen'in 'aylak sınıf' tahlili ve Polanyi'nin 'metalaşma eğilimi' arasında sıklıkla kurulan bağlar ise, çözümlenmeyi kolaylaştırmaktadır. Stephen Marglin'in bireyleri, yerleşik iktisadın atomize anlayışından farklı olarak, diğer atom-altı parçacıklarla beraber hareket eden bir parça olarak düşünme önerisi hem denge anlayışının metaforik yanını törpülemesi hem de bireyler arası duyguları öne çıkarması bakımından önemlidir (Hill ve Myatt, 2017, s. 55). Üstelik herhangi bir animist katmanı bulunmayan iktisadi eylemler inşa eden bireylerin irade ve içkinliklerinin manipülasyona karşı edilgenliği, duyguların rolü ile temellendirilebilir.

Davranışsal çalışmaların gelişmesine paralel olarak disiplinlerarası bir kavram olan 'duygu', iktisadi çalışmalarda daha sık duyulur olmaktadır. George Loewenstein'in (2000, s. 426-432), *'Emotion in Economic Theory and Economic Behavior'* isimli kısa ve nitelikli çalışması duyguların kararlar üzerindeki etkisini derinleştirmekte ve haz-fayda mekanizmasının ihtiyacı olan psikolojik derinliği öne çıkarmakta örnek çalışmalardan biridir. Loewenstein (2000), güdüler temelinde içsel faktörleri tanımladığı çalışmasında duygu kavramını serimlemektedir; açlık, susama ve cinsel arzu gibi akım duygulara karşı, korku-kızgınlık gibi negatif, acı gibi fiziksel duygular tanımlamaktadır. Bu ayrımları negatif-pozitif olarak kategorileştirme imkanına karşılık belirli bir zaman çizelgesinde duyguların şiddetlerinin değişebileceğini ve hatta kategorik olarak dönüşebileceğini ifade etmektedir. İçsel faktörler (visceral factors) ve bilişsel (consciousness) kararlar arasındaki gerilim göz önüne alındığında duyguların tatmini konusundaki noksanlığı 'sıcak-soğuk empati aralığı' (hot-cold empathy gaps) ile hipotezleştirmektedir ki bu yaklaşım aracılığıyla yanlış kararları iyiye yorma, öykünme ve yabancılaşma gibi kavramları temellendirmektedir. İçsel faktörlerin; bencilik-altruizm, zamansalık, bilgi eksikliği gibi unsurlarla şekilleniyor olması, tüketim davranışlarından sağlanan marjinal faydanın; alternatif etkinlik, gecikme süresi ve diğer öznelerin davranışlarına bağlanabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla özne ve fenomen arasındaki mesafe, miktar, sunuş

vb. unsurlar karar vericinin yalnızca bilişsel değil içsel-duygusal faktörler aracılığıyla hareket etmesini zorunlu kılmaktadır. İkinci bölümde yer alan rasyonalite irdelemesinde, davranışsal iktisadın çalışma alanında benzer motivasyon ile yapılan çalışmalar olduğu ifade edilmişti. Çalışmanın bu evresinde vurgulanması gereken sav şudur; duygu kavramı da kurumsal işleyiş mekanizması içerisinde anlamlandırılabilir. Bu bir araçsal-laştırma metodu olmaktan ziyade ontolojik bir zorunluluktur. Günümüz iktisadi ilişkilerinde hiyerarşinin devamlılığını sağlayan ‘manipülasyon’ duygular üzerinden işlerlik kazanmaktadır. Duygu kavramı, etimolojik olarak karşıtlık gerektirmektedir. Türk Dil Kurumu (http-4) sözlüğünde, kavramın karşılığı olarak ‘belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim’, ‘önsezi’ ve ‘duyularla algılama’ gibi tanımlara ulaşılmaktadır. Duygu kavramının edilgenliği ‘duygulanış’ olarak yansıtılabilir ki bu tanım, Gilles Deleuze’un (2006, s. 24) verdiği derslerden birinde en geniş anlamına kavuşmaktadır:

“...Peki nedir bu duygulanış? Duygulanış ilk belirlemede şudur: Bir cismin başka bir cismin eylemine maruz kaldığındaki durumdur (...) Başka terimlerle söylersek bir cismin başka bir cisim üzerinde ürettiği eylem veya etki(...) Bir cisim diğeri üzerinde eylemde bulunur, diğeri de onun izlerini derler.”

Öznelere dahil oldukları toplumsal ve ekonomik organizasyonlardan -duygu sahalarından- belirli bir etkiye maruz kalarak -duygulanışlar- ile ayrılırlar. Bu etkinin vektörel yönü, piyasa toplumu koşullarında güç ilişkilerini işaret etmektedir. Bu bağlamda öznelere, piyasa mekanizmasının talepleri doğrultusunda dönüşüme uğrarlar. Bu dönüşüm toplumsal gelişmenin kümülatif yönünün aksine helezonik bir döngüyü yansıtmaktadır. Piyasanın zamanın kontrolüne bağımlı *ratio*’su ile değişken-açık uçlu sosyal bağların bir aradalığı, duygulanımların beslendiği kültürün yeniden üretimini zorunlu kılarken piyasa normları ile sosyal normlar arasındaki sınırlar da belirsizleşmektedir. Zira, insan toplumsal bir varlıktır. Toplumsalın süzgecinde tanımlanan duygular onu dönüştürür; toplum kavramı somutlaşırken varlık da bireye dönüşür. Belirli bir zaman çizgisinde bireye özgü farklılıklar ve uyumsuzluklar ise toplumsalın dinamiklerinde kodlanır; bu Veblen’in kurumsal yapı analizinin temel tahlilidir. Dışsallıkların içselleştirilmesi bağlamında toplumun, kültürel yeniden üretimin nihai mekanı olarak görülmesi kaçınılmazdır. Ancak toplum ve kurucu unsurları, piyasa mekanizmasının kontrolüne dahil

oldukça; kapitalizmin yeniden üretimi için gerekli koşullarda kendiliğinden sağlanmış olur. Polanyi'nin piyasa toplumu eleştirisi ise, bu noktada güncelliğini korumaktadır. Ekonomik organizasyonların temel birimi olan özneler, kurumsal-kültürel bir yapı içerisinde anlamlandırılır. Metaların, kültür endüstrisinin modern araçları aracılığıyla bireylere sunduğu kimlik kalıpları, bireyler tarafından toplumsallaştırılmakta ve yeniden fiyatlandırılarak piyasa mekanizmasına birer girdi olarak dahil edilmektedir. Üretim ilişkileri içerisinde yabancılaşan öznelerin tüketime itildiği, tüketim nesnelere ise bu süreçle uyumlu olarak deneyim biçimi alan metalar -göstergeler- görünümü aldığı argümanı anımsanırsa, post-modern tüketim unsurlarının 'duygulanışlar' ile kuşatıldığı sonucuna kolaylıkla varılabilir. Neoliberalizm ve küreselleşmenin izleğinde, sosyal normlar, piyasa normlarına alternatif olmak bir kenara, piyasanın etki alanının ağırlığı altında niteliğini kaybetmektedir. Farklı bir söylemle, duygu merkezli sosyal ilişkiler, piyasanın yeniden üretim sorununa salt varoluşları ile dahil olarak tüketim toplumuna dinamizm kazandırmaktadır.

“Tüketim toplumu aynı zamanda tüketimin öğrenilmesi toplumu, tüketime toplumsal bir biçimde alıştırma toplumdur; yani yeni üretim güçlerinin ortaya çıkmasıyla ve yüksek verimlilik taşıyan ekonomik bir sistemin tekeli yeniden yapılanmasıyla orantılı yeni ve özgül bir toplumsallaşma tarzı” (Baudrillard, 2015, s. 95).

Duygu-duygulanım kavramının, çalışma açısından son derece önemli olan bir niteliği daha vurgulanabilir; manipülasyona konu olan fenomen, özneler değil, özne-nesne, özne-özne ve özne-toplum arası ilişkilerdir. Dışsal olarak; Polanyi'nin 'karşı hareket' kavramıyla vurguladığı piyasa-dışı kurumsal nitelikler de içsel bağlamda Veblen'in içgüdü kategorileştirmesi de bu kaynaktan beslenmektedir. Prosedürel rasyonalite, kurumsal-kültürel bir perspektifi zorunlu kılmaktadır. Gerçekten de özneler, her ne kadar manipülasyona maruz kalıyor olsalar da birer karşı hareketin parçası olabilecek kertede *ratio* sahibidir ve eylemlerinde içgüdüsel faktörlerin belirleyiciliği kaçınılmazdır. Tüketim toplumu; deneyim tüketimi vasıtasıyla kimlikler sunduğu gibi, piyasalaşmanın getirdiği belirsizlik kaynaklı kaygıyı ve duygusal tahribatı, nesnelere ve imajlara tahvil etmektedir. Vurgu bireyden önce bireyler arası ilişkilere yönelik olmalıdır; bu yaklaşımla araçsal rasyonalite sınırlarında kalarak, metodolojik bireycilik ile metodolojik kolektivizmden kaçınmak mümkün olmaktadır. Duygulanışların metalar aracılığıyla giderildiği zeminde; meta piyasası (alıcı-satıcı) ve emek piyasası (sermaye sahibi- ücretli çalış-

şan) tarafları arasında tek taraflı bir baskı mekanizması teşhisi açıkça yetersizdir. Nitekim mevcut yapı içerisinde gerçekleşmekte olan durum, taraflardan birinin diğeri üzerindeki bilişsel ya da otoriter egemenliğinden değil, diğerrinin geleceğe dönük duygulanımlarını, nesnelere ve imajlar ile erteleyebilme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Finansal kapitalizmin, son derece kompleks bir uzamda sürdürülebilirlik kazandığına dikkat edilir ise duygu kavramının -iki taraf için de- oldukça faydalı bir kurumsal araç olarak işlevsellik kazanabileceği gözden kaçırılmamalıdır.

“Kitle ulaşım ve iletişim araçları, konut, besin ve giysi türündeki metalar, eğlence ve bilişim işleyiminin direnilmez ürünleri kendileri ile birlikte buyrulan tutum ve alışkanlıkları, belli entelektüel ve duygusal tepkileri de iletir ve bunlar tüketicileri az çok hoş bir biçimde üreticilere, ve bunlar aracılığıyla bütüne bağlar. Ürünler doktrin aşılır ve manipüle ederler; kendi yanlışlığına karşı bağışık olan yanlış bir bilinci beslerler. Ve bu yararlı ürünler daha çok toplumsal sınıf için ve daha çok birey için erişilebilir olurken, doktrin aşılama reklam olmaya son verir, bir yaşam yolu olur (...) Böylece tek-boyutlu düşünce ve davranış kalıbı doğar ki, bunda içerikleri nedeniyle yerleşik söylem ve eylem evrenini aşan düşünce, özlem ve hedefler ya püskürtülür ya da bu evrenin terimlerine indirgenir. Verili dizgenin ve onun nicel uzamının ussallığı tarafından yeniden-tanımlanır” (Marcuse, 2015, s.27).

Frederic Lordon’un (2014), ekonomi-politiği, Spinozacı duygu antropolojisinin⁹⁶ argümanlarıyla irdelediği ‘*Kapitalizm, Arzu ve Kölelik*’ isimli çalışması, son derece önemli bir örnektir. Lordon, üretim-tüketim ilişkilerinde kurulan hiyerarşiyi, salt tahakküm ve zorlama ile değil, duyguların belirleyiciliği üzerinden yorumlamaktadır. Bireylerin varoluşlarına yönelik arzuları ile ilişki içerisinde oldukları sosyal organların arzuları arasındaki bağıntı farklı bir iktidar çözümlemesi sunmaktadır. Lordon’a göre iktidar, duygu üretimi ve duygular aracılığıyla yönlendirme erkine sahiptir ve duygu üretimi henüz işgücü sırasında başlamaktadır. Çalışmanın ilgili bölümlerinde unvan enflasyonu olarak adlandırılan fenomen, Lordon için üretilmiş bir arzudur:

“..Açlık korkusu ücretli emekçilerin içsel bir duygudur, ama kederli bir duygudur; tüketimin verdiği sevinç ise sevinçli bir duygudur, ama dışsal bir duygudur; öyleyse neoliberal arzu üretimi de içsel sevinçli duygular, yani ücretli emekçilerin emek faaliyetlerinin dışında

⁹⁶Spinoza, ‘Etika’ (2014) isimli çalışmasında – üçüncü ve dördüncü bölümler- duyguları, kederli ve sevinçli duygular temelinde çözümlemektedir. Deleuze’un (2008) derslerinden derlenen ‘ Spinoza Üzerine Onbir Ders’ isimli çalışma ise – ikinci bölüm -, tartışmayı daha çağdaş bir perspektiften ele alması bakımından faydalı bir kaynak görevi görmektedir.

kalan nesnelere (metalar gibi) irca edilmemiş ve adeta nesnesiz duygular üretmeye girişir (...)" (Lordon, 2014, s. 75-76).

Dolayısıyla davranışların üzerindeki yönetme gücü duygulandırma sanatı olarak görülebilir (2014, s. 85). Üretim ilişkilerinin esnek yapısı ile tüketim estetiğinin yükselişi arasındaki bağlam, *sevinçli otomat*'ların *efendi-arzu*'ya *gönüllü itaat*'ine devamlılık kazandıracak bir '*düzenlenmiş arzular*' üretimi aracılığıyla okunmaktadır. Bu bağlamda öne çıkan unsur seçim ve tercihleri gerçekleştiren öznelerin *ratio*'su olmaktan çok edilgenliğidir.

Post-modernist simgesel tüketim kavrayışının, disiplinin sınırlarının dışına itilmesine karşılık; modernizmin iktisadi metayı 'mal ve hizmet' olarak soyutlayışı, çağdaş üretim-tüketim ilişkilerini açıklamakta yetersizdir. Ancak simgesel değerine rağmen yeniden üretim kültürü birer meta birikimi problemini işaret etmektedir. Bu bağlamda doğal olarak iktisat disiplininin çalışma alanına dahil olmalıdır. Üstelik kültürel unsurlar taşıyan ya da kültürleştirilmiş göstergeler dahi olsalar, bu metalar spot mal piyasasından daha güçlü bir şekilde arz-talep ilişkisine tabidir. Bu noktada, Becker'ın iktisat emperyalizmi ile özdeşleşen bireysel 'fayda/maliyet' yöntemi değil, arz ve talebe konu olan nesnelere son kertedeki mübadele değerinin toplumsal-toplumsallaştırılmış yönünün vurgulandığına dikkat edilmelidir.

SONUÇ

Piyasanın yeniden üretim kapasitesi ve araçları, yerleşik ideolojiyi pekiştirmektedir. Schumpeter (2010, s.78-79), kapitalizmin ilerleme yolunun ekonomik bir kaos ile değil, kendi sosyal kurumlarının çürümesiyle kesileceğini vurgulamıştı. Ancak ticari kapitalizmden finans kapitalizmine geçildiğinde, 'yaratıcı' girişimcinin görevi, piyasa ideolojine havale edilmektedir. Marglin, "varoluşsal sorunların çözümünün başlıca aracı mallar oldukça, daima daha fazlasının isteyecek olan bir toplum"da anlamlı ilişkilerin yerini mallar ve hizmetlerin aldığı ifade etmektedir (Hill ve Myatt, 2017, s. 40). Bu motivasyonda örgütlenen bir toplumsal yapı içerisinde, yaratıcılık eğilimi de piyasa ideolojisi kontrolünde kavramsal anlamını yitirmektedir. Nitekim, endüstriyel-yapıcı faaliyetlerin toplumsalın dışına itilmesi bağlamında bu durum, kaçınılmaz bir sonuçtur. Althusser (2015), 1970'li yıllarda tamamladığı '*İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*'nda yapısalcı-marksist bir bakış açısıyla üretim ilişkilerini ve ideoloji kavramını irdelemektedir. 1980'li yıllardan sonra hız kazanan neoliberalizm ise devletin sosyal kurum-

larını piyasalaştırarak, piyasa ideolojisinin hegemonyasını yerleştirmiştir. 20. yüzyılın parçalanmış sosyal yapısı ve artan meta birikimi sonucunda; kaygı ve güvensizliğin metalar aracılığıyla telafisi hız kazanmıştır. Kaygı ortamı, şeffaf görünümü piyasa ideolojisini beslemekte, çağdaş kapitalizmin emek piyasası ise kaygı üretimini daimi kılmaktadır (Salecl, 2014a, s. 55). Althusser'in ideolojinin yeniden üretim tahlili ise canlılığını korumaktadır;

“Biçimsel açıdan ele alındığında, egemen sınıfın kendi varoluşunun maddi, siyasal ve ideolojik koşullarını yeniden üretmesi gerekir. Varolmak kendini yeniden-üretmek demektir” (Althusser, 2015, s. 12).

“İdeolojinin (kendisi için) dışı yoktur, ama bir yandan da (bilim ve gerçeklik için) ideoloji dışarıdan başka bir şey değildir” (Althusser, 2015, s. 82-83).

Piyasa ekonomisinin küresel yapısı devletlerin ekonomiye doğrudan müdahalesini olumlamamakta ve sosyal açıdan örgütlenen karşı hareketlerin dinamikleri ise kültürün yeniden üretimi ile sıradanlaştırılmaktadır. Gramsci, zor-rıza ve tahakküm-hegemonya bağlamında sivil topluma büyük önem atfederek, onun piyasa ilişkilerindeki rolünü konumlandırmaktadır (Dural, 2012, s. 313-314). Neoliberalizm koşullarında devlet ve piyasanın değişen sınırlarına paralel olarak sivil toplum-politik toplum ayrımı da muğlaklaşmaktadır. Yerleşik iktisadın piyasa doğruları ile beslenen ideoloji -ya da ideolojinin varoluş koşullarına göre düzenlenen yerleşik iktisat-, birer simulakr olarak etki alanını genişletmektedir.⁹⁷

Üretim ve tüketim ilişkilerinin neoliberal evresi, ‘yeniden üretim’ fenomenini iktisadi hayatın merkezine yerleştirdi. Ancak iktisat disiplinine egemen söylemlerin, diğer sosyal bilimlerde emperyal bir karakter göstermesine karşılık, kapitalizmin tabiatında varolan kurumsal sorunların analizinde, Veblen’ci bir söylem ile ‘hesaplanabilir

⁹⁷Baudrillard'ın ‘*Simulakrlar ve Simülasyon*’ adlı kitabında ele aldığı kavram için en basit tanım, ‘Bir gerçeklik olarak algılanmak isteyen görünüm’ şeklindedir ve Baudrillard (2016, s. 13) kitabına şu cümleler ile başlar: “Hakikati gizleyen şey simülakr değildir. Çünkü hakikat, hakikat olmadığını söylemektedir. Simülakr hakikatin kendisidir.” Gerçekten de iktisadın, toplumsal gerçekliği yadsınarak biçimlenişi, piyasanın bireyler nezdinde algılanışı dönüştürmektedir. Yeni iktisadi bireyin gerçekliği ile piyasanın gerçekliği birlikte hareket ettiği sürece, homoeconomicus işlevsellik kazanmaktadır. Nitekim, piyasa ideolojisi ve bireyin eşgüdümüllüğü, Lacan'ın psikanalizi üzerinden Althusser'de de gözlemlenebilmektedir. Lacan'ın gerçek, imgesel ve simgesel dönüşüm süreçleri ile tanımladığı ‘insanlaşma’ süreci, Althusser'de ‘Kültür Yasası’ vasıtasıyla bireyleşme-özneleşme olarak okunabilmektedir (Bank, 2016, s. 18-25). Salecl da seçme ediminin yarattığı kaygıyı Lacan'ın ‘büyük Öteki’ kavramı ile destekler; “..Ama Lacan'ın en önemli gözlemi, *büyük Öteki*'nin var olmasa bile varmış gibi işliyor olmasıdır; zira insanların *büyük Öteki*'ne inancı, hayatlarını anlama tarzları için elzemdir (Salecl, 2014b, s. 55).”

gelecek' kısıtında dahi başarılı olduğunu söylemek güçtür. İktisat öğretisiyle aşılmaya çalışılan krizlerin, bizzat iktisadın yapılaşmış şiddetinden beslendiği sıklıkla görmezden gelinmektedir (Sarfati, 2014, s. 3-4). Bu yadsıma, iktisat retoriği ve iktisadi hayatın gerçekliği arasındaki uzlaşmazlığı normalleştirmektedir.⁹⁸ Retorik, yerleşik iktisat öğretilerine düşünömsel bir karakter kazandırmaktadır. Disiplin açısından önemi yadsınamayacak birçok görüş ve fikir dahi, piyasa paradigması açısından değerlendirilebilir olduklarına kanaat gösterilmeden gündeme taşınmamaktadır. İktisat disiplinin görevi ve iktisatçıların deontolojisi, makroekonomik açıdan bu eğilimin kırılmasını sağlayan John Maynard Keynes'i hatırlamayı gerektirmektedir. İktisadın sosyal bilimlerden kopuşu, iktisadi bilgiyi piyasa mekanizması için birer araç konumuna indirgemektedir. Keynes (2010, s. 9), 13 Aralık 1935'te '*İstihdam, Faiz ve Para'nın Genel Teorisi*'nin önsözüne şu cümleleri yazmıştır:

“İnsan uzun süre tek başına düşünürse, bir kişinin fikirlerini kesin olarak teorik ya da deneysel olarak test etmenin imkansız olduğu alanlarda özellikle de iktisat alanında (diğer ahlaki bilimlerle birlikte), geçici de olsa ne kadar aptalca şeylere inanıldığını gördüğünde hayrete düşecektir (...) Zorluk, yeni fikirlerin anlaşılmasında değil, çoğumumuz yetiştirilmesi çerçevesinde zihnimizin her köşesinde dallanıp budaklanmış eski fikirlerden uzaklaşılmasında yatmaktadır.”

Çağdaş iktisadi-sosyal hayatın dinamikleri açıkça göstermektedir ki yerleşik iktisadın piyasa ideolojisi, toplumun bütün katmanlarında somutlaşmaktadır. Üretim ve tüketim edimleri arasındaki zaman kısıtı, öznelerin 'denetimli bir denetimsizlik' koşullarını içkinleştirme sürecini şekillendirmektedir. Keynes'in 'uzaklaşılması gereken fikirler' olarak addettiği düşünce sisteminin sorgulama alanı neoliberalizmin ideolojik aygıtları aracılığıyla meşru kılınmaktadır. Kurumsallaşmış bir piyasa toplumunda *homoeconomicus* kendisini gerçeklemektedir.

⁹⁸Bu çatışmayı irdelemesi bakımından McCloskey'nin 'The Rhetoric of Economics' isimli çalışması dönüm noktasıdır. İktisatçıların resmi-gayriresmi (official-unofficial) olarak iki ayrı söyleme sahip olduğunu savunan McCloskey, iktisatçıların benimsedikleri söylemler ile pratikteki tutumlarının farklılığına işaret ederek; iknanın (persuasion) belirleyiciliğini vurgular (Yılmaz, 2009, s. 183-184). Üstelik gayriresmi-aleni üslubun iktisatçıların tarafından sahiplenilmesi gerektiğini ifade eden McCloskey'nin argümanları pozitivist metodolojiye yönelik -zayıf da olsa- önemli bir karşı çıkış olarak okunmalıdır. Zira doğa bilimlerinin ve sosyal bilimlerin metotları da birer dile sahiptir. İktisadın kendi dilini ve retorik sanatını sergilemesi gereklidir. Ancak yerleşik iktisat metodolojisinin katı söylemine-yöntemine müdahale hoş karşılanmamakta ve kolaylıkla dışlanmaktadır (1983, s. 490). İktisat retoriğinin gelişmesi adına yeni argümanlar reddedilmemeli, aksine genişletilmelidir (1983, s. 495). McCloskey'e göre yerleşik metodolojinin hipotez testleri de, savunulan argümana otorite kazandırmak üzere tasarlanmış göz boyayıcı yardımcı unsurlardır (Hill ve Myatt, 2017, s. 73) (McCloskey, 1983, s. 97).

Bu bağlamda, Veblen ve Polanyi'nin iktisat disiplinine katkıları iki yönlü değerlendirilmelidir: İlk olarak, pozitif iktisadın kütleleşen varsayımlarının öznesini disiplinler arası bakış açısı ile irdeleyerek piyasa mantalitesini deşifre etmek, ikinci olarak ise yerleşik iktisadın katı metodolojisine karşılık alternatif yöntem ve yaklaşımlara yönelimi cesaretlendirmek.

Özneler arası bağların analizinin kurumsal bir paradigma ile karakterize edilmesi noktasındaki ortaklık, terminolojilerini serimlemeyi gerektirdiğinden çalışmanın birinci bölümünde bu motivasyona ağırlık verilmektedir. Ayrı bir bölüm olarak ele alınan 'Rasyonalite' tartışması, birinci bölümde ortaya konan kurumsal yaklaşım açısından tamamlayıcı bir unsur olmanın yanı sıra, ardılı bölümde yer alan ekonomik ilişkilerdeki manipülasyon tartışmaları için, sağlam bir zemin sağlamaktadır. Son bölümde ise, iki büyük sosyal bilimcinin argümanları temelinde –ve disiplinlerarası yöntemleri ile paralel olarak- neoliberalizm ve modern üretim-tüketim ilişkileri tartışmasına yer verilmektedir. Çalışmanın genel hatlarını belirleyen düşünüş, Veblen ve Polanyi'nin fikirlerinin, yalnızca iktisat disiplini değil bir bütün olarak sosyal bilimler için yararlanılabilecek -ve hatta zenginleştirilebilecek- birer kaynak olduğuna yönelik kanaatten beslenmektedir.

KAYNAKÇA

- Adaçay, F.R. ve İslatince, H. (2013). İktisadi düşünceler tarihi. İstanbul:Ekin
- Akdere, Ç. Ve Büyükboyacı, M. (2015). Davranışsal iktisat ve sınırlı rasyonellik varsayımı. (Drl: D. Dumludağ, Ö, Gökdemir. L, Neyse. E, Ruben.) *İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar*. Ankara: İmge. S. 105-137.
- Althusser, L (2015). İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları. İstanbul: İthaki
- Aydın, A. (2012). Felsefe düşünce tarihi (7. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Ayres, C. E.(1932). Huxley. New York: Norton. s. 95'den aktaran Hodgson, G.M.(2003). Darwinism and institutional economics. *Journal of economic issues*. Vol 37. S. 85-97.
- Aytaç, Ö. (2002). Boş zaman üzerine kuramsal yaklaşımlar. *Fırat üniversitesi sosyal bilimler dergisi*. 12 (1). Ss. 231-260
- Aytaç, Ö. (2005). Kapitalizm ve Boş zaman. Eskişehir *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 6(1). S. 1-22
- Bank, B.(2016). Althusser'in düşüncesinde Toplum ve İdeoloji. *Amme idaresi dergisi*. 49(2). S. 1-38
- Baş Dinar,G.(2013). Kurum, içgüdü ve alışkanlık kavramları temelinde veblen'in kuramsal evrim teorisi. *Amme idaresi Dergisi*. 46(4). S. 45-65.
- Baş Dinar,G.(2014). Wesley Mitchell'in iktisat bilimine katkısı üzerine bir değerlendirme. *İktisat ve toplum dergisi*. 46. s. 59-68.
- Buğra, A. (2014). “ Önsöz”, *Büyük Dönüşüm*. İstanbul: İletişim.
- Baudrillard, J. (2015). Tüketim Toplumu. İstanbul: Ayrıntı
- Baudrillard, J. (2009). Gösterge Ekonomi Politikası Hakkında Bir Eleştiri. (Çev. O. Adanır ve A, Bilgin.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Baudrillard, J. (2016). Simülakrlar ve Simülasyon. Ankara: Doğubatı
- Bauman, Z. (2017). Akışkan Modernite. İstanbul: Can

Becker, G. (1974). A theory of social interactions. *Journal of political economy*. 82(6). s. 1063-1093

Becker, G. (1968). Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, vol 76. No 2. S. 169-217'den aktaran Fine, B. ve Milonakis, D. (2014). İktisat emperyalizminden acayip iktisada: İktisat ve diğer sosyal bilimler arasında değişen sınırlar.(Çev. E. Kırmızıaltın, H. Bilir). Ankara: Heretik Yayıncılık

Behrent, M.C, (2016). Karl Polanyi and the reality of society. *History and theory*. 55. s. 433-451.

Bottomore, T. (1991). Dictionary of marxist thought. Oxford. UK: Blackwell. s. 475-476'dan aktaran Sawyer, S. (2015). Was Thorstein Veblen a revisionist marxist?. *Journal of economic issues*. 49(2). s. 467-473

Buğra, A. (2013) İktisatçılar ve İnsanlar.İstanbul: İletişim.

Busines Insider (2015). <http://www.businessinsider.com/google-20-percent-time-policy-2015-4> (Erişim tarihi: 25.03.2017)

Caille, A. (2007). Faydacı Aklın Eleştirisi, İstanbul: İletişim. s: 54'den aktaran Kaymakçıl, Ö. B. (2015). Politik İktisadın 'Rasyonel' temelleri. (DrI: D. Dumludağ, Ö, Gökdemir. L, Neyse. E, Ruben.) İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar. Ankara: İmge. s. 61

Capital(2015). Yöneticisiz Yönetim çok daha başarılı. <https://www.capital.com.tr/yonetim/yeni-trendler/yoneticisiz-yonetim-cok-daha-basarili>. (Erişim Tarihi: 15.10. 2017)

Carlson, A. (2006). The problem of karl polanyi. *The intercollegiate review*. Spring. 41(1). s. 32-39.

Commons, J. R.(1924). Legal foundations of capitalism. New York: Macmillan. s. 376'dan aktaran Hodgson, G.M.(2003). Darwinism and institutional economics. *Journal of economic issues*. 37. S. 85-97.

Darwin, C.(1868). The variation of animals and plants under domestication. London: Murray. s. 17.'den aktaran Paul, D.B. (1988). The selection of the 'survival of the fittest'. *Journal of the history of biology*. 21(3). Autumn. S. 411-424.

- Deleuze, G. Ve Guattari, F. (2014). Anti Ödipus: Kapitalizm ve Şizofreni -1. Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları
- Deleuze, G.(2008). Spinoza üzerine onbir ders. İstanbul: Kabalcı
- Demirel, S. Ve Yegen, C. (2015). Tüketim, Postmodernizm ve Kapitalizm örgüsü. *İlef Dergisi*. 2 (1). S. 115-138
- Dewey, J. (1991). Logic: the theory of inquiry. Carbondale: Southern illinois university'den aktaran Parada, J. J. (2001). Original institutional economics: a theory for the 21st century?. *Oeconomicus*. 5 (3). S. 446-60
- Devine, P. (2016). 1970'ler ve sonrası: enflasyonun ekonomi politiği ve sosyal demokrasinin krizi. (Drl: A. Buğra, K, Ağartan). 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak. Bir siyasi proje olarak piyasa ekonomisi. İstanbul: İletişim. s. 57-76
- Dinar, G.(2015). Endüstriyel ve finansal faaliyetler arasındaki ikilem ve kapitalizmin istikrarsızlığı. (Ed: A. Öncü). Thorsten veblen kullanım kılavuzu. s. 159-25. İstanbul: Habitus
- Dural, A. B. (2012). Antonio Gramsci ve Hegomonya. *Elektronik sosyal bilimler dergisi*. 11(39). s 309-321.
- Featherstone, M (2013). Postmodernizm ve Tüketim Kültürü. İstanbul: Ayrıntı.
- Fine, B. ve Milonakis, D. (2014). İktisat emperyalizminden acayip iktisada: İktisat ve diğer sosyal bilimler arasında değişen sınırlar. (Çev. E. Kırmızıaltın, H. Bilir). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Gluck, M. (1985). Georg Lukacs and his generation, 1900-1918. Cambridge, MA: Harvard University Press. s. 49'dan aktaran Behrent, M.C, (2016). Karl Polanyi and the reality of society. *History and theory*. 55. s. 433-451.
- Gramsci, A. (1971). Americanism and fordism. (Der. Q. Hoare. G. Nowell-Smith.) selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci. Londra: Lawrence and Wishart'dan aktaran Kumar, K. (1999). Çağdaş dünyanın yeni kuramları. Ankara: Dost
- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American journal of Sociology*. 91(3). s 481-510

- Gray, J. (1987). The Economic approach to human behaviour: Its prospects and Limitations.(Ed. G. Radnitzky ve P. Bernholz). Economic Imperialism. The Economic Approach applied outside the fields of economics . New York: Pwpa Books. 33-49, s. 35'den aktran Fine, B. ve Milonakis, D. (2014). İktisat emperyalizminden acayip iktisada: İktisat ve diğler sosyal bilimler arasında değişen sınırlar, (Çev. E. Kırmızıaltın, H. Bilir). Ankara: Heretik Yayıncılık
- Güleç, C. (2015). Thorstein veblen ve gösterişçi tüketim kavramı. *Mef Üniversitesi Sosyal bilimler enstitüsü dergisi*. 38. s. 62-82.
- Güngör, F. ve Özüğurlu, M. (1997). İngiliz Yoksul Yasaları: Paternalizm, Piyasa ya da Sosyal Devlet. Ankara Üniversitesi Tartışma Metinleri.<http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/tartisma/1997/ingiliz-yoksul-yasalari.pdf> (Erişim Tarihi: 17.01.2018).
- Gürkan, C (2007). Veblen, Schumpeter ve teknoloji.(Ed:E. Ozveren). Kurumsal iktisat.s. 237-281.Ankara: Heretik
- Hançerlioğlu, O. (1999). Ekonomi Sözlüğü (8. Baskı). İstanbul: Remzi
- Hart, K. (2008). Karl Polanyi's Legacy. *Development and Change*. 39(6). s. 1135-1143
- Heidegger, M. (2011). Varlık ve Zaman (Çev. K.H.Ökten).İstanbul:Agorakitaplığı.
- Hill, R. Ve Myatt,T. (2017). İktisat: eleştirel ders kitabı. Ankara: Heretik
- Hodgson, G. M. (1994). Precursors of Modern Evolutionary Economics: Marx, Marshall, Veblen, and Schumpeter.(Ed: England,R.W). *Evolutionary Concepts in Contemporary Economics* . Michigan: The University of Michigan Press. s. 9-35
- Hodgson, G. M.(2001). How economics forgot history. New York: Routledge'den aktran Önder,İ.(2015). Thorstein Veblen: çok yönlü bir iktisatçı.(Ed: A. Öncü). Thorsten veblen kullanım kılavuzu. s. 55-79.İstanbul: Habitus.
- Hodgson,G.M.(1998). On the evolution of thorstein veblen's evolutionary economics. *Cambridge journal of economics*. 22. 415-431

- Hodgson, G.M. (2004). The evolution of institutional economics. New York: Routledge'den aktaran Önder, İ. (2015). Thorstein Veblen: çok yönlü bir iktisatçı. (Ed: A. Öncü). Thorsten veblen kullanım kılavuzu. s. 55-79. İstanbul: Habitus
- Hodgson, G.M. (2003). Darwinism and institutional economics. *Journal of economic issues*. Vol 37. S. 85-97.
- Hodgson, G.M. (2016). Karl polanyi on economy and society: a critical analysis of core concept. *Review of social economy*. 75(1). S. 1-25.
- Hodgson, G.M. (2015). A trojan horse for sociology? Preferences versus evolution and morality. *Review of behavioral economics*. 2. S. 93-112
- Hodgson, G. M. (2012). On the Limits of Rational Choice Theory. *Economic Thought*. 1. S. 94-108
- Hodgson, G.M. (1998). The approach of institutional economics. *Journal of economic literature*. 36(1). S 166-192
- Hodgson, G. M. (1997). The ubiquity of habits and rules. *Cambridge Journal of Economics*. 21. S. 663-684.
- HrZone. (2015). <https://www.hrzone.com/lead/culture/why-did-google-abandon-20-time-for-innovation> (Erişim tarihi: 25.03.2017)
- Hürmeriç, P. Ve Baban, E. (2012). Simmel, Veblen ve Sombart'ın penceresinden hedonik tüketim: ütopya da negotium ve otium. *Global media journal TR edition*. 2(4). S. 87-101
- Jameson, F. (2005). Kültürel Dönemeç. Ankara: Dost
- Jessop, B. (2016). Hayali bir meta olarak bilgi: Polanyici bir yaklaşımın katkıları ve sınırları. (Drl: A. Buğra, K, Ağartan). 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak. Bir siyasi proje olarak piyasa ekonomisi. İstanbul: İletişim. s. 163-186.
- Jevons W. S. (1871) (1879) Theory of Political economy. Second edition. London: Macmillan and Co. s. 49'dan aktaran Kırmızıaltın, E. (2017). İktisat ve Rasyonalite. Ankara: Heretik

- Kabak, A. (2007). Karl polanyi ve Joseph a. Schumpeter’de kapitalist sistem ve sürdürülemezliği. Doktora tezi. Yıldız teknik üniversitesi.
- Kahneman, D. ve Tversky, A. (1984). Choices, Values and Frames. *American Psychologist*, 39(4). 341-350.
- Kama,Ö.(2011) Yeni kurumsal iktisat okulunun temelleri. *Gazi üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*.13(2).183-204.
- Kamilçebebi, H. (2012). Davranışsal İktisadın Neoklasik İktisat Fayda Teorilerine Eleştirisi ve Davranışsal İktisatta Fayda-Mutluluk İlişkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*. 2012 (2). S. 57
- Kaymakçı, Ö. B. (2013). Bilim felsefesi ışığında iktisat metodolojisi.İstanbul: Ötüken
- Kaymakçı, Ö. B. (2015). Politik İktisadın ‘Rasyonel’ temelleri. (Drl: D. Duumludağ, Ö, Gökdemir. L, Neyse. E, Ruben.) İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar. Ankara: İmge. S. 51-71.
- Keskin, U. (2015). “ Belirsizlik ve İnsan Davranışları.(Drl: D. Duumludağ, Ö, Gökdemir. L, Neyse. E, Ruben.) İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar. Ankara: İmge. S. 139-175.
- Keynes, J. M. (2010). Genel Teori. İstihdam, faiz ve paranın genel teorisi. İstanbul: Kalkedon
- Kırmızıaltın, E. (2017). İktisat ve Rasyonalite. Ankara: Heretik
- Kızılkaya,E. (2007). Weber, veblen ve ‘kapitalizmin ruhu’.(Ed: E.Özveren) Kurumsal İktisat. S 143-199. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kızılkaya, E. (2002). Hoco economicus tipolojisinin reddi: karl polanyi ve thorstein veblen’in iktisada bakış açıları. *H.Ü. iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*. 20(2). S 73-91.
- Kızılkaya, E. (2001). Thorstein B. Veblen’in iktisat düşüncesi: kapitalizmin ruhuna farklı bir bakış. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi
- Kierkegaard, S. (2015). Kaygı Kavramı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Küçükkalay,A.M.(2015). İktisadi Düşünce Tarihi. İstanbul: Beta.

- Lacher, H. (2016). Hafif Dönüşüm: Karl Polanyi'nin mirasına itiraz. (Drl: A. Buğra, K, Ağartan). 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak. Bir siyasi proje olarak piyasa ekonomisi. İstanbul: İletişim. S. 77-97
- Lafargue, P (2014) . Tembellik Hakkı. (çev. M. Köle). İstanbul: Aylak Adam.
- Laguex, M. (2004). The Forgotten role of the rationality principle in economics. *Journal of economic methodology*. 11(1). S. 31-51.
- Lordon, F. (2014). Kapitalizm Arzu ve Kölelik. İstanbul: Metis
- Loewenstein, G. (2000). Emotion in Economic Theory and Economic Behaviour. *The American Economic Review*. 90(2). S. 426-432.
- Luban, D. (2017). The Elusive: Karl Polanyi. *Dissent*. Spring. S.. 68-78.
- Marcuse, H. (2015). Tek boyutlu insan. (Çev. A, Yardımlı). İstanbul: İdea
- Marks, K. (2017). 1844 el yazmaları. İstanbul: Birikim
- Marks, K. (2013). Kapital (4. baskı). İstanbul: Yordam
- Maucourant, J. ve Plociniazak, S (2013). The institution, the economy and the market: Karl Polanyi's institutional thought for economists. *Review of political economy*. 25(3). S. 512-531.
- McCloskey, D. (1983). The Rhetoric of Economics. *Journal of Economic Literature*. 21(2). June. S. 481-517.
- McLure, M. (2001) Pareto, Economics and Society the mechanical analogy. London: Routledge. S. 42'en aktaran Kırmızıaltın, E. (2017). İktisat ve Rasyonalite. Ankara: Heretik
- Mendell, M. (2003). Karl Polanyi and instituted process of Economic democratization. Polanyian perspectives on instituted economic processes, Development and Transformation'da sunulan bildiri. University of Manchester. S. 1-13
- Medema, S.H., Mercuro, N. ve Samuels, W.J. (1999). Institutional law and economics. *Encyclopedia of law & economics*. S. 418-455

- Mill, J. S. (2008). Özgürlük Üzerine. (Çev. T. Türk).İstanbul: Oda Yayınları
- Milonakis, D. ve Fine, B. (2009). From political economy to economics. Londra: Routledge'den aktaran Önder, İ.(2015). Thorstein Veblen: çok yönlü bir iktisatçı.(Ed: A. Öncü). Thorsten veblen kullanım kılavuzu. S. 55-79.İstanbul: Habitus.
- Omay, U. (2009). Emeğin Kültür ve Manipülasyon Teorisi. İstanbul: Beta
- Omay, U. (2008). Boş Zamanın Manipülasyonu ve Çalışma. 'iş, güç' endüstri ilişkileri ve insan kaynakları dergisi. 10(3). S. 122-147
- Owen, R. (2006). Yeni toplum görüşü ve Lanark Raporu. (Çev. L. Akalın). İstanbul: Kaynak
- Öncü,A. (2015). Zeki, alaycı ve bilgili bir eleştirmen: thorstein veblen.(Ed: A. Öncü). Thorsten veblen kullanım kılavuzu. S. 7-25.İstanbul: Habitus
- Önder,İ.(2015). Thorstein Veblen: çok yönlü bir iktisatçı.(Ed: A. Öncü). Thorsten veblen kullanım kılavuzu. s. 55-79. İstanbul: Habitus.
- Özel, H. (2000). Ölümün politik iktisadı: Polanyi ve marx'ın insan anlayışlarına dayanan bir deneme. *H.Ü. iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*. 18(2). S. 61-81
- Özçelik,E. (2007). Kurumlar, kurumsal iktisat ve Avusturya okulu. (Ed:E.Özveren) Kurumsal İktisat.S. 201-235. Ankara:İmge Kitabevi.
- Özveren,E.(2007).Kurumsal iktisat: aralanan karakutu.(Ed:E.Özveren). Kurumsal İktisat. S. 15-43. Ankara: İmge Kitabevi,
- Özveren, Y. E. (1998). An institutionalist alternative to neoclassical economics? Review. 21(4). s.469-530'dan aktaran Beyhan, B.(2007). Evrim metaforu, kurumsal iktisat ve çağdaş bölge-mekan bilimi. (Ed:E.Özveren) Kurumsal İktisat. s. 401-440. Ankara: İmge Kitabevi
- Parada, J. J. (2001). Original institutional economics: a theory for the 21st century. *Oeconomicus*. 5(3). Autumn. s. 42-56'dan aktaran Şenalp, G.M.(2007).Dünden bugüne kurumsal iktisat.(Ed:E.Özveren) Kurumsal İktisat. s. 45-92. Ankara: İmge Kitabevi

- Parada, J. J. (2001). Original institutional economics: a theory for the 21st century. *Oeconomicus*. 5(3). Autumn. S. 42-56
- Pareto, W. (2010). Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü. Kuramsal Bir Sosyoloji Uygulaması. (Çev. M. Zeynep Doğan) Ankara: Doğu Batı Yayınları
- Polanyi, K. (2014). Büyük dönüşüm çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri. İstanbul: İletişim
- Polanyi, K. (2011). Faşizmin Özü. (Çev. B.Eres) *Mülkiye Dergisi*. 35(271). S. 137-162
- Polanyi, K (1947). Our Obsolote Market Mentality. *Commentary*. 3. S. 109-117
- Polanyi, K. (1978). Kurumlaştırılmış süreç olarak ekonomi.(Çev. E. Mahçupyan) *Demokrasi için toplumcu düşün*. 4. S. 279-299
- Polanyi, I.D. (2006). ‘i first met karl polanyi in 1920..’. Karl polanyi in vienna: the comtemporany significance of the great transformation. (Ed. K. McRobbie, K. Polanyi Levitt). Montreal: Black Rose Books. s. 303-304’dan aktaran Kabak, A. (2007). Karl polanyi ve Joseph a. Schumpeter’de kapitalist sistem ve sürdürülemezliği. Doktora Tezi, Yıldız teknik üniversitesi).
- Rajan, K.S. (2012). Biyokapital. İstanbul: Metis
- Rasmussen, C.T. ve Tilman, R. (1992). Mechanistic physiology and institutional economics: Jacques Loeb and Thorstein Veblen. *International journal of social economics*. 19. s. 235-247.
- Salecl, R. (2014a). Kaygı Üzerine. İstanbul: Metis.
- Salecl, R. (2014b). Seçme İkilemi. İstanbul: Metis.
- Samuelson, A. P. (1950). The Problem of Integrability in Utility Theory. 17(68). S. 355-385’den aktaran Kırmızıaltın, E. (2017). İktisat ve Rasyonalite. Ankara: Heretik
- Sarfati, M. (2012). Smith-Spinoza ve İktisat Teorisinin Kısa bir Eleştirisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*. 4(2). S. 89-98
- Sarfati, M. (2014). İktisadın Gizemi, İktisadın Geleceği. *Hukuk ve iktisat araştırmaları dergisi*. 6(2). S. 1-14

- Sartre, J.P. (2010). Varlık ve hiçlik: fenomenolojik ontoloji denemesi.(T, Ilgaz., G, Çankaya Eksen, Çev.). İstanbul: İthaki.
- Sawyer, S. (2015). Was thorstein veblen a revisionist marxist?. *Journal of economic issues*. 49(2). S. 467-473
- Savaş, V. (1997). Görünmez El, Rasyonellik ve Yozlaşma: Liberal Yaklaşım. *Liberal Düşünce Dergisi*. 8. s. 43-54
- Sen, A. (2005). Why exactly is commitment important for rationality. *Economics and philosophy*. 21. S. 5-13
- Sennett, R. (2015). Yeni Kapitalizmin Kültürü. (Çev. A,Onocak) İstanbul: Ayrıntı.
- Sennett, R. (2017). Karakter Aşınması.(Çev. B. Yıldırım) İstanbul: Ayrıntı
- Sermen, A.B. (2017). Toplumsal emeğin holografisi: holakrasi çıkmazı. 20. Uluslar arası iktisat öğrencileri kongresi'nde sunulan bildiri. İzmir: Ege Üniversitesi
- Sermen, A.B. (2016). Postmodern piyasanın doğası: tüketim kültürü. *İktisat ve toplum dergisi*. 73. s. 24-31.
- Schumpeter, J. (2010). Kapitalizm, sosyalizm ve demokrasi (Çev. H, İlhan.). Ankara: Alter
- Simon, H. A. (1986). Rationality in Psychology and Economics. *The Journal of Business*. 59(4). *Part 2: The behavioral foundations of economic theory*. S. 209-224
- Simon, H. A. (1978). Rationality as Process and as Product of Thought. *The american economic review*. 68(2). S. 1-16
- Smith, A. (1999). *The Wealth Of Nations*. London: Penguin
- Somers, M. ve Block, F. (2014). The Return of Karl Polanyi. *Dissent*. Spring. s. 30-33.
- Soros, G. (1999). Küresel Kapitalizm Krizde (Çev. G,Şen). İstanbul: Sabah Kitapları'dan aktaran Sennett, R. (2015). Yeni Kapitalizmin Kültürü. (Çev. A, Onocak.) İstanbul: Ayrıntı.

Spencer, H.(1864). Principles of Biology. 1.(Univ. Press of Pa. 2002) s. 444.'den aktaran Stucke, M.E.(2008) Better competition advocacy. *St. John's law review*. Vol 82(3). S. 951-1036

Spinoza, B. (2014). Etika. (Çev. H.Z.Ülken). Ankara. Dost kitabevi.

Stadler, F. (2017). Ernst Mach and Pragmatism – The Case of Mach's Popular Scientific Lectures (1895). (Drl. S, Pihlström, F, Stadler, N, Weidtmann.) Logical Empiricism and Pragmatism, Vienna Circle Institute Yearbok 19. S. 3-14. Switzerland: Springer International Publishing.

Standing, G. (2006). Küresel Dönüşümde emeğin yeniden metalaşması. (Drl: A. Buğra, K, Ağartan). 21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak. Bir siyasi proje olarak piyasa ekonomisi. İstanbul: İletişim. S. 101-138

Standing, G. (2015). Prekarya Yeni Tehlikeli Sınıf. (E, Bulut). İstanbul: İletişim

Şan, M. K. Ve Hira, İ.(2007). Frankfurt Okulu ve kültür Endüstrisi Eleştirisi. *Politika Dergisi*.

http://www.politikadergisi.com/sites/default/files/kutuphane/frankfurt_okulu_ve_kultur_endustrisi_elestirisi.pdf (Erişim Tarihi: 04.04.2017)

Tetlock, P. E. Ve Mellers, A. (2002). The Great Rationality Debate. *Psychological Science*. 13 (1). S. 94-99

Türk Dil Kurumu (http-1: Evrim)
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a17ad7251d681.46571583 (Erişim tarihi: 21.11.2017)

Türk Dil Kurumu (http-2: Tropizm)
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a190dd7b12443.20648872 (Erişim tarihi: 25.11.2017)

Türk Dil Kurumu (http-3: Yönelim)
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a190dc76bcf69.59554001 (Erişim tarihi: 25.11.2017)

Türk Dil Kurumu (http-4: Duygu)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5aa7ed66343341.56113370

The Economist. (2014). <https://www.economist.com/news/business/21606267-latest-big-idea-management-deserves-some-scepticism-holes-holacracy> (Erişim tarihi: 25.03.2017)

The Economist. (2010). Too Many Chiefs. <http://www.economist.com/node/16423358> (Erişim tarihi: 25.03.2017)

The Guardian (2014). <https://www.theguardian.com/world/2014/sep/18/germany-law-work-related-stress>(Erişim tarihi: 25.03.2017)

The Guardian (2016). <https://www.theguardian.com/money/2016/dec/31/french-workers-win-legal-right-to-avoid-checking-work-email-out-of-hours>(Erişim tarihi: 25.03.2017)

Ünnü Akyıldız, N.A. (2014). “rasyonel” perspektif ışığında karar verme eylemi: nitel bir analiz. *Yönetim ve ekonomi araştırmaları dergisi*. 24. S 91-116.

Van Der Pijl, K. (2009). A survey of global political economy. <https://libcom.org/files/A%20survey%20of%20global%20political%20economy.pdf> (Erişim tarihi 20.11.2017)

Veblen, T. B. (1919). The place of science in modern civilization and other essays. New york: Huebsch. s. 436’dan aktaran Hodgson, G.M.(2003). Darwinism and institutional economics. *Journal of economic issues*. 37. S. 85-97.

Veblen, T. B. (2017). İktisat neden evrimsel bir bilim değildir?.(Drl. E. Kırmızıaltın) Seçilmiş makaleler. S. 71-92. Ankara:Heretik

Veblen, T. B. (2015). Aylak sınıfın teorisi: kurumların iktisadi incelemesi (1. Baskı). Ankara:Heretik.

Veblen, T. B. (2017). Marjinal faydanın sınırlılıkları.(Drl. E. Kırmızıaltın) Seçilmiş makaleler. S. 177-193. Ankara:Heretik

- Veblen, T. B. (1954 (1934)). Essays in our changing order. New york: The Viking Press. s. 33-34'den aktaran Baş Dinar,G.(2013). Kurum, içgüdü ve alışkanlık kavramları temelinde veblen'in kurumsal evrim teorisi. Amme idaresi Dergisi. 46(4). S. 45-65.
- Veblen, T. B. (2017). Çalışma içgüdü ve emeğin usandırıcılığı.(Dr. E. Kırmızıaltın) Seçilmiş makaleler. S. 25-40. Ankara: Heretik
- Veblen, T. (2017). İktisat biliminin ön-kabulleri. (Dr. E. Kırmızıaltın). Seçilmiş makaleler. s. 149-176. Ankara: Heretik.
- Veblen, T. B. (2017). Kadın giyiminin iktisadi teorisi.(Dr. E. Kırmızıaltın) Seçilmiş makaleler. S. 13-24. Ankara: Heretik
- Veblen, T. B. (1921) (1983). The engineers and the price system. New york: B.W. Huebsch. S. 14'den aktaran Öncü, A.(2015). İş ideolojisini çürütmek: veblen'in devrimci aktörler olarak mühendisler kuramının yeniden değerlendirilmesi.(Ed: A. Öncü). Thorsten veblen kullanım kılavuzu. S. 185-217. İstanbul: Habitus
- Von Sydow, M.(2014). 'survival of the fittest' in darwinian metaphysics – tautology or testable theory? (Ed. E. Voigts. B. Schaff. Ve M, Pietrzak-Franger.) Reflecting on Darwin. S. 199-222. London: Ashgate
- Walras, L. (1977). Elements of Pure Economics or the Theory of Social Wealth (İngilizceye Çev. William Jaffe). Fairfield: Augustus M. Kelley. S. 71'den aktaran Yılmaz, F. (2009). Rasyonalite İktisat özelinde bir tartışma. İstanbul: Paradigma Yayıncılık. s. 78.
- Wolff, R. D. ve Resnick, S. A. (2016) Çatışan İktisadi Teoriler Neoklasik, Keynesçi ve Marksçı.(Çev. C. Evren). İstanbul: İletişim
- Yanıklar, C. (2010). Tüketim Kültürü, Kapitalizm ve İnsan İhtiyaçları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Tartışma. *C.Ü. sosyal bilimler dergisi*. 34(1). 25-32.
- Yarç, S. (2011). Pierre Bourdieu'da sosyal sermaye kavramı. *Akademik incelemeler dergisi*. 6(1).
- Yılmaz, F. (2009). Rasyonalite İktisat özelinde bir tartışma. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Yılmaz, F. ve İşler, O. (2011). İktisadı Felsefeyle Düşünmek. İstanbul:İletişim.

Yılmaz, F. (2007). Avrupa’da kurumsal iktisat: G.M. Hodgson örneği.(Ed: E.Özveren)
Kurumsal İktisat.S. 93-142. Ankara:İmge Kitabevi.

Zorlu, A. (2006). Üretim kapitalizminden tüketim kapitalizmine doğru, üretim ve tüketim teorileri. Ankara: Glocal yayınları s. 170’den aktaran Hız, G. (2009). Gelişmekte olan ülkelerde gösterişçi tüketim: Türkiye ile ilgili bir araştırma (Muğla örneği). Doktora Tezi. Muğla Üniversitesi.